

हुन्छन् र यी सबै प्रकृतिका गुण अन्तर्गत पर्दछन् र प्रकृतिकै विकृति हुन् । सबै प्रकारका कर्महरू प्रकृतिका यिनै गुणहरूद्वारा सम्पन्न गरिएका हुन्छन् । यी तत्त्वको उत्पत्तिक्रम यसप्रकार छ-

प्रकृतेर्महोस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणाश्च षोडशकः।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चम्यः पञ्चभूतानि-॥ सा.का. २२

अर्थात् प्रकृतिबाट महत्तत्त्व (बुद्धि), त्यसबाट अहङ्कार अनि त्यसबाट मन, दश इन्द्रिय र रूप, रसादि पञ्चतन्मात्रा, पञ्चतन्मात्राबाट पञ्चमहाभूत समेत तेइसतत्त्व उत्पन्न भएका हुन् ।

मानिसले देख्ने, सुन्ने, हिँड्ने, छुने आदि इन्द्रियजन्य क्रियाहरू प्रकृतिकै कार्य हुन् र यी स्वतः भइरहेका हुन्छन् । तर अहङ्कारद्वारा चित्त भ्रमित भएको व्यक्तिले प्रकृतिले गरेको कार्यलाई आफैले गरेको ठान्दछ । वास्तवमा समस्त कर्महरू प्रकृतिका यिनै गुणहरूद्वारा सम्पादन गरिएका हुन्छन् र तिनले निराकार आत्मालाई कुनै प्रभाव पार्न सक्तैनन् । तर पनि अहङ्कारले वशीभूत भएको अज्ञानी मानिस प्रकृतिका गुणहरूद्वारा सम्पन्न गरिएका कर्महरूको कर्ता स्वयम् म नै हुँ भन्ने ठान्दछ अर्थात् देख्ने, सुन्ने, गर्ने आदि प्रकृतिबाट भइरहेको काम पनि मैले देखेको, गरेको हो भन्ने ठान्नु नै उसको अविद्या हो, अज्ञानता हो, तर परमात्माको स्वरूपमा समाहितचित्त भएको ज्ञानी पुरुष भने यस्तो भ्रममा हुँदैन ।

ज्ञानी पुरुष प्रकृतिका गुणमा मोहित हुँदैन

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

पदार्थ

महाबाहो = अतिशक्तिशाली बाहु
भएका हे अर्जुन !

गुणकर्मविभागयोः

= गुणविभाग र कर्मविभागको

तत्त्ववित् = तत्त्व जान्ने ज्ञानीपुरुष

तु = चाहिँ

गुणाः = सबै गुणहरू,

भावार्थ

अतिशक्तिशाली बाहु भएका हे अर्जुन ! गुणविभाग र कर्मविभागको तत्त्व वा रहस्य जान्ने ज्ञानीपुरुष प्रकृतिका सबै गुणहरू (गुणस्थ इन्द्रियहरू) आ-आफ्नो विषयरूप गुणहरूमा संलग्न हुन्छन् भन्ने यस्तो ठानेर कदापि आसक्त हुँदैन अर्थात् प्रकृतिका गुणहरूमा मोहित हुँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

गुणविभाग र कर्मविभाग प्रकृतिको व्यापक रूप हों । सत्त्व, रज र तम यी तीन गुण प्रकृतिबाटै उत्पन्न भएका हुन् । यस अन्तर्गत पर्ने सबै कुरा क्षणिक, नाशवान् र मायामय छन् । तर आत्मतत्त्व यसभन्दा भिन्न निर्गुण, निराकार, निर्लेप, निर्विकार र नित्य छ । यस किसिमको रहस्य जान्ने आत्मवेत्ता ज्ञानीपुरुष प्रकृतिका गुणहरू इन्द्रियका विषयरूप गुणहरूमा संलग्न हुन्छन् भन्ने ठानेर इन्द्रियतृप्तिको कार्यमा र अन्य कुनै कर्म वा कर्मफलमा आसक्त हुँदैन, आत्मतत्त्वलाई बुझ्नेको ज्ञानीपुरुष आफूलाई परमेश्वरकै एक अंश हुँ भन्ने ठान्दछ र मायामय प्रकृतिबाट उत्पन्न इन्द्रिय र तिनका विषयहरूको उपभोगमा आसक्त हुँदैन ।

परमात्मा परमेश्वर प्रकृति र तिनका गुणहरूको अधीनमा हुनुहुन्छ । जीवात्मा परमात्माकै अंश हो र उसले प्रकृतिमा रहेर प्रकृतिका गुणहरूको उपभोग गर्दछ ।

गुणविभाग- भन्नाले पाँच महाभूत, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच रूपरसादि इन्द्रियका विषयहरू र प्रकृतिका गुणहरूबाट उत्पन्न मन, बुद्धि, अहङ्कार यी तीनवटा अन्तःकरणहरू समेत गरी २३ तत्त्वहरू पर्दछन् ।

कर्मविभाग- भन्नाले प्रकृतिका गुणहरूद्वारा सम्पन्न गरिने कर्महरू र गुणविभागका पारस्परिक चेष्टाहरू पर्दछन् ।

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

पदार्थ

प्रकृतेः	= प्रकृतिका	अकृत्स्नविदः	= राम्ररी सबैकुरा थाहा पाइनसकेका वा नबुझेका
गुणसम्मूढाः (गुणैः सम्मूढाः)	= गुणहरूद्वारा अत्यन्त मोहित भएका पुरुषहरू	मन्दान्	= मन्दबुद्धि भएका
गुणकर्मसु (गुणानां कर्मसु)	= गुणका कर्महरूमा	तान्	= ती कर्ममा आसक्त अज्ञानी पुरुषहरूलाई
सज्जन्ते	= आसक्त हुन्छन्	न विचालयेत्	= बुद्धिमा भ्रम वा विचलन पैदा नगरोस्
कृत्स्नवित्	= सबै तत्त्व जान्ने, आत्मज्ञानी पुरुष		

भावार्थ

प्रकृतिका गुणहरूबाट अत्यन्त मोहित भएका पुरुषहरू गुणका कर्महरूमा ज्यादै आसक्त हुन्छन्, त्यसैले तत्त्व जान्ने आत्मज्ञानी पुरुष सबैकुरा राम्ररी नबुझेका वा थाहा पाइनसकेका कर्ममा आसक्त, मन्दबुद्धि भएका ती अज्ञानी पुरुषहरूको बुद्धिमा भ्रम वा विचलन पैदा नगरोस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

ज्ञानीपुरुषले कहिल्यै अरूले गरेका कर्ममा विचलन पैदा गर्नुहुँदैन र कर्म गर्ने व्यक्तिहरूलाई हतोत्साहित पार्नु पनि हुँदैन । जसमा बुद्धि र विवेकको कमी छ, त्यस्ता पुरुषहरू प्रकृतिका सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणबाट मोहित भई बन्धनमा पर्दछन् । सुखसमृद्धि र ज्ञानमा आसक्त व्यक्ति सत्त्वगुणको बन्धनमा पर्दछ, कर्म र कर्मफलमा आसक्त व्यक्ति रजोगुणको बन्धनमा पर्दछ र आलस्य, निद्रा र प्रमादयुक्त व्यक्ति तमोगुणको बन्धनमा पर्दछ ।

अधिकांश अज्ञानी पुरुषहरू प्रकृतिका गुण र कर्ममा अत्यन्त आसक्त भई इन्द्रियतृप्ति र विषयको भोगवासनालाई सुखदायी ठान्दछन् र कर्मफलको प्राप्तिका लागि कर्ममा सदा संलग्न रहेका हुन्छन् । यसरी प्रकृतिका गुणहरूबाट मोहित भई सकामकर्ममा आसक्त सबै कुरा नजानेका र नबुझेका अज्ञानी व्यक्तिहरूलाई तत्त्ववेत्ता आत्मज्ञानी पुरुषले- यो संसार सबै मिथ्या छ, घर परिवार सबै बन्धनका कारण हुन्, कर्ममा लागि रहने मानिस सांसारिक बन्धनबाट छुटकारा पाउन सक्तैन भन्ने यस किसिमका उपदेश र प्रवचनहरूबाट उनीहरूको बुद्धिमा भ्रम वा विचलन वा संशय वा दुविधा पैदा गर्न कहिल्यै उपयुक्त हुँदैन ।

कर्ममा कसरी संलग्न हुनुपर्छ ?

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

पदार्थ

अध्यात्मचेतसा = अध्यात्मबुद्धिले,
विवेकबुद्धिले
सर्वाणि = समस्त, सम्पूर्ण
कर्माणि = कर्महरू
मयि (सर्वात्मनि परमेश्वरे वासुदेवे)
= म (सर्वात्मरूप
परमेश्वर वासुदेव) मा
सन्न्यस्य = सुम्पेर, समर्पण गरेर
निराशीः = आशारहित भई,
फलेच्छाको चाहना नराखिकन

निर्ममः (निर्गतो ममभावो यस्य सः)
= जसको 'म मेरो' भन्ने
भाव हटिसकेको छ, त्यस
किसिमको ममतारहित
भूत्वा = भएर
विगतज्वरः (विगतः ज्वरः यस्य सः)
= जसको सन्ताप नष्ट
भएको छ अर्थात् शोकसन्ताप रहित भई
युध्यस्व = युद्ध गर, कर्तव्य पालना
गर

भावार्थ

भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा गर्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! आत्मामा स्थिर राखिएको चेतना र अध्यात्मबुद्धिले समस्त कर्महरू म परमेश्वर “वासुदेव” मा समर्पण गरेर मनमा फलप्राप्ति वा अन्य कुनै कुराको कामना र आशा नराखी “म र मेरो” भन्ने ममताको भावना त्यागेर शोकसन्ताप-रहित भई युद्ध गर ।

भावबोधिनी व्याख्या

मानिसले आफ्ना इच्छा, आकाङ्क्षा र कामनाहरूको परिपूर्तिका लागि गरिने स्वार्थभावले अभिप्रेरित कर्महरू पुनर्जन्म र बन्धनका कारक हुन्छन् । यस्ता सकामकर्महरू फलप्राप्तिको इच्छाले गर्ने गरिन्छन् । अहङ्कारजन्य कर्महरू गर्दा मानिसले आफ्नो विवेक र बुद्धिको विचार गर्दैन र कर्मका परिणामको समेत ख्याल गर्दैन । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- मानिसले कुनै काम गर्दा आफ्नो विवेकबुद्धिलाई छाड्नु हुँदैन, कर्तव्यनिष्ठ भई स्वधर्मको परिपालना गर्नुपर्दछ । यो समस्त विश्व परमात्माको अधीनमा छ र मानिसको शरीर र सबै सुखसमृद्धि समेत परमेश्वरको अधीनमा निर्भर रहन्छ । परमेश्वर सर्वात्मा, सर्वेश्वर, सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् भएकोले मानिसले आफ्ना समस्त कर्महरू परमेश्वर वासुदेवमा नै समर्पण गर्नुपर्दछ । त्यसैले हे अर्जुन ! फलप्राप्तिको चाहना नराखी म र मेरो भन्ने भावना त्यागेर अहङ्काररहित भई राग-द्वेष, हर्ष-शोकादि मानसिक द्वन्द्व र विकारहरू मनमा नलिई शोक, सन्ताप, रहित भई निर्धक्कसँग कर्तव्यकर्म पालन गर, अहिले तिम्रो कर्तव्यकर्म युद्धमा लड्नु हो ।

कर्म गर्नुपर्छ भन्ने मत वा सिद्धान्त

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

पदार्थ

ये	= जो, जुन	मतम्	= सिद्धान्त, विचार र उपदेशलाई
मानवाः	= मानिसहरू	अनुतिष्ठन्ति	= अनुसरण गर्दछन्
अनसूयन्तः	= ईर्ष्या वा द्वेषरहित भएर	ते	= तिनीहरू
श्रद्धावन्तः	= श्रद्धा र विश्वासयुक्त भई	अपि	= पनि
नित्यम्	= सदा, सधैं	कर्मभिः	= सबै कर्महरूबाट, सम्पूर्ण कर्मबन्धनबाट
मे	= मेरो	मुच्यन्ते	= मुक्त हुन्छन्
इदम्	= यो		

भावार्थ

जुन मानिसहरू ईर्ष्या वा द्वेष नलिई श्रद्धा र विश्वास युक्त भएर मेरो यो मत (उपदेशको) सदा अनुसरण गर्दछन्, तिनीहरू पनि सम्पूर्ण कर्मका बन्धनहरूबाट छुट्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

भगवान् श्रीकृष्णले व्यक्त गर्नुभएको कर्ममार्गको सिद्धान्त, विचार वा उपदेश कुनै वर्ण, आश्रम वा व्यक्तिविशेषको मात्र पेवा नभएर समस्त मानवजातिकै कल्याण र भलाइका लागि हो । यसको अवलम्बनबाट मानिस कर्मबन्धनबाट छुटकारा पाउँछ । तर साधारण मानिसहरूमा ईश्वरप्रतिको आस्था, विश्वास र भक्तिभावको अभाव

हुन्छ । उनीहरूले परमेश्वरको महत्त्व र गरिमालाई बुझ्न सकेका हुँदैनन् र आध्यात्मिकपक्ष र दृष्टिकोण समेतलाई अवलम्बन गर्न सक्तैनन् । त्यसैले उनीहरू भगवान् वासुदेवप्रति ईर्ष्या र द्वेषको भावले हेर्ने गर्दछन् र उहाँका उदार चरित्रहरूको आलोचना गर्ने गर्दछन् । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- जो मानिस अनसूयु छ अर्थात् जसको मप्रति द्वेषदृष्टि छैन, जसले मलाई परमेश्वर सम्झेर ईर्ष्या वा द्वेषको भावना राख्दैन, जो श्रद्धावान् छ र म वासुदेवप्रति श्रद्धा, विश्वास र भक्ति गर्दछ र मेरो यो निष्काम कर्मयोगको मत अथवा सिद्धान्तको अनुसरण गर्दछ, त्यो मानिस निश्चय नै पुण्य-पापरूप सकामकर्मको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । त्यसैले हरेक व्यक्तिले भगवान् श्रीकृष्णप्रति ईर्ष्याभाव नराखी उहाँका दिव्य उपदेशहरूको परिपालन गर्नुपर्दछ ।

कर्म परित्यागबाट हुने हानि

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

पदार्थ

तु	= परन्तु	सर्वज्ञानविमूढान् (सर्वस्मिन् ज्ञाने
ये	= जो	विमूढास्तान्) = सम्पूर्णज्ञानमा अज्ञानी
अभ्यसूयन्तः	= ईर्ष्या वा द्वेष भावले निन्दा गर्ने	वा मोहित भएका
एतत्	= यो	अचेतसः = अविवेकी, अज्ञानी वा
मे	= मेरो	पटमूर्ख भएका
मतम्	= मत वा विचारलाई	तान् = तिनीहरूलाई
न अनुतिष्ठन्ति	= पालना वा अनुसरण गर्दैनन्	नष्टान् = नाश भएका
		विद्धि = जान

भावार्थ

परन्तु जो मानिस मप्रति ईर्ष्या वा द्वेषभाव राखेर मेरो निन्दा गर्दै मेरो यस मत वा उपदेशको पालना वा अनुसरण गर्दैनन्, समस्त ज्ञानमा मोहित बनेका ज्ञानरहित ती पटमूर्खहरूलाई हरेतरहबाट नष्ट भएका जान ।

भावबोधिनी व्याख्या

भगवान् श्रीकृष्ण साक्षात् परमेश्वर हुनुहुन्छ । उहाँका दिव्य उपदेशहरू अनन्त ज्ञानका भण्डार हुन् र सम्पूर्ण जगत्को कल्याण र भलाइका लागि शाश्वत सत्यका दिव्यरूप हुन् । परन्तु भोगवासना र सांसारिक विषयप्रतिको आसक्तिमा फसेको अविवेकी र अहङ्कारयुक्त मूर्ख मानिस सबै कुरा आफैँ मात्र उपभोग गर्न चाहन्छ र सबै कर्म आफ्नै स्वार्थ पूर्तिको लागि मात्र गर्दछ । यस्तो व्यक्ति भगवान्

वासुदेव श्रीकृष्णप्रति ईर्ष्या वा द्वेषभाव राखेर उँहाको निन्दा गर्दछ र उहाँका दिव्य उपदेश वा निष्काम कर्मभावको अनुसरण गर्दैन । त्यस्तो बेहोसी र अज्ञानी मूर्ख मानिस आध्यात्मिक तथा पारमार्थिक समस्त ज्ञानबाट रहित हुन्छ र अन्ततः कुनै पनि कार्यमा सफलता प्राप्त गर्न नसकी नष्ट हुनपुग्दछ ।

कर्म नगर्नुबाट हुने हानि

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

पदार्थ

ज्ञानवान्	= ज्ञानी, विद्वान् पुरुष	भूतानि	= सबै प्राणीहरू
अपि	= पनि	प्रकृतिम्	= प्रकृति या स्वभावलाई
स्वस्याः	= आफ्नो	यान्ति	= प्राप्त गर्छन्
प्रकृतेः	= प्रकृतिको, स्वभावको	(अतः)	= यसैकारण
सदृशम्	= अनुरूप	निग्रहः	= दमन वा हठ
चेष्टते	= चेष्टा गर्छ, आचरण गर्दछ	किम्	= के
		करिष्यति	= गर्नेछ, गर्दछ

भावार्थ

ज्ञानी विद्वान् पुरुष पनि आफ्नो प्रकृति वा स्वभाव अनुरूप नै चेष्टा वा आचरण गर्दछ, समग्र प्राणीहरू प्रकृतिकै प्राप्त हुन्छन् अर्थात् आफ्नै स्वभाव-अनुरूप आचरण गर्दछन्, त्यसैले कसैको दमन वा हठले के गर्न सक्छ र ?

भावबोधिनी व्याख्या

सबै प्राणीहरू प्रकृतिको वशवर्ती छन् । जो अज्ञानी र विषयासक्त छन्, तिनीहरू पनि प्रकृतिकै परवश भई राग वा द्वेषले युक्त भएर कर्महरू गर्दछन् । जो स्वच्छ, शुद्ध र पवित्र छन्, उसले गरेका कर्महरू पनि स्वच्छ र पवित्र नै हुन्छन् । तर जो अहङ्कारयुक्त छन्, उसको कर्म पनि त्यस्तै हुन्छ । जो अज्ञानी र विषयासक्त छन्, तिनीहरू पनि त्यस्तै कर्म गर्दछन् । कुनै पनि मानिसविना काम निश्चेष्ट रहन सक्तैन र कर्मलाई त्याग्न पनि सक्तैन ।

मानिसको आ-आफ्नो स्वभाव नै प्रकृति हो, जो कयौं जन्मको कर्मसंस्कारबाट प्राप्त भएको हुन्छ । जसलाई सांसारिक कर्मसँग कुनै सम्बन्ध हुँदैन, त्यस्तो ज्ञानी विद्वान् व्यक्ति साधारण मानिस जस्तो अज्ञानताले परिपूर्ण कुरा गर्दैन र उसका कार्यहरू पनि आसक्ति र मोहजन्यभावले युक्त हुँदैनन् । तर त्यस्तो पुरुष आफ्नो प्रकृतिकै अनुरूप लोकहित र लोककल्याणका लागि कर्म गर्ने गर्दछ । कुनै पनि व्यक्ति कर्म नगरी स्वतन्त्र रहन सक्तैन । सबै प्राणीले आ-आफ्नो प्रकृतिअनुरूप कर्म गर्नेपर्ने हुन्छ र कसैको निग्रह, हठ वा दमनले कर्म रोकिन सक्तैन । त्यसैले मानिसले लोककल्याणकारी शास्त्रविहित कर्महरू निष्कामभावले गरि नै रहनुपर्छ ।

कर्मबन्धनबाट छुट्ने उपाय

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

पदार्थ

इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य (सर्वेन्द्रियाणामर्थे)	न आगच्छेत्	= नपरोस्, नआओस्
= सबै इन्द्रियहरूका	हि	= किनकि
अर्थे	तौ	= ती दुवै राग र द्वेष
राग-द्वेषौ	अस्य	= यस पुरुषको
व्यवस्थितौ	परिपन्थिनौ	= कल्याणकारी मार्गमा
तयोः		विघ्न गर्ने महाशत्रु हुन्
वशम्		= वशमा

भावार्थ

सबै इन्द्रियका शब्दादिविषयमा राग र द्वेष स्थित छन्, त्यसैले कुनै पनि पुरुष राग र द्वेषको वशमा नपरोस्, किनभने ती दुवै उसको कल्याणमार्गमा विघ्न गर्ने ठूला शत्रु हुन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

नाक, कान, आँखा आदि प्रत्येक इन्द्रियको गन्ध, शब्द, रूप आदि हरेक विषयमा राग र द्वेष अवस्थित छन् । राग वा आसक्ति अनुरागको प्रतीक हो । यसको प्रतीति सुख वा अनुकूल स्थितिमा हुन्छ (सुखानुशयी रागः- पा.यो.द.) । द्वेष दुःखको प्रतीक हो, यसको प्रतीति प्रतिकूल स्थितिमा हुन्छ (दुखानुशयी द्वेषः- पा.यो.द.) । मानिस अज्ञानताले गर्दा राग र द्वेषको वशमा परेर इन्द्रियजन्य विषयको मिथ्या सुखभोगमा लटपटिन्छ र आफ्नो कल्याणकारी मार्गबाट च्युत भई भ्रष्ट हुन पुग्दछ र सांसारिक बन्धनमा पर्दछ । त्यसैले राग र द्वेष दुवै नै महाशत्रु हुन् र यी दुवैको वशमा कहिल्यै पर्नुहुँदैन । मानिस कर्मिक नियमको अधीनमा भएकोले ऊ कर्म नगरी बस्न सक्तैन । कर्म गर्दा राग र द्वेष दुवैको वशमा परिएन भने कर्मबन्धनबाट छुटकारा पाउन सकिन्छ । कर्म गर्दा अहङ्कार र अभिमानको वशमा परेर दुष्कर्म भने कदापि गर्नुहुँदैन । त्यसैले मानिसले आफ्नो बुद्धि र विवेकले राम्ररी ठम्याएर अर्काको हित र भलाइ हुने शुभकर्म गर्नुपर्दछ ।

स्वधर्म नै श्रेष्ठ हुन्छ

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

पदार्थ

स्वनुष्ठितात् = राम्ररी आचरण वा पालना गरिएको	स्वधर्म = आफ्नो धर्ममा (रहेर)
परधर्मात् = अरूको धर्मभन्दा, परधर्मभन्दा	निधनम् = मर्नु (पनि)
विगुणः = थोरै गुण (भएपनि)	श्रेयः = उत्तम छ
स्वधर्मः = आफ्नो धर्म	परधर्मः (परेषां धर्मः) = अरूको धर्म
श्रेयान् = श्रेयस्कर वा अतिउत्तम छ	भयावहः = भय पैदा गर्ने वा भयदायी (हुन्छ)

भावार्थ

राम्रो आचरणबाट पालना गरिएको अरूको धर्मभन्दा थोरै गुण भए पनि आफ्नो धर्म अतिउत्तम छ, आफ्नो स्वधर्ममा रहेर मर्नु पनि कल्याणकारक नै हुन्छ र अरूको धर्म भयदायक हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

'स्व'को अर्थ हुन्छ आफ्नो । 'पर'को अर्थ अर्कोको वा अरूको भन्ने हो । त्यसैले 'स्वधर्म' भन्नाले आफ्नो धर्म र 'परधर्म' भन्नाले अरूको धर्म भन्ने बुझिन्छ । मानिस जुनसुकै जातजातिको भए पनि प्रायः ऊ आफ्नै धर्मको परिपालना गर्दछ । आफ्नो धर्ममा आफ्ना कला, संस्कृति, सभ्यता र मौलिक परम्पराहरू गाँसिएर रहेका हुन्छन् । त्यसैले मानिसको सर्वोत्तम कर्म नै आफ्नो धर्म र धार्मिक सिद्धान्तहरूको परिपालना गर्नु हो । यहाँ परधर्मको अपेक्षा स्वधर्म नै श्रेष्ठ छ भनी त्यसको महत्त्व दर्शाइएको छ ।

शास्त्रोक्त विधान-अनुसार आ-आफ्नो वर्ण, आश्रम र प्रकृति-अनुरूप जसका लागि जुन धर्म निर्धारण गरिएको छ, त्यसै अनुरूप चल्नु वा यसको राम्ररी पालना गर्नु नै स्वधर्म हो । परधर्मको अपेक्षा स्वधर्म नै अतिउत्तम र श्रेयस्कर छ । परधर्म जतिसुकै गुणले भरिएको होस्, जतिसुकै राम्ररी अनुष्ठान गरिएको होस्, तरपनि त्यसको अपेक्षा दोषयुक्त वा गुणरहित नै किन नहोस्, आफ्नो धर्म नै सर्वोत्तम हो र त्यसैको अनुष्ठान गर्नु कल्याणकारक हुन्छ । आफ्नो धर्ममा रहेर त्यसको पालनाका लागि मर्ने परे पनि त्यही नै श्रेयस्कर हुन्छ किनभने 'परधर्म' अत्यन्त भयावह हुन्छ र अरूको धर्मको सेवनबाट मानिसको अधोगति पनि हुन्छ । स्मृतिमा भनिएको छ-

‘वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः” म.स्मृ १०। ९७

कुनै प्रकारबाट आफ्नो धर्ममा कुनै गुणको अभाव भएपनि राम्ररी परिपालना गर्न नसकिए पनि राम्ररी अनुष्ठान गरिएको अरूको धर्मभन्दा स्वधर्म नै श्रेष्ठ छ । परधर्मबाट जीवन निर्वाह गर्ने मानिस आफ्नो स्वाभिमान र जातित्वबाट पतित

हुन्छ । यसै कारण मानिसले आफूले गर्दै आएको स्वधर्मको परिपालना गर्नु नै उत्तम हुन्छ तर कर्मबन्धनमा पर्ने खालका कर्महरू गर्न भने उपयुक्त हुँदैन ।

मानिस पापकर्ममा किन लाग्दछ ?

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

पदार्थ

अर्जुन	= अर्जुनले	अनिच्छन्	= आफू नचाँहदा-नचाँहदै
उवाच	= भने	अपि	= पनि
वाष्णोय	= हे वृष्णिकुलमा उत्पन्न कृष्ण !	बलात्	= बलात्कारले, जबर्जस्ती
केन	= कसबाट, कुन कारणले	नियोजितः	= लगाइएको
प्रयुक्तः	= प्रेरित भई, प्रयुक्त भई	इव	= भैं
अयम्	= यो	अथ	= यसप्रकार
पूरुषः	= पुरुष, मानिस	पापम्	= पाप, पापकर्म
		चरति	= गर्दछ

भावार्थ

अर्जुनले बिन्ती गरे- हे वृष्णिकुलमा उत्पन्न वासुदेव ! त्यस्तो कुन कुरा छ, जसबाट प्रेरित भई मानिस आफू स्वयम् नचाँहदा-नचाँहदै पनि बलपूर्वक कसैबाट लगाइए भैं गरी पापकर्म गर्दछ ?

भावबोधिनी व्याख्या

प्रायः अधिकांश मानिसहरूको चाहना राम्रै कर्म गर्नु र आफूले गरेका कर्मबाट भरसक अरूलाई दुःखकष्ट नपुगोस् भन्ने नै हुन्छ । हरेक प्राणी ईश्वरकै एक अंश भएकोले ऊ स्वयम् पापकर्ममा प्रवृत्त हुन चाहँदैन । तर जब ऊ भौतिक संसारका इन्द्रियजन्य विषयवासनाको मिथ्यासुखभोगमा लालायित हुन्छ अनि ऊ पापकर्मतिर लाग्दछ । त्यसबखत उसभित्र रहेको उसको प्रकृति वा स्वभावले नै उसलाई दुष्कर्मतिर धकेल्दछ । काम, क्रोध र मोहको वशमा परी ऊ कुनै किसिमको नैतिक-मर्यादा, बन्धन र शिष्टाचारको समेत विचार गर्दैन । उसको सद्बुद्धि, सद्बिचार र सत्कर्ममा लाग्ने प्रवृत्ति हराइसकेको हुन्छ ।

त्यसैले अर्जुन भगवान् श्रीकृष्णसमक्ष प्रश्न गर्दछन्- हे वाष्णोय ! हे वृष्णिवंशीय वासुदेव ! मानिस स्वयम् नचाहेर पनि आफ्नो इच्छा विपरीत बलात्कारले कसैले लगाएभैं गरी पापकर्मतिर किन लाग्दछ ? उसलाई पापकर्मतिर लाग्न कसले अभिप्रेरित गर्दछ र ऊ कुकर्म गर्न बाध्य हुन्छ ।

पापकर्ममा प्रेरित गर्ने परमशत्रु कामवासना नै हो

श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

पदार्थ

श्रीभगवान् = श्रीभगवान्बाट
उवाच = आज्ञा भयो
रजोगुणसमुद्भवः (रजोगुणात् समुद्भवः यस्य सः) = रजोगुणबाट उत्पत्ति भएको छ, जो)
एषः = यो
कामः = काम, विषयवासना नै
क्रोधः = क्रोध (हो)
एषः = यो (काम)

महाशनः (महत् अशनं यस्य सः) = ठूलो आहारा छ जसको, ज्यादै खञ्चुवा, विषयभोगबाट तृप्त नहुने
महापाप्मा (महाँश्चासौ पाप्मा) = महापापी (छ)
इह = यस संसारमा
एनम् = यसलाई
वैरिणम् = शत्रु, वैरी
विद्धि = जान

भावार्थ

भगवान् श्रीकृष्णबाट आज्ञा हुन्छ- रजो गुणबाट उत्पत्ति भएको यो कामरूप विषयवासना नै क्रोध हो, यो अतिखञ्चुवा छ र विषयभोगबाट कहिल्यै अघाउँदैन, यो महापापी पनि छ र मानिसलाई पापकर्ममा यसैले लगाउँछ । त्यसैले यस संसारमा (तिमी) यसलाई ठूलो शत्रु हो भन्ने जान ।

भावबोधिनी व्याख्या

मानिसका इच्छा र कामना यति प्रबल हुन्छन्, उसले नचाहँदा-नचाहँदै पनि तिनको परिपूर्तिमा बाध्य भएर लाग्नु पर्ने हुन्छ । इन्द्रियजन्य सुखभोगको अभिलाषा नै राग हो । इन्द्रियका विषयहरूमा यिनै राग र द्वेष रहेका हुन्छन्- “राग द्वेषौ व्यवस्थितौ” । रागको मूलरूप रजोगुण हो, रजोगुणबाट नै कामको उत्पत्ति हुन्छ र त्यही कामरूप विषयवासना नै असन्तुष्टिको कारण भएकोले यसको परिपूर्ति हुन सकेन भने यो क्रोधमा परिणत भएको हुन्छ । त्यसैले कामना नै राग, द्वेष, सन्ताप, दुःख एवं पीडाको जड हो । विषयसुखको कामनाले नै माया र मोहलाई जन्म दिन्छ । कामकै वशवर्ती भई मानिस यसैमा लटपटिन्छ । मानिसलाई विकराल पापकर्ममा प्रेरित गर्ने पनि यही कामना हो । त्यसैले यो अत्यन्त पापी छ । ज्यादै खञ्चुवा पनि छ र विषयवासनाको उपभोगबाट यो कहिल्यै अघाउँदैन र तृप्त पनि हुँदैन । त्यसैकारण मानिसले यसलाई ठूलो वैरी ठान्नुपर्दछ । त्यसैले होला भगवद्गीताले ठाउँ ठाउँमा राग, भय, क्रोध र कामनाबाट मुक्त हुनुपर्छ भनेको छ ।

ज्ञानलाई ढाकेर राख्ने आवरण पनि काम नै हो

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

पदार्थ

यथा	= जसरी
धूमेन	= धूवाँले, अन्धकाररूप धूवाँले
वह्निः	= आगो, प्रकाशरूप अग्नि
आव्रियते	= ढाकिन्छ
च	= र
मलेन	= मयलले, धूलाले
आदर्शः	= ऐना, दर्पण
आव्रियते	= ढाकिन्छ

यथा	= जसरी
उल्बेन	= गर्भाशय वा सालनालद्वारा
गर्भः	= गर्भ, भ्रूण
आवृतः	= ढाकिएको हुन्छ, आच्छादित हुन्छ
तथा	= त्यसरी नै
तेन	= त्यस कामवासनाद्वारा
इदम्	= यो ज्ञान
आवृतम्	= ढाकिएको हुन्छ

भावार्थ

जसरी प्रकाशस्वरूप अग्नि आफैँबाट निस्केको अन्धकाररूप धूवाँले ढाकिएको हुन्छ, जसरी ऐना धूलाले ढाकिएको हुन्छ र जसरी गर्भ गर्भाशय वा सालनालद्वारा आच्छादित हुन्छ, त्यसरी नै ज्ञान पनि कामवासनाद्वारा ढाकिएको हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

जब मानिसमा रजोगुणको रागात्मक प्रवृत्ति बढ्दछ, अनि उसको अन्तरात्मामा रहेको बुद्धि, विवेक र ज्ञान सबै ढाकिदिन्छ । अनि ऊ कामान्ध भई विषयवासनाको उपभोगमा क्रियाशील बनेर लालायित भइरहन्छ, कामनाले गर्दा उसलाई कर्तव्य, अकर्तव्यको बोध हुँदैन र उसको विवेकज्ञान पनि पुरै ढाकिएको हुन्छ ।

यहाँ मानिसको यही बुद्धि, विवेक र ज्ञानलाई ढाक्ने आवरणको चित्र तीनवटा उपमाहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । जसरी अग्निलाई धूवाँले, ऐनालाई धूलाले र गर्भलाई सालनालले ढाकेको हुन्छ, त्यसरी नै मानिसको ज्ञानलाई कामभावले ढाकेको हुन्छ । जसरी धूवाँ चञ्चल भएर पनि आगोलाई ढाकिदिन्छ, त्यसैगरी मानसिक चञ्चलता एकाग्रताको बाधक हुन्छ र त्यसबाट ज्ञानको प्राप्ति वा उदय हुन सक्तैन । जसरी ऐनामा जमेको मयलले त्यसको प्रकाश वा प्रतिबिम्बलाई ढाकिदिन्छ, त्यसरी नै मानिसको अन्तरात्मामा जमेर रहेको कामभावले उसको अन्तःकरण मैलो हुन्छ र त्यसबाट ज्ञान प्रकाशित हुन सक्तैन । जसरी गर्भाशयमा रहेको सालनालद्वारा गर्भ ढाकिएको हुन्छ, त्यसरी नै मानिस भित्रको अज्ञानताले उसको अन्तःकरण ढाकिएको हुन्छ र त्यसबाट ज्ञान प्रकट हुन सक्तैन । त्यसैले मानिसले सर्वप्रथम अज्ञानताको पर्दा हटाउनुपर्दछ अनि मात्र ज्ञानस्वरूप परमात्माको साक्षात्कार गर्न सकिन्छ ।

ज्ञानलाई ढाकेर राख्ने कामना नै हो

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

पदार्थ

कौन्तेय	= हे अर्जुन !	कामरूपेण (कामः इच्छा एव रूपं यस्य सः, तेन)	= कामना इच्छा वा
ज्ञानिनः	= ज्ञानीजनको		वासना नै जसको
नित्यवैरिणा	= नित्यवैरी, नित्यशत्रु		स्वरूप छ, त्यस
अनलेन	= आगोसमान जलिरहने		कामवासनाद्वारा
दुष्पूरेण	= कहिल्यै तृप्त नहुने, कहिल्यै पूर्ण नहुने	ज्ञानम्	= ज्ञान, चेतना
एतेन	= यो	आवृतम्	= ढाकिएको छ

भावार्थ

हे अर्जुन ! ज्ञानीजनको नित्यशत्रु अग्निभैँ जलिरहने र कहिल्यै पूर्ण वा तृप्त नहुने कामना वा वासना नै जसको स्वरूप छ, त्यस कामरूपद्वारा मानिसको ज्ञान निरन्तर ढाकिएको छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

विषयहरूको उपभोगमा आकर्षित र निर्लिप्त भइरहने व्यक्तिहरू कामवासनाको तृप्तिका लागि वत्तीमा पुतली होमिएभैँ होमिरहन्छन्, तर विषयसुखबाट तृप्त भने कहिल्यै हुँदैनन्, शास्त्रमा भनिएको छ-

“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति”- श्रीमद्भा. ९/१९/१४

विषयको उपभोगबाट भोगेच्छा र कामवासना कहिल्यै थाक्दैन र कहिल्यै सन्तुष्ट र तृप्त पनि हुँदैन, त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे अर्जुन ! कामवासना भन्ने कुरा अतिविचित्रको छ, यो कहिल्यै पनि तृप्त वा पूर्ण हुँदैन, आगोमा घिउ खन्याएभैँ भन् जलि नै रहन्छ र मानिसमा विषयभोगको वासना बढ्दै जान्छ ।

वास्तवमा कामभावनाले ज्ञानीको अन्तःकरणलाई स्थिर हुन दिँदैन । त्यसैले यो ज्ञानीजनको वैरी समान छ र यही कामनाद्वारा मानिसको ज्ञान निरन्तर ढाकिएको हुन्छ । त्यसैले मानिसले तत्त्वज्ञान प्राप्त गर्न कामरूप शत्रुलाई परित्याग गर्न सक्नुपर्दछ । प्रायः बुद्धिमान् पुरुषहरू आफ्नो मन, बुद्धि, अहङ्कारसहित इन्द्रियहरू नियन्त्रण गर्ने र कामना परित्याग गर्ने कार्यमा सदा सचेत र सचेष्ट रहन्छन् । यसरी कामवासनाको परित्याग गर्ने महापुरुषले नै आत्यन्तिक आनन्द प्राप्त गर्न सक्छ ।

कामको आश्रयस्थान

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

पदार्थ

इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरू
मनः = मन
बुद्धिः = बुद्धि
अस्य = यस कामभावको
अधिष्ठानम् = आश्रयस्थल,
वासस्थान आधार (हो भनी)
उच्यते = भनिन्छ, बताइन्छ

एषः = यो कामवृत्ति
एतैः = यी मन, बुद्धि र
इन्द्रियहरूद्वारा
ज्ञानम् = ज्ञानलाई
आवृत्य = ढाकेर, आच्छादित गरेर
देहिनम् = जीवात्मालाई
विमोहयति = मोहित गर्छ

भावार्थ

इन्द्रियहरू मन र बुद्धि यी सबै यस कामभावका वासस्थान हुन् । यस कामवृत्तिले मन, बुद्धि र इन्द्रियहरूको माध्यमद्वारा जीवात्माको ज्ञानलाई अन्धकारमय बनाएर आच्छादित गर्दछ र देहधारी जीवात्मालाई मोहित पार्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

मन नै मानिसको बन्धन र मोक्षको मुख्य कारण हो । बाणी, हात, पाउ, लिङ्ग, गुदा यी पाँच कर्मेन्द्रिय र आँखा, कान, नाक, जिह्वा र छाला- यी पाँच ज्ञानेन्द्रियहरूका सबै क्रियाहरूको मुख्य केन्द्र मन नै हो । मनले यी सबै इन्द्रियहरूप्रति आफ्नो आधिपत्य जमाएको हुन्छ र अनि बुद्धि पनि मन र अरू इन्द्रियसँगै कामवृत्तिको अधिष्ठाता बन्न पुग्दछ । त्यसैले मन, बुद्धि र इन्द्रियहरू कामवासनाका मुख्य आश्रयस्थल हुन् । यी तीनैवटा मानिसको वशमा हुँदैनन् । कामभावले नै मन, बुद्धि र इन्द्रियहरूको माध्यमद्वारा जीवात्माको ज्ञानलाई ढाकिदिन्छ र जीवात्मालाई मोहित पार्दछ । त्यसैले ज्ञानवान् योगीहरू इन्द्रियसहितका सबै चित्तवृत्ति नियन्त्रण गरी आत्मसंयमी हुन सदा ध्यानयोगमा लागि रहेका हुन्छन् ।

कामभावलाई नष्ट गर्ने उपाय

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

पदार्थ

भरतर्षभ (भरतानामृषभ)
= हे भरतवंशीहरूमा
श्रेष्ठ अर्जुन !

तस्मात् = त्यसैकारण
त्वम् = तिम्री
आदौ = पहिले

इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरूलाई	हि = निश्चय नै
नियम्य = वश गरेर	पाप्मानम् = पापी
ज्ञानविज्ञाननाशनम् (ज्ञानस्य विज्ञानस्य च नाशनम्) = ज्ञान र विज्ञानको नाश गर्ने	एनम् = यो कामलाई
भावार्थ	प्रजहि = निग्रह गर, जित, नष्ट गर

त्यसैकारण हे भरतवंशीहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन ! तिमी सबभन्दा पहिले इन्द्रियहरूलाई वशमा राख र अनि ज्ञान र विज्ञान दुवैको विनाशक पापी कामभावलाई नष्ट गर ।

भावबोधिनी व्याख्या

इन्द्रियका क्रियाकलापहरू बढ्दै गए भने विषयवासनाप्रति कामनाको अभिवृद्धि हुन्छ । अनि त्यही कामनाको तृप्तिका लागि मानिस दुष्कर्म र कुचेष्टातिर प्रवृत्त हुन थाल्दछ र यसबाट उसको जीवनको अधःपतन हुन्छ ।

कामवृत्तिको मुख्य आश्रयस्थल मन, बुद्धि र इन्द्रियहरू भएकोले तिनको नियन्त्रण गर्न सक्नुपर्दछ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- सबभन्दा पहिले तिमी इन्द्रियहरूलाई निग्रह गरेर कामको वासस्थानलाई भत्काऊ, त्यसपछि मनलाई जित, मनको नियन्त्रण- अभ्यास अथवा वैराग्यद्वारा गर्न सकिन्छ । भगवद्गीताले बताएको छ-

“अभ्यासे न तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते” ६/३५

यसरी नै बुद्धिलाई पनि विचलन हुन नदेऊ र मन, बुद्धि तथा इन्द्रियहरूलाई दमन गरेर ज्ञान र विज्ञानको विनाशकारी पापिष्ठ कामवृत्तिप्रति विजय प्राप्त गर । आध्यात्मिक दृष्टिले विज्ञान भनेको आत्मा र परमात्माको अनुभूतिजन्य वास्तविक अवस्थाको विशिष्ट ज्ञान हो । यसैलाई आत्मानुभूति वा आत्मानुभव भनिन्छ । शास्त्र बताउँछ-

-ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् -श्रीमद्भा. २/९/३०

आत्मा बुद्धिभन्दा पनि पर छ

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

पदार्थ

इन्द्रियाणि = इन्द्रियहरूलाई	मनः = मन
पराणि = स्थूल शरीरभन्दा पर अर्थात् श्रेष्ठ, बलवान् तथा सूक्ष्म	इन्द्रियेभ्यः = इन्द्रियहरूभन्दा
आहुः = भन्दछन्	परम् = पर, श्रेष्ठ, सूक्ष्म (छ भनी)
	(आहुः) = भन्दछन्
	मनसः = मनभन्दा

तु	=	त, ता	यः	=	जो
परा	=	परमश्रेष्ठ	बुद्धेः	=	बुद्धिभन्दा
बुद्धिः	=	बुद्धि (छ)	परतः	=	ज्यादै पर छ
तु	=	परन्तु	स	=	त्यो (आत्मा) हो

भावार्थ

ज्ञानीजन इन्द्रियहरूलाई स्थूल शरीरभन्दा पर (श्रेष्ठ, बलवान् र सूक्ष्म) बताउँछन् । मन इन्द्रियहरूभन्दा पर छ । मनभन्दा पनि पर (श्रेष्ठ वा सूक्ष्म) बुद्धि छ । परन्तु जो बुद्धिभन्दा पनि ज्यादै पर छ, त्यो आत्मा हो ।

भावबोधिनी व्याख्या

इन्द्रियहरू विषयका बोधक छन् र यिनैको माध्यमद्वारा विषयको ज्ञान हुन्छ । इन्द्रियहरूले स्थूल शरीरलाई पनि चलायमान पार्दछन् । इन्द्रियहरू विनाको शरीर जडपदार्थ जस्तै हुन्छ र आफैँ हलचल गर्न सक्तैन । मानिसको यो स्थूलशरीर सबैले देख्ने बाह्य छ, यो हाड, छाला, रगत, मासु आदिको संयोगबाट बनेको हो र यसले इन्द्रियहरूलाई ठम्याउन सक्तैन । इन्द्रिय मन, बुद्धि र आत्माको सहाराबाट जडरूप, स्थूलशरीर चेतनशील बनेर विभिन्न क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुन्छ । त्यसैले स्थूलशरीरको अपेक्षा इन्द्रियहरू सूक्ष्म छन् र स्थूलशरीरलाई आफ्नो अधीनमा लान सक्ने हुँदा यिनीहरू स्थूलशरीरभन्दा बलवान् र श्रेष्ठ पनि छन् । तर पनि इन्द्रियहरूले मनलाई ठम्याउन सक्तैनन् तर मनले इन्द्रियहरूलाई जान्दछ । त्यसैले इन्द्रियहरूको अपेक्षा मन धेरै बलवान्, धेरै श्रेष्ठ र पर छ । तर पनि बुद्धिको दाँजोमा मन पुग्न सक्तैन र यसले पनि बुद्धिलाई जान्न सक्तैन । त्यसैले बुद्धि मनभन्दा पनि अझ पर (श्रेष्ठ) र उच्च छ । बुद्धिले पनि ठम्याउन नसक्ने जुन परमतत्त्व छ, त्यो आत्मा हो । तर उपनिषदले आत्माभन्दा पनि पर अव्यक्त प्रकृति छ र अव्यक्तभन्दा पनि पर पुरुष छ भनी बताएको छ-

“बुद्धेरात्मा महान् परः ।

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः”- कठ.उप. १/३/१०-११

यसरी इन्द्रियहरू मन, बुद्धि र आत्मा- यी सबै सूक्ष्मतत्त्वको सहाराबाट स्थूल शरीररूपी रथ सञ्चालन हुन पुग्दछ र यी तत्त्वहरूको अभावमा भौतिक शरीर निस्तेज र जड बन्न पुग्दछ । त्यसैले शरीरभन्दा इन्द्रियहरू, इन्द्रियहरूभन्दा मन, मनभन्दा बुद्धि र बुद्धिभन्दा आत्मा उत्तरोत्तर पर (श्रेष्ठ) छन् ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

पदार्थ

एवम्	= यसप्रकार
बुद्धेः	= बुद्धिभन्दा
परम्	= पर, श्रेष्ठ, अर्भकै सूक्ष्म
(आत्मानम्)	= आत्मा (परब्रह्म) लाई
बुद्ध्वा	= जानेर
आत्मना	= आत्मा (बुद्धि) द्वारा
आत्मानम्	= आत्मा (मन) लाई

संस्तभ्य	= रोकेर, स्थिर वा वश गरेर
महाबाहो	= हे महाबाहु ! शक्तिशाली बाहु भएका हे अर्जुन !
दुरासदम्	= दुर्जय
कामरूपम्	= कामरूप, कामवासनारूप
शत्रुम्	= शत्रुलाई
जहि	= जित, दमन गर

भावार्थ

यसप्रकार बुद्धिभन्दा पर सूक्ष्म एवं श्रेष्ठ आत्मालाई जानेर आत्मा (शुद्धबुद्धि)द्वारा आत्मा (मन र अहङ्कार) लाई रोकेर वा स्थिर गरेर हे महाबाहु अर्जुन ! अत्यन्त दुर्जय वा दुरासाध्य कामरूप शत्रुलाई जित, दमन गर ।

भावबोधिनी व्याख्या

आत्मा बुद्धिभन्दा पर छ, बुद्धिभन्दा सूक्ष्म र बलवान् पनि छ । मानिसको ज्ञान कामरूप अज्ञानताले आच्छादित भएको हुँदा उसले आफैँभित्र रहेको परमात्मस्वरूप आत्मालाई चिन्ह र बुझ्न सकेको हुँदैन । त्यसैले मानिसले आफ्नो आत्माद्वारा आत्मा (मन र बुद्धि) लाई नियन्त्रण गरेर अथवा समाधिस्थ अवस्थामा स्थिर गरेर कामरूप दुर्जय शत्रुलाई दमन गरी जित्न सक्नुपर्दछ ।

यसरी शत्रुउपर विजयप्राप्त गरेपछि अज्ञानको पर्दा वा आवरण हट्दछ, अनि ज्ञानको उद्बोधन हुन्छ र स्वतः आत्मसाक्षात्कार गर्न सकिन्छ । आत्मसाक्षात्कार भएपछि अज्ञानजन्य माया, मोह, अहङ्कार, अभिमान र जडता सबै हट्दछन् र चित्त शुद्ध र निर्मल बन्न पुग्दछ ।

श्रीमद्भगवद्गीताको कर्मयोगनामको तेस्रो अध्याय समाप्त ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

नेपालीमा पदार्थ तथा भावार्थ र भावबोधिनी व्याख्या
(ज्ञान-कर्मसन्न्यासयोगनामको अध्याय)

कर्मयोगको परम्परा

श्रीभगवानुवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

पदार्थ

श्रीभगवान्	=	भगवान् श्रीकृष्णले	प्रोक्तवान्	=	बताएको थिएँ
उवाच	=	आज्ञा भयो	विवस्वान्	=	श्रीसूर्यले
अहम्	=	मैले	मनवे	=	आफ्ना पुत्र वैवस्वत
इमम्	=	यो		=	मनुलाई
अव्ययम्	=	अविनाशी	प्राह	=	बताउनुभयो
योगम्	=	योग	मनुः	=	वैवस्वत मनुले
विवस्वते	=	श्रीसूर्यलाई	इक्ष्वाकवे	=	आफ्ना पुत्र राजा इक्ष्वाकुलाई
(सर्गादौ)	=	सृष्टिको आदिमा	अब्रवीत्	=	बताउनुभयो

भावार्थ

भगवान् श्रीकृष्णबाट आज्ञा भयो- मैले यो अविनाशी योग सृष्टिको आदिमा विवस्वान् सूर्यलाई बताएको थिएँ, विवस्वान्ले आफ्ना पुत्र वैवस्वत मनुलाई बताउनुभयो र वैवस्वत मनुले पनि आफ्ना पुत्र राजा इक्ष्वाकुलाई बताउनुभयो ।

भावबोधिनी व्याख्या

यसमा प्रस्तुत गरिएको “इमम्” पदले भक्तिनिष्ठ अविनाशी “कर्मयोग” को प्रसङ्गलाई इङ्गित गर्दछ, जुन योग दोस्रो अध्यायको ३९ श्लोकदेखि पुरै अध्याय र तेस्रो अध्यायको ३० श्लोकतक वर्णन गरिएको छ । यही योग सर्वप्रथम भगवान् आदिनारायणले श्रीसूर्यलाई, श्रीसूर्यले वैवस्वत मनुलाई र मनुले राजा इक्ष्वाकुलाई बताएका थिए । यी सबै गृहस्थ भएर पनि कर्मयोगको निरन्तरता कायम गरेर यिनीहरूले परमसिद्धि प्राप्त गरे । यस योगले मोक्षरूपफल प्रदान गर्ने हुँदा यो अविनाशी छ र यसको उपयोगिता ज्यादै ठूलो छ ।

प्रस्तुत प्रसङ्गले कर्मयोगको परम्परागत गरिमा र महत्त्व दर्शाउँदै यसको अनादित्व सिद्ध गरेको छ र गीताशास्त्र एवम् गीताज्ञानको धार्मिक तथा परम्परागत महत्त्व र ऐतिहासिक गौरवलाई पनि झल्काएको छ ।

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

पदार्थ

परन्तप	= शत्रुहरूलाई ताप दिने हे अर्जुन !	सः	= त्यो
एवम्	= यसप्रकार	योगः	= योग
परम्पराप्राप्तम्	= परम्पराबाट प्राप्त भएको	महता	= महान्, धेरै लामो समयको धेरै अन्तरालपछि
इमम्	= यस योगलाई	कालेन	= कालले
राजर्षयः	= राजर्षिहरू	इह	= यस पृथिवीलोकमा, यस जगत्मा
विदुः	= जान्दथे	नष्टः	= नष्ट भयो, लोप भयो, छिन्नभिन्न भयो
भावार्थ			

यसप्रकार परम्पराबाट प्राप्त भएको यस योगलाई राजर्षिहरू पनि जान्दथे । हे शत्रुहरूलाई तापदिने अर्जुन ! त्यसपछि समयको धेरै अन्तरालले गर्दा यस जगत्मा यस योगको परम्परा नै छिन्नभिन्न भई लोप हुनपुग्यो ।

भावबोधिनी व्याख्या

कर्मयोगको यो परम्परा एकबाट अर्कोले शिक्षा प्राप्त गर्दै कयौँ समयसम्म यस जगत्मा फैलियो । राजा भएर पनि ऋषिवत् आचरण गर्ने कयौँ राजर्षिहरूले पनि यस योगको महत्त्व थाह पाए । तर जब मानिस आध्यात्मिक जागरणको युगबाट अन्धकारमय भौतिक युगमा पदार्पण गर्‍यो, अनि यस दिव्यज्ञानको परम्परालाई मानिसले विसर्दै गए र क्रमशः यसको हास हुने क्रम बढ्दै गयो ।

समयको धेरै ठूलो अन्तरालपछि मानिसहरूमा सांसारिक विषयवासना प्राप्तिको भोगासक्ति बढ्दै गयो र स्वार्थभाव र लोभ लालसाले समाजमा जरा गाड्न थाल्यो, यसबाट एक आपसमा द्वेष, वैमनस्यता र क्रोध आदि बढ्न थाले, जसले गर्दा यस धरातलमा अविनाशी कर्मयोगको परम्परा र गौरवमय महत्त्व हराउँदै गयो र यसको अस्तित्व नै छिन्नभिन्न भई लोप हुनपुग्यो ।

वास्तवमा भन्ने हो भने मानव जीवन कर्म गर्नकै लागि यस धरातलमा आएको हो, आफ्नो निजी स्वार्थसित सम्बन्धित तानाभाँतिका सुखसुविधा र भोग ऐश्वर्यादिको प्राप्तिसित सम्बन्धित कर्ममात्र गरियो भने कर्मबन्धनमा परिन्छ, त्यसैले परहित, परोपकार र अरूको कल्याण हुने कार्यमा प्रवृत्त हुनुपर्दछ । यस्तो कर्म कहिल्यै लोप हुँदैन र गरि नै रहनुपर्दछ ।

कर्मयोगको रहस्य

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

पदार्थ

हि (यतः) =	त्यसैले
(त्वम्) =	तिमी
मे =	मेरा
भक्तः =	भक्त, प्रेमीभक्त
च =	र
सखा =	प्रियसाथी, प्रियमित्र
असि =	छौ
स एव =	त्यही नै
अयम् =	यो
पुरातनः =	पुरातन, धेरै नै पुरानो

योगः =	योग
मया =	मैले
अद्य =	आज, अहिले
ते =	तिम्रो लागि
प्रोक्तः =	बताएँ, वर्णन गरें
इति =	यसप्रकार, यसैकारण
एतत् =	यो योग
उत्तमम् =	उत्तम, श्रेष्ठ
रहस्यम् =	रहस्यपूर्ण अर्थात् गोपनीय छ

भावार्थ

हे अर्जुन ! तिमी मेरा प्याराभक्त र प्रियमित्र हौ, त्यसैले परम्पराबाट प्राप्त त्यही नै पुरातन योग अहिले मैले तिमीलाई बताएँ । किनभने यो योग अतिउत्तम, रहस्यपूर्ण र गोपनीय छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

प्रस्तुत श्लोकमा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई त्यही पुरातन योगको परम्परा संस्मरण गराउँदै उनको मनमा आध्यात्मिक जागरण पैदा गरेर उनको अन्तर्हृदयमा जरा गाडेर रहेको माया र मोहको आवरणलाई हटाउने प्रयत्न गर्नुभएको छ ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी मेरा अनन्यभक्त र प्रियमित्र हौ अनि प्रियसखा पनि हौ । त्यसकारण जुन योग पहिले मैले श्रीसूर्यलाई बताएँ, श्रीसूर्यले वैवश्वत मनुलाई बताए र मनुले आफ्ना पुत्र इक्ष्वाकुलाई बताए, अनि पछि कयौँ राजर्षिहरूले यही योग प्राप्त गरे, कालान्तरमा यो योग लुप्त हुँदै गयो, अहिले मैले तिमीलाई यही पुरातन योग बताएँ, किनभने यो योग अत्यन्त उत्तम, रहस्यपूर्ण छ र अतिगोपनीय पनि छ । यस योगले अन्तरात्मामा आध्यात्मिक जागरणद्वारा ज्ञानको प्रस्फुटन गराउँदछ र मानिसलाई सांसारिक बन्धन र दुःखहरूबाट छुटाएर परब्रह्म परमात्मासँग साक्षात्कार गराउन सक्तछ । त्यसैले यस योगको महत्त्व यादै ठूलो र प्रभावकारी छ ।

अर्जुनको मनमा खुलदुली र जिज्ञासा

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

पदार्थ

अर्जुनः	= अर्जुनले	(अतः)	= त्यसैकारण
उवाच	= भने	एतत्	= यो योग
भवतः	= हजुरको	आदौ	= पहिले, सृष्टिको आदिमा
जन्म	= जन्म	त्वम्	= हजुरले
अपरम्	= पछि, अहिले द्वापरको अन्त्यमा (भएको छ)	प्रोक्तवान्	= उपदेश दिनु भएको थियो
विवस्वतः	= श्रीसूर्यको, विवस्वान्को	इति	= यस्तो कुरा (भन्ने कुरा)
जन्म	= जन्म	कथम्	= कसरी
परम्	= पहिले नै, धेरै अघि नै (भएको थियो)	विजानीयाम्	= जानूँ, मैले बुझूँ

भावार्थ

अर्जुनले विन्ती गरे- हजुरको जन्म अहिले (द्वापरको अन्त्यमा) भएको छ, तर विवस्वान् (श्रीसूर्य)को जन्म भने धेरै अघि नै भएको थियो, त्यसैकारण यो योग हजुरले पहिले नै (सृष्टिको आदिमा) विवस्वान्लाई उपदेश दिनुभएको थियो भन्ने कुरा म कसरी सम्झौँ र बुझौँ ।

भावबोधिनी व्याख्या

भगवान् श्रीकृष्ण परमात्मा परमेश्वरकै लीलावतारको रूपमा प्रकट हुनु भएको हो । उहाँको अस्तित्व सार्वकालिक, सार्वभौम र सर्वव्यापक छ । उहाँ सर्वज्ञ एवम् सर्वेश्वर पनि हुनुहुन्छ । उहाँले नजानेको र नसुनेको कुनै कुरा छैन र उहाँ भूत, भविष्य र वर्तमान सबैका यथार्थ ज्ञाता हुनुहुन्छ ।

त्यसैले यहाँ अर्जुन भगवान्का अवतारको रहस्यमय तत्त्व बुझ्नका लागि भगवान् श्रीकृष्णसमक्ष प्रश्न गर्दछन्- हजुरको जन्म अत्यन्तै अर्वाचीन छ, यही द्वापरको अन्त्यमा कंसको बन्दीगृहमा देवकीका गर्भबाट हजुर प्रकट हुनुभएको हो तर सूर्यको जन्म भने धेरै प्राचीन र पुरातन छ, सृष्टिको आदिमा नै अदितिको गर्भबाट सूर्यको जन्म भएको थियो । त्यसैले यो कर्मयोग हजुरले पहिले बताउनुभएको थियो भन्ने कुरा म कसरी सम्झूँ र जानूँ, हजुरको जन्म र कर्मको गूढ रहस्य के हो ? मलाई केही थाह नभएकोले बताइदिनुहोस् ।

श्रीभगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥५॥

पदार्थ

श्रीभगवान् =	भगवान् श्रीकृष्णले	परन्तप =	हे वैरीहरूलाई तापदिने
उवाच =	आज्ञा भयो		अर्जुन !
अर्जुन =	हे अर्जुन !	अहम् =	म
मे =	मेरो	तानि =	ती
च =	र	सर्वाणि =	सबै, सबैजन्म
तव =	तिम्रो	वेद =	जान्दछु, थाहा पाउँछु
बहूनि =	अनेकौं, धेरै	किन्तु =	तर
जन्मानि =	जन्महरू	त्वम् =	तिमी
व्यतीतानि =	वितिसके, व्यतीत भए	न वेत्थ =	जान्दैनौ, थाहा पाउँदैनौ

भावार्थ

भगवान् श्रीकृष्णबाट आज्ञा भयो- हे अर्जुन ! मेरा र तिम्रा अनेकौं जन्म वितिसके । हे परन्तप ! म ती सबै जन्मको बारेमा जान्दछु, तर तिमी थाहा पाउँदैनौ । तिम्रो र मेरो यही अन्तर छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

पृथापुत्र अर्जुनको मन र बुद्धि अविद्यारूप मायाको घेराभित्र बन्दी बनेर रहेको छ । उनलाई आफ्ना बन्धुहरूप्रतिको मोह र उनीहरूको विनाशबाट पैदा हुने शोकले विह्वल बनाएको छ र उनको चित्त विनाशशील पदार्थहरूप्रति खिचिएको छ । उनको ज्ञान र पूर्वजन्मका संस्कारहरूलाई अज्ञानताको आवरणले ढाकिदिएको हुँदा उनी आफ्नो पूर्वजन्मका क्रियाकलाप र संस्कारहरूप्रति अनभिज्ञ छन् ।

तर भगवान् श्रीकृष्ण भने सर्वज्ञ र सर्वेश्वर हुनुहुन्छ र उहाँ अच्युत, अनादि र पुरातन पनि हुनुहुन्छ । उहाँलाई भूत, भविष्य र वर्तमान तीनै काल र स्वर्ग, मर्त्य, पाताल तीनै लोकका सबै कुराको ज्ञान छ । त्यसैले उहाँ अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- तिमी र म पहिले पनि थियौं र अहिले पनि छौं । म नित्य र शाश्वत भएर पनि मत्स्य, कूर्मादि अनेक रूपमा प्रकट भएँ, अहिले म 'वासुदेव' को रूपमा प्रकट भएको छु । मेरो ज्ञानशक्ति आवरणरहित छ, त्यसैले म यी सबै कुरा जान्दछु तर तिमी भने यी सबै कुरा थाहा पाउँदैनौं किनभने तिम्रो ज्ञानशक्ति विभिन्न आवरणहरूले आच्छादित छ । त्यसैले तिमीलाई पूर्वजन्मका कुनै पनि घटनाको सम्झना छैन र तिम्रो स्मृति विनाश भइसकेको छ । यही नै तिमी र ममा अन्तर छ । म सर्वज्ञ छु र तिमी अरू प्राणी जस्तै अल्पज्ञ छौ । त्यसैले तिमी पहिलेको कुनै कुरा सम्झन सक्तैनौ ।

अजन्मा परमेश्वरको जन्मरहस्य

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥

पदार्थ

(अहम्) = म	सन् अपि = भएर पनि
अजः = अजन्मा, जन्मरहित	स्वाम् = आफ्नो
अव्ययात्मा (अव्ययः अविनाशी आत्मा स्वरूपं यस्य सः)	प्रकृतिम् = प्रकृतिलाई, दिव्यस्वरूपलाई
= जसको अविनाशी स्वरूप छ, अविनाशी स्वरूपको	अधिष्ठाय = वशमा वा अधीनमा राखेर
सन् = भएर	आत्ममायया = आफ्नो योगमायाद्वारा, आफ्नो दिव्ययोग-
अपि = पनि	शक्तिद्वारा
भूतानाम् = समस्त प्राणीहरूको	सम्भवामि = प्रकट हुन्छु
ईश्वरः = ईश्वर, परमेश्वर	

भावार्थ

हुन त म अजन्मा छु, मेरो आत्मा अविनाशी एवं अव्यय छ र म समस्त प्राणीहरूको परमेश्वर पनि हुँ, यस्तो भएर पनि म आफ्नो प्रकृति (दिव्यरूप) लाई आफ्नो वश वा अधीनमा राखेर आफ्नो योगमाया वा दिव्ययोग-शक्तिद्वारा प्रकट हुन्छु ।

भावबोधिनी व्याख्या

साधारण मानिसको भैं ईश्वरको जन्म र विनाश हुँदैन । त्यसैले उहाँलाई अज, अव्यय र लोकमहेश्वर पनि भन्ने गरिन्छ । उहाँ अजन्मा भएर पनि प्रकट हुनुहुन्छ र भगवान् श्रीकृष्ण पनि पूर्णब्रह्म परमेश्वर कै रूपमा अवतरित हुनभएको हो । उहाँ समस्त प्राणीहरूको अधिपति, सर्वशक्तिमान् ईश्वर भएर पनि साधारण मानिसले उहाँलाई सामान्य प्राणी जस्तै ठान्दछ । मानिसको चेतना र ज्ञानलाई मोहले ढाकेको हुँदा सर्वसाधारण मानिसले परमेश्वरबाट अवतार ग्रहण गर्नुको रहस्य बुझ्नेको हुँदैन र उहाँको अवतरित रूपधारणलाई जन्म र त्यस रूपको अन्तर्धानलाई विनाश हो भन्ने ठान्दछ । प्राणीको अल्पज्ञता र आच्छादित ज्ञानशक्तिको कारण ऊ ईश्वरीय रहस्य बुझ्न सक्तैन ।

परमेश्वरले अवतार ग्रहण गर्दा आफ्नो दिव्यशक्तिरूपा मायामयी जुन दैवी प्रकृति छ, जो सत्त्व, रज र तम त्रिगुणात्मिका छ, जसको वशमा परेर समस्त जगत् मोहित हुन्छ, त्यस "मूलप्रकृति" लाई स्वाधीनमा राखेर आफ्नो योगमायारूप दिव्यशक्तिद्वारा जन्म लिएभैं गरी प्रकट हुनुहुन्छ । परमेश्वरको यही दिव्यशक्ति सच्चिद् आनन्दस्वरूपा छ, अनन्त छ र अपरिमित छ । यही दिव्यशक्तिकै साकाररूप राधा हुन्, जगज्जननी सीता हुन्, माता पार्वती हुन् र श्रीरूपा लक्ष्मी हुन् । यसैगरी माता सरस्वती हुन्, ब्रह्म विद्या हो र भक्तजनको अनन्य भक्ति पनि हो ।

अवतार ग्रहण गर्नाको कारण वा उद्देश्य

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

पदार्थ

भारत	= हे भरतवंशी अर्जुन !	तदा	= त्यस बखत, त्यस
यदा यदा	= जब-जब, जहिले-जहिले		समयमा
धर्मस्य	= धर्मको	हि	= निश्चय नै
ग्लानिः	= हानि, क्षति, पतन	अहम्	= म
अधर्मस्य	= अधर्मको	आत्मानम्	= आफूलाई, आफ्नो
अभ्युत्थानम्	= वृद्धि, उन्नति		स्वरूपलाई
भवति	= हुन्छ	सृजामि	= प्रकट गर्छु, अवतरित हुन्छु

भावार्थ

हे भरतवंशी अर्जुन ! जहिले जहिले धर्मको हानि र अधर्मको वृद्धि हुन्छ, त्यस बखत निश्चय नै म आफ्नो स्वरूपलाई प्रकट गर्छु अर्थात् साकाररूपमा अवतरित हुन्छु ।

भावबोधिनी व्याख्या

यो संसार परमेश्वरकै एक नाट्यशाला हो । यहाँका अनगिन्ती प्राणीरूप नर्तक नर्तकीहरू परमेश्वरबाटै प्रदत्त वस्तुहरू र स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दछन्, जब उनीहरूमा अहङ्कार र अभिमान बढ्दछ, अनि उनीहरू आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गर्न थाल्दछन् । यसबाट समाजमा अत्याचार बढ्न थाल्दछ अनि शक्तिशाली व्यक्तिहरू दुर्गुणी र दुराचारी भई निरपराध व्यक्तिहरूलाई दुःख र कष्टदिन थाल्दछन् र उनीहरूले आ-आफ्नो वर्ण र आश्रम अनुरूपको धर्मकर्महरू गर्न छाडिदिन्छन् । यस प्रकार जब धर्म क्षीण हुन्छ र अधर्मको वृद्धि हुन्छ, त्यस बखत जताततै अधर्म फैलिन्छ र अपराधहरूको पनि वृद्धि हुनथाल्दछ अनि परमेश्वरले आसुरी स्वभावका दुष्टहरूको दमन र धर्मको रक्षाका लागि स्वेच्छाले आफ्नो स्वरूपलाई साकाररूपमा प्रकट गरेर अवतार ग्रहण गर्नुहुन्छ र दुष्टहरूको दमन गरेर धर्मको रक्षा गर्नुहुन्छ । परब्रह्म परमेश्वर शास्वत धर्मगोप्ता पनि हुनुहुन्छ, उहाँ जहिले पनि प्रेम, दया र धर्मको पक्ष लिनुहुन्छ र अधर्म र असत्यको विनाश गर्नुहुन्छ ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥८॥

पदार्थ

साधूनाम्	= साधुपुरुषहरूको, सज्जनहरूको	धर्मसंस्थापनार्थाय (धर्मस्य संस्थापनार्थाय) = धर्मको राम्ररी स्थापना गर्नका लागि
परित्राणाय	= रक्षा वा उद्धार गर्नका लागि	(अहम्) = म
च	= र	युगे युगे = युग युगमा, समय समयमा
दुष्कृताम्	= पापकर्म गर्ने दुष्टहरूको	सम्भवाभि = प्रकट हुन्छु
विनाशाय	= विनाश वा संहार गर्नका लागि	

भावार्थ

साधु-सज्जन पुरुषहरूको रक्षा गर्नका लागि जन्म धारण गर्दछु । पापकर्म गर्ने दुष्टहरूको संहार गर्नका लागि र राम्ररी धर्मको स्थापना गर्नका लागि म युग युगमा प्रकट हुन्छु ।

भावबोधिनी व्याख्या

परमेश्वरले साकाररूप लिएर अवतार ग्रहण गर्नुपर्ने यहाँ मुख्य तीनवटा कारण वा उद्देश्यहरू देखाइएका छन्, ती हुन्- साधु सज्जन-पुरुषहरूको परिरक्षण, पापिष्ठ दुष्टहरूको दमन र धर्मको संस्थापना ।

अर्काको अहित वा कुभलो नगर्ने, सद्धर्मको पालना गर्ने सद्गुणी, नियम आचरणमा रहने उदार एवम् विशाल हृदय भएका दयावान् सज्जन पुरुषहरू नै साधु हुन् । यस्ता महात्माहरूको स्वभाव नै परहित र अरूको कल्याण गर्नु अनि धर्मको परिपालना गर्नु हो, यस्ता साधुहरूलाई दुर्गुणी, दुराचारी र दुष्कृत कर्म गर्ने दुष्टहरूले जब नानातरहका अन्याय र अत्याचार गरेर सताउन थाल्दछन्, विभिन्न यातना वा पीडा दिएर दुःख दिन थाल्दछन्, त्यस बखत परमात्मा परमेश्वरले अवतार ग्रहण गरेर साधुपुरुषहरूको उद्धार र संरक्षणका निमित्त दुष्टहरूको दमन गर्नुहुन्छ । दुष्ट व्यक्तिहरू अधर्मका जड हुन्; सज्जन व्यक्तिहरूलाई दुःख दिनु र धर्मप्रति प्रतिकूल आचरण गर्नु, उनीहरूको स्वभाव नै बनेको हुन्छ । त्यसैले दुष्टहरूको दमनका लागि परमेश्वरले अवतार ग्रहण गर्नुपर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । अवतार ग्रहणको तेस्रो महत्त्वपूर्ण पक्ष हो- धर्मको संस्थापना । परमेश्वरले अधर्ममा लागेका मानिसहरूलाई सद्धर्ममा लाग्ने प्रेरणा र उपदेश दिएर धर्मको स्थापना गरी सदाचार एवम् वेदोक्त मर्यादाको संरक्षण गर्नुहुन्छ ।

ईश्वरको जन्म र कर्मको तत्त्व जान्नाले पाइने प्रतिफल

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

पदार्थ

अर्जुन	= हे अर्जुन !	वेत्ति	= जान्दछ
मे	= मेरो	सः	= त्यो, उसले
जन्म	= जन्म, आविर्भाव	देहम्	= शरीरलाई
च	= र	त्यक्त्वा	= त्यागेर
कर्म	= कर्म (साधुरक्षण, दुष्टदमन आदिकर्म)	पुनर्जन्म	= फेरि अर्को जन्म
दिव्यम्	= दिव्य एवम् अलौकिक (छ)	न एति	= प्राप्त गर्दैन, पाउँदैन
एवम्	= यस प्रकार	(अपि तु)	= किन्तु
यः	= जो	माम्	= मलाई (नै)
तत्त्वतः	= तत्त्वपूर्वक, यथार्थरूपमा	एति	= प्राप्त गर्छ अर्थात् ममा लीन हुन्छ

भावार्थ

हे अर्जुन ! मेरो जन्म र कर्म दिव्य एवं अलौकिक छ । यस प्रकार जसले यथार्थरूपमा मलाई जान्दछ, उसले आफ्नो शरीर त्यागेपछि फेरि अर्को जन्म लिनुपर्दैन र मलाई नै प्राप्त गर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

पूर्णब्रह्म परमेश्वर अनादि र अनन्त हुनुहुन्छ । उहाँ पुरातन, नित्य र कहिल्यै नाश नहुने अविनाशी एवं अच्युत पनि हुनुहुन्छ । श्रीमद्भागवत्मा भनिएको छ-

‘त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः

अवतीर्णोऽसि भगवन् स्वेच्छोपात्तपृथक्वपुः- ११/११/२८

उहाँ प्रकृतिभन्दा पर, परम ब्रह्मस्वरूप पुरुषोत्तम हुनुहुन्छ र स्वेच्छाले शरीर धारण गरेर अवतार ग्रहण गर्नुहुन्छ, त्यसैले उहाँको जन्म साधारण प्राणीको जस्तो सामान्य हुँदैन र उहाँका कर्महरू पनि स्वच्छ, पवित्र, निर्मल र अलौकिक हुन्छन् । जब संसारमा अधर्मको उत्थान र धर्मको पतन हुन्छ, अनि लोकहितका लागि धर्मको स्थापना, साधुसज्जनको रक्षा र दुष्टहरूको दमनका लागि उहाँ स्वयं योगमायाद्वारा साकाररूपमा आविर्भाव हुनुहुन्छ । उहाँको जन्म र कर्म दिव्य एवम् अलौकिक छ, जो माया र मोहको दलदलबाट उत्रेको छ, जसको अन्तरात्मा स्वच्छ र निर्मल बनेको छ, जसमा ज्ञानको प्रस्फुटन भएको छ, त्यस किसिमको ज्ञानका दिव्यज्योतिले युक्त सज्जनपुरुषले नै यथार्थरूपमा ईश्वरीय रहस्यलाई जान्दछ, अनि त्यस्तो व्यक्तिले यो देह छोडेपछि फेरि जन्मनु र मर्नु पर्दैन र ऊ सिधै परमेश्वरको दिव्यधाममा पुग्दछ र उहाँमा नै लीन हुन्छ ।

ईश्वरलाई प्राप्त गर्ने पुरुष कस्ता हुन्छन् ?

वीतरागभयक्रोधा मन्मया सामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

पदार्थ

वीतरागभयक्रोधाः (वीता विगता
रागश्च, भयञ्च, क्रोधश्च येभ्यस्ते)
= जसबाट राग, भय र
क्रोध पूर्णतः हटिसकेका छन् अर्थात्
आसक्ति, भय र क्रोधरहित
मन्मयाः = म (परमेश्वर) मा
तन्मय भएका
माम् (एव) = म (परमेश्वर) मा नै
उपाश्रिताः = आश्रित या निर्भर
रहेका, मेरै शरणमा परेका

बहवः = धेरै महापुरुषहरू
ज्ञानतपसा (ज्ञानमेव तपस्तेन)
= परमात्माको जन्म र कर्म
विषयक ज्ञानरूपी तपद्वारा
पूताः = पवित्र भएका, परमशुद्धि
प्राप्त गरेका
मद्भावम् = मेरै स्वरूपलाई, मेरै भाव
वा स्थितिलाई
आगताः = प्राप्त गरेका छन्

भावार्थ

राग, आसक्ति, भय र क्रोधबाट पूर्णतः मुक्त भइसकेका, म परमेश्वरमा नै तन्मय
भई मेरै आश्रय वा शरणमा परेका धेरै महापुरुषहरू ज्ञानरूपी तपद्वारा पवित्र भई
मेरै स्वरूपलाई प्राप्त गरिसकेका छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

जसको मन पवित्र, स्वच्छ र निर्मल छ, जसमा कुनै किसिमको आशङ्का, संशय र
दुविधा छैन, जो माया र मोहको भासबाट उत्रेको छ, जसमा राग र आसक्ति छैन,
जसका मनमा रिस, राग, भय, क्रोध, ईर्ष्या, द्वेष र आसक्ति हटिसकेका छन्,
त्यस्तो महापुरुषमा परमेश्वरका दिव्य जन्म र कर्मका ज्ञानको प्रभावले ईश्वरप्रति
श्रद्धा, भक्ति, प्रेम बढ्दै जान्छ अनि साधक परमेश्वरकै भक्तिभावमा तन्मय भै
शरणागत बन्दछ र भगवद्विषयक ज्ञानरूपी तपद्वारा परमशुद्धि प्राप्त गरेर उहाँकै
स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ । भगवान्को जन्म र कर्म विषयक यो तत्त्व
अनादिकालदेखि नै चल्दै आएको हो र भूतकालमा पनि धेरैले यही परम्पराबाट
दिव्य भगवद्धाम र उहाँको स्वरूपलाई प्राप्त गरिसकेका छन् । तर सांसारिक
भोगवासनामा आसक्त व्यक्तिहरूले भने भगवत्स्वरूपलाई प्राप्त गर्न सक्तैनन् ।

परमेश्वरको उपासना अनुरूप प्राप्त हुने अनुग्रह

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

पदार्थ

पार्थ = हे पृथापुत्र अर्जुन !
ये = जो
यथा = जसरी, जुन प्रयोजनले,
जुन कुरा प्राप्तिको इच्छाले

माम् = मलाई, मेरो
प्रपद्यन्ते = भज्दछन्, शरणमा पर्छन्
अहम् = म
तान् = तिनीहरूलाई

तथा एव = त्यसरी नै, उनीहरूको कामना वा इच्छा अनुसारकै फल प्रदान गरेर नै भजामि (अनुग्रहं करोमि)	सर्वशः = सबै प्रकारले
= अनुग्रह गर्छु, अपनाउँछु	मम = मेरो
(यतः) = किनभने	वर्त्म = मार्गको, बाटोको
मनुष्याः = मानिसहरू	अनुवर्तन्ते = अनुसरण वा अनुगमन गर्दछन्

भावार्थ

हे पृथापुत्र अर्जुन ! जो मानिस जसरी अर्थात् जुन फलप्राप्तिको इच्छाले मेरो भजन गर्दछन्, म तिनीहरूलाई त्यसरी नै अपनाउँछु, उनीहरूको इच्छा अनुसारकै फल प्रदान गरेर अनुग्रह गर्दछु किनभने सबै मानिसहरू सबै प्रकारले मेरो मार्गको अनुसरण गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

विभिन्न स्वभाव र प्रकृतिका मानिसले जुन जुन तरिका र ढङ्गले आ-आफ्नो श्रद्धा र निष्ठा अनुरूप परमेश्वरको आराधना वा उपासना गर्दछन्, उहाँ यसैबाट प्रसन्न हुनुहुन्छ । उहाँलाई कसैले परब्रह्म, कसैले परमेश्वर, कसैले राम कृष्ण आदि मनुष्यरूपमा अवतरित ईश्वरलाई मित्र, बन्धु, साथी, पति, पुत्र आदि परिवारका अन्य सदस्यको रूपमा पनि लिने गर्दछन् । यसरी नै जो भगवद्भक्त पुरुष, जुन भावले उहाँको शरणमा पर्दछ, परब्रह्म परमेश्वर उसलाई त्यही भावले आश्रय दिनुहुन्छ ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- “अहं भक्तपराधीनः” हे अर्जुन ! म भक्तको पराधीन छु, जो भक्त जसरी मेरो भजन गर्दछ, जुन फल प्राप्तिको इच्छा राख्दछ, त्यही प्रदान गर्दछु । यदि निष्काम कर्म गर्ने मुमुक्षु छ भने मोक्षकै फल दिन्छु । जुन मानिस जुन भावले मेरो साकार वा निराकार जुन रूपको उपासना वा आरधना गर्दछ, म त्यही रूपमा उसको कामना पूरा गर्दछु । यदि मेरो भक्त मेरो वियोगले तडिपन्छ भने म पनि विरह व्याकुल नै हुन्छु, यदि ऊ मलाई विष्णु या शिव या अन्य देवीदेवताको रूपमा भज्दछ भने म पनि त्यस्तै नै भइदिन्छु । यसरी जो व्यक्ति जुन रूपमा मलाई स्मरण गर्दछ, म त्यही रूपमा उसको इच्छा वा कामना पूरा गर्दछु । यसैगरी पिता, पुत्र, गुरु, शिष्य, सखा, मित्र आदि जुन भावले मलाई मान्दछ, म त्यही अनुरूप भइदिन्छु, यदि मैले प्रेम, सदाचार र सद्भावनाको व्यवहार गरे भने अरू पनि त्यस्तै व्यवहार गरेर मेरो मार्गको अनुसरण गर्नेछन् ।

अरू देवताको उपासनाबाट प्राप्त हुने प्रतिफल

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

पदार्थ

इह	=	यो, यस	देवता:	=	इन्द्रादि-देवताहरूलाई
मानुषे	=	मनुष्य, नर	यजन्ते	=	पूजा वा आराधना गर्दछन्
लोके	=	लोकमा	हि (यतः)	=	किनभने
कर्मणाम्	=	कर्महरूको, सकामकर्मको	कर्मजा	=	कर्मबाट उत्पन्न हुने
सिद्धिम्	=	सिद्धि, फलप्राप्ति	सिद्धिः	=	सिद्धि, सफलता
काङ्क्षन्तः	=	कामना गर्ने, चाहने	छिप्रम्	=	चाँडै नै, तुरुन्तै
(जनाः)	=	मानिसहरू	भवति	=	हुन्छ, प्राप्त हुन्छ

भावार्थ

यस मनुष्यलोकमा सकाम कर्महरूको सिद्धि वा फलप्राप्तिको कामना गर्ने मानिसहरू इन्द्रादि-देवताहरूको पूजा र आराधना गर्दछन् किनभने यसबाट उनीहरूलाई कर्मबाट उत्पन्न हुने सिद्धि चाँडै नै प्राप्त हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

सांसारिक भोगवासनामा आसक्त मानिसहरू आफूले गरेको सकामकर्मको फल शीघ्र पाउने कामना गर्दछन्, त्यसैले ती अल्पज्ञ व्यक्तिहरूको अभिलाषा नै सुखसमृद्धिका साथै भौतिक पदार्थहरूलाई शीघ्र प्राप्त गर्नु हो । देवताहरूको उपासनाबाट उनीहरूले चाहेको कुरा चाँडै पूरा हुन्छ, त्यसैले उनीहरू -“शिवविरिञ्चिनुतम्” शिवजी र ब्रह्माजी जस्ता महान् देवताहरू पनि जसको आराधना गर्दछन्, वेदले पनि जसको स्तुतिगान गर्दछ, त्यस्ता सर्वज्ञ एवं सर्वशक्तिमान् परमेश्वरको उपसना नगरी अन्य देवताहरूको उपासना गर्दछन् । किनभने यसबाट उनीहरूलाई आफूले गरेको कर्मानुष्ठान अनुरूपको सिद्धि वा फल चाँडै नै मिल्दछ । देवताहरू मानिसले गरेका उपासनाबाट चाँडै खुसी हुन्छन् र शीघ्र नै उनीहरूलाई कामना अनुसारको कर्मको फल प्रदान गर्दछन् ।

परमेश्वरमा कर्तापनको अभाव

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

पदार्थ

गुणकर्मविभागशः (गुणविभागशः कर्मविभागशः)	=	गुण र कर्मको विभाजन अनुसार	मया	=	मद्वारा
चातुर्वर्ण्यम् (चत्वार एव वर्णाः)	=	ब्राह्माण, क्षत्री, वैश्य, शूद्र यी चार वर्णहरूको समुदाय	सृष्टम्	=	रचना गरियो
			तस्य	=	त्यस चारवर्णको
			कर्तारमपि	=	सृष्टि वा रचना गर्ने कर्ता भए तापनि
			(त्वम्)	=	तिमी

अव्ययम् = अविनाशी
माम् = म (परमेश्वर) लाई

अकर्तारम् = अकर्ता नै, केही नगर्ने नै
विद्धि = जान, सम्झ

भावार्थ

गुण र कर्मको विभाजन अनुसार ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्र यी चारवर्णहरूको समुदाय मद्धारा सृष्टि गरिएको हो । वस्तुतः म त्यस सृष्टिरचनादि कर्मको कर्ता हुँ तरपनि तिमीले म (परमेश्वर) लाई अव्यय र कर्म नगर्ने अकर्ता नै जान ।

भावबोधिनी व्याख्या

‘चातुर्वर्ण्य’ भन्नाले ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य एवं शूद्र- यी चारै वर्णको समुदाय हो । सत्त्व, रज र तम यी तीनै गुण गुणविभाग अन्तर्गत पर्दछन् । चराचर समस्त जगत् प्रकृतिका तीनवटै गुण र कर्मअनुसार उत्पन्न भएको हो र त्यसको मूल सूत्राधार परमात्मा परमेश्वर हुनुहुन्छ । ती तीनवटै गुणहरूसित सम्बन्धित ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शूद्रका कर्महरू कर्मविभागमा पर्दछन् । त्यसैले यो ब्रह्माण्डको सबै सृष्टिचक्र परमेश्वरकै संरचना हो, उहाँबाटै सञ्चालित एवम् व्यवस्थापित छन् र अन्त्यमा उहाँमा नै विलीन हुन्छन् । यसरी परमेश्वर चारै वर्णको समुदाय र समग्र सृष्टि-संरचनाको कर्ता भएर पनि अव्यय एवं अविनाशी परमेश्वरमा कर्तापनको अभिमान नरहने हुँदा उहाँ अकर्ता नै हुनुहुन्छ । कुनै पनि कर्मको फलले उहाँलाई प्रभावित पार्न सक्तैन र उहाँ नित्य मुक्त एवं शुद्ध चैतन्यस्वरूपमा रहनुहुन्छ । त्यसैले उँहालाई सांसारिक भोगवासनाले प्रलोभनमा पार्न सक्तैनन् र उहाँ सृष्टिसंरचनादि कर्मको कर्ता भएर पनि अकर्ता नै हुनुहुन्छ ।

कर्मबन्धनमा को पर्दैन ?

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

पदार्थ

कर्मफले = कर्मको फलमा
मे = मेरो
स्पृहा = चाहना, अभिलाषा,
लालसा
न (अस्ति) = छैन
(अतः) = यसैकारण
कर्माणि = कर्महरू
माम् = मलाई
न लिम्पन्ति = लिप्त गर्दैनन्, प्रभावित
पार्दैनन्

इति = यस प्रकार
माम् = मलाई
यः = जो
अभिजानाति = वास्तविक रूपमा
तत्त्वपूर्वक जान्दछ,
बुझ्दछ,
सः = त्यो
कर्मभिः = कर्मद्वारा
न बध्यते = बाँधिदैन

भावार्थ

कर्मको फलमा मेरो कुनै तृष्णा वा लालसा छैन, त्यसैले मलाई कर्महरू लिप्त गर्दैनन्, यस प्रकार जसले मलाई यस रूपमा यथार्थगतिले जान्दछ, त्यो कर्मद्वारा बाँधिदैन, अर्थात् कुनै पनि कर्मको बन्धनमा पर्दैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

परब्रह्म परमेश्वर चर तथा अचर समग्र जीव र जगत्का स्रष्टा हुनुहुन्छ र उनीहरूको व्यवस्थापन र पालनपोषणका लागि निरन्तर कर्म गरिरहनुहुन्छ । उहाँले कर्म गर्न छाडिदिनुभयो भने यो सबै विश्व विनाशतिर उन्मुख हुन्छ । यसरी उहाँले निरन्तर कर्म गरिरहे पनि उहाँमा कुनै किसिमको आसक्ति हुँदैन र कर्तापनको अभिमान वा अहङ्कार र कर्मफलको कामना पनि हुँदैन । त्यसैले उहाँलाई कर्मको फलले प्रभावित पार्न सक्तैन र उहाँ कर्मफलप्रति अनासक्त नै रहनुहुन्छ । तर सांसारिक भोगवासनामा निर्लिप्त मानिसमा भने कर्तापनको अभिमान एवम् अहङ्कार रहन्छ र कर्मको फल प्राप्तिमा ऊ सदा लालायित हुन्छ, त्यसैले ऊ कर्मबन्धनमा पर्दछ । परमेश्वरद्वारा गरिएका कर्महरू दिव्य तथा अलौकिक हुन्छन् र लोकको कल्याण एवम् हितका लागि मात्र गरिएका हुन्छन् । त्यसैले परमेश्वरमा फलेच्छाको कुनै कामना हुँदैन । यस किसिमको वास्तविक रहस्यलाई जसले जान्दछ र परब्रह्म परमेश्वरको यथार्थ तत्त्वलाई जसले बुझ्दछ, ऊ कदापि कर्मबन्धनमा पर्दैन ।

पूर्वजहरूद्वारा सम्पादित निष्काम कर्ममा संलग्न रहने प्रेरणा

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

पदार्थ

एवम् = यस प्रकार, यस्तैगरी
ज्ञात्वा = जानेबुझेर नै
पूर्वैः = पूर्ववर्ती, पहिले भएका
मुमुक्षुभिः = मुमुक्षु पुरुषहरूले, मोक्ष चाहनेहरूले
अपि = पनि
कर्म = कर्म
कृतम् = गरेका थिए
तस्मात् = त्यसैकारण

त्वम् = तिमी
(अपि) = पनि
पूर्वैः = (जनकादि) पूर्वजहरूद्वारा
पूर्वतरम् = परापूर्वकालदेखि, सदादेखि
कृतम् = गरिएको, गरिदै आएको
कर्म = कर्म
एव = नै
कुरु = गर, सम्पादन गर

भावार्थ

यस प्रकार जानेर, बुझेर नै पहिलेका मोक्ष चाहनेहरूले पनि कर्म गरेका थिए, त्यसैले तिमीपनि तिनै पुर्खाहरूद्वारा परापूर्वकालदेखि गरिदै आएको कर्म नै गर ।

भावबोधिनी व्याख्या

पहिले पनि जन्ममरणादि बन्धनबाट मुक्त हुन चाहने जनकादि-पूर्वजहरूले कर्मको कहिल्यै त्याग गरेनन् र निष्काम कर्महरू गरि नै रहे र यसरी फलेच्छा त्यागेर कर्मगर्नेहरू कहिल्यै बन्धनमा परेनन् । कर्म गर्ने व्यक्तिले अहङ्कार र अभिमान त्यागेर परहितको कर्म गर्नुपर्दछ । निजी स्वार्थ र फलप्राप्तिको कामनाले अभिप्रेरित कर्महरू जन्ममृत्युरूप सांसारिक बन्धनका कारक हुन्छन् र परमेश्वरको प्राप्तिका लागि बाधक बन्दछन् । यदि मानिसको अन्तःकरणमा अहङ्कार, आसक्ति र अभिमान रहिरहन्छ भने ऊ कर्म बन्धनबाट छुटकारा पाउन सक्तैन ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- पूर्वकालका मुक्तात्मा महापुरुषहरूले पनि यही कुरा अवगत गरेर कर्म गरेका थिए । त्यसैले तिमी पनि अहङ्कार त्यागेर पूर्वजहरूद्वारा पहिलेदेखि नै गरिंदै आएको निष्काम कर्म गरेर आफ्नो कर्तव्य पालना गर । तिमी केही नगरी चुपचाप निष्क्रिय बसिरहनु कदापि उपयुक्त हुँदैन ।

कर्म र अकर्म के के हुन् ?

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

पदार्थ

कर्म	= कर्म, कर्तव्यकर्म	कर्म	= कर्म, कर्मतत्त्व
किम्	= के हो, कुन हो ?	ते (तुभ्यम्)	= तिमीलाई
अकर्म	= अकर्म वा खराब कर्म	प्रवक्ष्यामि	= बताउनेछु
किम्	= के हो ?	यत्	= जुन कुरा
इति	= यस प्रकार	ज्ञात्वा	= जानेर
अत्र	= यस विषयमा, यस कुरामा	(त्वम्)	= तिमी
कवयः	= मेधावी, बुद्धिमान् पुरुषहरू	अशुभात्	= अशुभबाट, सांसारिक कर्मदोषबाट
अपि	= पनि	मोक्ष्यसे	= मुक्त हुनेछौ
मोहिताः	= मोहित वा मुग्ध भएका छन्		
तत्	= त्यो		

भावार्थ

कर्म के हो ? र अकर्म के हो ? भन्ने यस विषयमा निर्णय गर्न ठूला ठूला विद्वान्पुरुषहरू पनि मोहित हुन्छन् । त्यसैले म तिमीलाई कर्म के हो भन्ने कुरा राम्ररी बताउनेछु, जुन कुरा जानेपछि तिमी अशुभ वा सांसारिक कर्मबन्धनबाट मुक्त हुनेछौ ।

भावबोधिनी व्याख्या

मानिसद्वारा सम्पन्न गरिने कुन कुन क्रिया कर्म हो ? र कुन कुन कुरा अकर्म हो ? भन्ने विषयलाई छुट्याउन ठूला ठूला मेधावी विद्वान् पुरुषहरू पनि अलमलिइरहेका हुन्छन् । भगवान् श्रीकृष्णको अर्जुनप्रति रहेको प्रगाढ स्नेह र अनुग्रहले गर्दा नै स्वयं श्रीकृष्णले अर्जुनलाई यसै अध्यायको १७ औं श्लोकदेखि ३२ औं श्लोकसम्ममा कर्म र अकर्मको बारेमा विवेचना गर्नुभएको छ । शरीर, मन र वचनद्वारा सम्पन्न हुने क्रिया नै कर्म हो । शास्त्रले विहित कर्म गर्नमा नै जोड दिएको छ । जुन कर्म गर्दा बन्धनमा परिन्छ, त्यो अकर्म हो र केही नगर्नु पनि अकर्म नै हो ।

सामान्यरूपमा भन्नुपर्दा इन्द्रियका विषयहरूमा वशीभूत भई अहङ्कार र अभिमानको भावले कुनै कर्म गरिन्छ भने त्यो खराब कर्म हो । ईश्वरीय भाव र समर्पणको दृष्टिले परहित सम्बन्धमा कुनै कर्म गरिन्छ भने त्यो शुभ कर्म हुन्छ । एउटा भोकाएको मानिसले खाना खानु राम्रै कर्म हो, तर जब ऊ रसनेन्द्रियको वशवर्ती भई मीठो नमीठोको स्वाद विचार गर्न थाल्दछ, अनि उसको खाने क्रिया खराब कर्म वा अकर्म बन्दछ । कर्म र अकर्मसम्बन्धी यी कुराहरू जान्नाले सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन सकिन्छ ।

कुनै पुरुष चाहे प्रवृत्ति मार्गको होस्, चाहे निवृत्ति । यदि ऊ आसक्ति र कामना त्यागेर निष्काम कर्म गर्दछ भने त्यो प्रवृत्ति मार्ग पनि बन्धनकारक हुँदैन । यदि आसक्ति, कामना, अभिलाषा उसका अन्तरात्मामा जरा गाढेर बसिरहेका छन् भने त्यस्तो निवृत्ति मार्ग पनि बन्धनकारक नै हुन्छ ।

कर्मको गति गहन हुन्छ

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

पदार्थ

कर्मणः = विहित वा राम्रो कर्मको
बारेमा वा विषयमा
अपि = पनि
बोद्धव्यम् = जान्नुपर्छ, बुझ्नुपर्छ
च = र
विकर्मणः = निषेधित वा खराब
कर्मको विषयमा
अपि = पनि
बोद्धव्यम् = बुझ्नुपर्छ

च = र
अकर्मणः = केही नगरी चुपचाप बस्ने
क्रियाको बारेमा
(अपि) = पनि
बोद्धव्यम् = जान्नुपर्छ, थाह पाउनुपर्छ
कर्मणः = कर्मको
गतिः = यथार्थस्वरूप वा तत्त्व
गहना = धेरै गहन वा बुझ्न
अत्यन्त कठिन छ

भावार्थ

विहित कर्मको बारेमा पनि जान्नुपर्छ, निषिद्ध वा खराब कर्मको विषयमा पनि बुझ्नुपर्छ र अकर्म अर्थात् केही नगरी चुपचाप बस्ने क्रियाको स्वरूप पनि थाह पाउनुपर्छ, त्यसैले कर्मको गति वा यथार्थस्वरूप बुझ्न धेरै गहन तथा अत्यन्त कठिन छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ तीन प्रकारका मानवीय कर्महरूको वर्गीकरण गरिएको छ । सामान्यरूपले भन्नुपर्दा फलेच्छाको चाहनाले गरिने विहित सकाम क्रिया कर्म हो, फलेच्छा र आसक्ति त्यागेर अरूको कल्याण र भलाइका लागि गरिने कर्म, अकर्म वा निष्काम कर्म हो र केही नगरी बस्नु पनि अकर्म नै हो । शास्त्रले निषेध गरेको कर्म गर्नु विकर्म हो ।

वास्तवमा कर्मको स्वभाव, प्रकृति र प्रक्रिया अनुसार कर्म, अकर्म र विकर्मको भेद छुट्याउन अत्यन्त कठिन छ । वर्ण, आश्रम आदिको विभेदका कारणले जुन कर्म एकथरीका लागि विहितकर्म मानिन्छ भने त्यही काम अर्कोथरीका लागि विकर्म वा निषिद्ध कर्म हुनसक्छ । त्यसैगरी क्रियाको त्याग वा चुपचाप बसेर मात्र पनि अकर्मको स्वरूप थाह हुन सक्तैन । कर्मतत्त्व वा त्यसको वास्तविक स्वरूप अत्यन्त गहन वा जटिल भएकोले भगवद्-भावनामा समर्पित तत्त्ववेत्ता महापुरुषहरूले मात्र त्यसका यथार्थस्वरूपको विश्लेषण गर्न सक्छन् । इन्द्रियहरूको वशमा परेर गरिएका अहङ्कारजन्य कर्महरू प्रायः खराब नै हुन्छन्, यिनीहरू हानिकारक छन् । हृदयदेखि नै निस्केर मनमा कुनै शङ्का र दुविधा नलिई गरूँ गरूँ भन्ने सचेत भावले गरिएको कर्म प्रायः राम्रै हुन्छ र त्यो विहित कर्म नै हो । राम्रो वा नराम्रो कुनै कर्मप्रति अभिप्रेरित नभई निष्क्रिय भएर बसिरहनु अकर्म हो, तर पनि कुन निषिद्ध कर्म हो, कुन विहित कर्म हो, कुन सकाम कर्म हो, कुन निष्काम कर्म हो र कुन अकर्म हो, कुन कर्म बन्धनकारक हुन्छ र कुन कर्म गर्दा कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन सकिन्छ, यथार्थरूपमा यो छुट्याउन कठिन पर्ने हुँदा कर्मको गति अत्यन्त गहन र जटिल पनि छ ।

अकर्म तथा कर्मतत्त्वको व्याख्या

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

पदार्थ

यः	= जो मानिस
कर्मणि	= कर्ममा
अकर्म	= अकर्म, कर्मको अभाव
पश्येत्	= देखोस् (देख्नुछ)
च	= र

यः	= जो
अकर्मणि	= अकर्ममा, कर्मको अभावमा
कर्म	= कर्म
पश्येत्	= देखोस् (देख्नुछ)

सः = त्थो पुरुष
मनुष्येषु = मानिसहरूमा
बुद्धिमान् = बुद्धिमान् हो
सः = त्थो

युक्तः = सिद्धयोगी हो
(सः) = त्थो
कृत्स्नकर्मकृत् (कृत्स्नं समस्तं कर्म
करोतीति) = समस्त कर्म गर्नेवाला हो

भावार्थ

समस्त मानिसहरूमा बुद्धिमान् त्थो हो, सिद्धयोगी पनि त्थो हो र सम्पूर्ण कर्म गर्नेवाला पनि त्यही हो, जो कर्ममा अकर्म वा कर्मको अभाव देख्दछ अनि अकर्ममा कर्म देख्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यदि मानिसद्वारा आफ्नो शरीर, मन, वचन र अन्य इन्द्रियहरूद्वारा निर्लिप्त भई गरिएका शास्त्रसम्मत कर्महरू आसक्ति, फलेच्छा र अहङ्काररहित छन्, तिनमा इन्द्रिय तृप्तिको कामना छैन र ममताको भावलाई पूर्णतः त्यागिएको छ र कर्महरू पूर्णतः ईश्वरार्पणभावले सम्पन्न गरिएका छन् भने त्यस्ता कर्म बन्धनकारक हुदैनन् । जहाँ लाभ-हानि र जय-पराजयमा समभाव रहन्छ भने त्यस्ता कर्महरू पनि सांसारिक विषयबन्धन र पुनर्जन्मका कारकतत्त्व बन्न सक्तैनन् । यस कुरालाई राम्ररी बुझ्नु नै कर्ममा अकर्म देख्नु हो । यसैगरी मन, वचन र इन्द्रियहरूद्वारा गरिएका कर्मको पूर्णतः परित्याग गर्नु पनि अकर्म नै हो, फलेच्छारहित कर्म पनि अकर्म नै हो र ईश्वरार्पणभावले गरिएको कर्म पनि अकर्म नै हो । यस किसिमको अकर्म पनि आसक्ति, अभिमान, दम्भ एवम् अहङ्कार र ममतारहित हुनुपर्छ । यदि यिनको पूर्ण परित्याग गरिएको छैन भने यस्तो अकर्म पनि पुनर्जन्म र बन्धनको कारण बन्दछ । यस तथ्यलाई राम्ररी बुझ्नु नै अकर्ममा कर्म देख्नु हो, यसरी कर्ममा अकर्म र अकर्ममा कर्म देख्ने मानिस अत्यन्त बुद्धिमान् हो र ठूलो सिद्धयोगी पनि हो, ऊ समस्त कर्म गरेर पनि कर्मबन्धनमा पर्दैन ।

कर्मयोगीको महत्त्व

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

पदार्थ

यस्य = जसका
सर्वे = सबै, सम्पूर्ण
समारम्भाः (सम्यक् आरम्भन्ते इति
समारम्भाः) = राम्ररी आरम्भ गरिएका
कर्महरू

कामसङ्कल्पवर्जिताः (कामैः

सङ्कल्पैश्चवर्जिताः रहिताः)

= कामना र सङ्कल्परहित छन्

बुधाः = ज्ञानीहरू, ब्रह्मवेत्ताहरू

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् (ज्ञानमेव

अग्निस्तेन दग्धानि कर्माणि यस्य तम्)

= जसका शुभाशुभ कर्महरू

ज्ञानरूपी अग्निद्वारा जलेर भस्म भएका छन्

तम् = त्यस्तो पुरुषलाई

पण्डितम् = पण्डित, बुद्धिमान्

आहुः = भन्दछन्

भावार्थ

जसका सम्पूर्ण आरम्भ गरिएका कर्महरू कामना र सङ्कल्परहित छन्, जसका समस्त शुभाशुभ कर्महरू ज्ञानरूपी अग्निद्वारा जलेर भस्म भएका छन्, त्यस्तो महापुरुषलाई ज्ञानीजन बुद्धिमान् पण्डित भन्ने गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

प्रायः सांसारिक विषयभोग र सुखसमृद्धिका कामनाले अभिप्रेरित कर्म आफ्नै सफलता, आफ्नै समुन्नति र आफ्नै स्वार्थका परिपूर्तिको भावनाले अभिप्रेरित भएका हुन्छन् । प्रायः सांसारिक विषयमा आसक्त मानिसहरू व्यक्तिगत लाभ, लालसा र कर्मफल प्राप्तिप्रति लालायित भएका हुन्छन् र यस किसिमका मानिसहरूद्वारा सम्पन्न गरिने यज्ञदानादि कर्म र जीवन निर्वाहको लागि गरिने कर्महरू प्रायः विषयभोग र इन्द्रियतृप्तिका कामनाले भरिएका हुन्छन् । मानिसका कर्महरू स्त्रीपुत्रादिको कामना र राग, द्वेषादि मानसिक सङ्कल्परहित हुनुपर्छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- जसका पाप-पुण्य आदि शुभ-अशुभ कर्महरू ज्ञानरूपी अग्निद्वारा डढेर भस्म भइसकेका हुन्छन्, त्यस्तो मानिस वास्तवमा एउटा सिद्धयोगी हो । त्यस्तो व्यक्ति कर्म गरिरहेर पनि उसका सबै कर्म कामनाजन्य सङ्कल्पबाट रहित हुन्छन् र ऊ जनक आदि राजर्षिहरू जस्तै कर्मबन्धनबाट मुक्त भई सिद्धि प्राप्त गर्दछ । यस्ता सिद्ध महात्माहरूमा आसक्ति, ममता र अहङ्कारको गन्ध थोरै मात्र पनि नपाइने हुँदा त्यस्ता महापुरुषलाई ब्रह्मवेत्ता ज्ञानीहरू 'पण्डित' भन्ने गर्दछन् । यस्तो बुद्धिमान् पण्डितले परमेश्वरको गूढरहस्य राम्ररी बुझेको हुन्छ ।

फलासक्ति त्यागेर कर्म गर्ने कर्मबन्धनमा पर्दैन

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

पदार्थ

(यः) = जो पुरुष
कर्मफलासङ्गम् (कर्मसु तत्फलेषु च
आसङ्गस्तम्) = कर्म र त्यसको
फलप्राप्ति प्रति हुने आसक्तिलाई
त्यक्त्वा = त्यागेर
निराश्रयः (निर्गतः आश्रयः यस्मात्)
= सांसारिक आश्रयबाट
रहित भई

नित्यतृप्तः = सदा सन्तुष्ट भई, सदा
तृप्त रहन्छ
सः = त्यो पुरुष
कर्मणि = कर्ममा
अभिप्रवृत्तः = राम्ररी प्रवृत्त भएर, पुरै
संलग्न रहेर
अपि = पनि
किञ्चिदेव = केही पनि
न करोति = गर्दैन

भावार्थ

जो पुरुष कर्म र कर्मफलको आसक्तिलाई त्यागेर कसैको आश्रयबाट रहित हुन्छ र सदा सन्तुष्ट भई नित्यतृप्त रहन्छ, त्यो पुरुष कर्ममा पुरै संलग्न रहेर पनि बन्धनमा पर्ने केही कर्म गरिरहेको हुँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

प्रायः सज्जन महापुरुषहरू ईश्वरार्पण बुद्धिले स्वार्थरहित कर्महरू गर्ने गर्दछन् र उनीहरूद्वारा सम्पादित कर्ममा अभिमान, अहङ्कार, फलासक्तिको कामना हुँदैन । उनीहरूले कर्म गरे पनि सांसारिक विषयका उपभोगको कामना नहुने हुँदा यस्ता कर्म बन्धनकारक हुँदैनन्, तर सांसारिक विषयभोगमा निर्लिप्त रहने साधारण मानिसलाई भने स्त्री, पुत्र, धन, मान, प्रतिष्ठा आदिको निरन्तर कामना भइरहन्छ । यही कामनाको परिपूर्तिका लागि ऊ कर्ममा संलग्न हुन्छ र आफूले गरेका कर्मको फलप्राप्तिमा ऊ सदा आसक्त भइरहन्छ । यही आसक्तिले उसका अन्तःकरणमा परमेश्वरप्रति विस्मृति पैदा गराउँछ र ऊ सांसारिक जन्ममरणको बन्धनमा पर्दछ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- जो मानिस सकाम कर्म र त्यसका फलको आसक्तिलाई त्यागेर कुनै कुरामा पनि लालायित नभई नित्यसन्तुष्ट या नित्यतृप्त भइरहन्छ, त्यस्तो मानिस कर्ममा पुरै संलग्न रहे पनि उसमा विषयभोगको कामना, फलासक्ति र अहङ्कार नहुने हुँदा ऊ केही पनि गरिरहेको हुँदैन, बरु उसको अन्तःकरण आनन्दस्वरूप परब्रह्म परमेश्वरमा सदा निमग्न भइरहन्छ । यसरी कुनै कुरामा आसक्त नभई सम्पन्न गरिएको लोकहितसम्बन्धी कर्म र वेदोक्त धार्मिक अनुष्ठानसम्बन्धी कर्म ईश्वरार्पण भावले सम्पन्न गरिन्छ भने उसले गरेको कर्म अकर्म नै हुन्छ । ऊ कर्मिष्ठ भएर पनि उसले कर्म गरिरहेको मानिदैन र ऊ त्यस्ता कर्मबाट कर्मबन्धनमा पर्दैन ।

निवृत्तिपरक कर्मयोगी

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

पदार्थ

(यः) = जो पुरुष
निराशीः (निर्गताः आशिषः यस्मात्)
= जसका आशाहरू
हटिसकेका छन्, आशारहित
यतचित्तात्मा (चित्तमन्तःकरणमात्मा च
चित्तात्मानौ, तौ यतौ संयतौ यस्य सः

(शा.भा.) = जसले चित्त र आत्मा
(मन) लाई वश गरेको छ
त्यक्तसर्वपरिग्रहः (त्यक्ताः सर्वे परिग्रहाः
येन सः) = जसले सम्पूर्ण परिग्रह
(उपभोग्य सामग्री) त्यागिसकेको छ
(सः) = त्यो पुरुष

केवलम् = खालि, केवल	कुर्वन् = गर्दो छँदो, गर्दै
शारीरम् = शरीरसम्बन्धी (शरीर धान्नको लागि मात्र गरिने)	किल्बिषम् = पाप, अनिष्टरूप प्रतिफल
कर्म = निष्काम वा फलाशक्तिरहित कर्म	न आप्नोति = पाउँदैन

भावार्थ

जो पुरुष आशारहित छ, जसले आफ्नो चित्त र आत्मालाई वश गरेको छ र सम्पूर्ण परिग्रह उपभोग्यसम्पदा त्यागिसकेको छ, त्यस्तो पुरुषले केवल शरीर धान्नको लागि मात्र गरिने फलाशक्तिरहित शारीरिक कर्म गर्दा कुनै पाप वा अनिष्टरूप प्रतिफल पाउँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

प्रायः मानिसहरू आफूले गरेका कर्महरूको फल भरसक चाँडो पाउने कामना र आशाले नै विभिन्न काम्यकर्महरू गर्ने गर्दछन् र यस्ता कर्म ऐहलौकिक मानिन्छन् । यदि कुनै कर्म परलोकमा प्रतिफल पाउने आशाले गरिन्छन् भने ती पारलौकिक कर्म हुन् । यस किसिमको आकाङ्क्षा र आसक्तिले गरिने कर्म पनि बन्धनकारक हुन्छन् । तर जुन पुरुषले आफ्ना इच्छा, आकाङ्क्षा, कामना र आशा एवम् अभिलाषालाई परित्याग गरिसकेको छ, जसको हृदय कलुषित छैन, जो अहङ्काररहित छ, जसको अन्तःकरण शुद्ध र आफ्नो वशवर्ती छ, जसको मनमा राग, द्वेष, आसक्ति, ममता र अभिमान छैन, जसले समस्त परिग्रहहरूको सङ्ग्रहलाई छाडिसकेको छ, ऊ कुनै पनि उपभोग्य पदार्थहरूको सङ्ग्रह गर्दैन । त्यस्तो जितेन्द्रिय महापुरुष यदि शरीर निर्वाहका लागि फलेच्छारहितको केवल शारीरिक कर्म गर्ने गर्दछ भने यस्तो कर्म गर्दा उसले सांसारिक बन्धनमा पनि पर्नुपर्दैन र कुनै पाप पनि भोग्नुपर्दैन, अनि उसले अन्य अनिष्टरूप प्रतिफल पनि पाउँदैन ।

अकर्मदृष्टिले कर्म गर्दा कर्मबन्धनमा पर्नुपर्दैन

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

पदार्थ

यदृच्छालाभसन्तुष्टः (यदृच्छालाभः अयाचितः लाभस्तेन सन्तुष्टः)	द्वन्द्वातीतः (द्वन्द्वान्तीतः, वा द्वन्द्वैरतीतः)
= जो नमागी स्वतः आफैं प्राप्त भएको वस्तुमा सन्तुष्ट रहन्छ	= जो शीतोष्णादि एवम् हर्ष-शोकादि द्वन्द्वबाट मुक्त छ
विमत्सरः (विगतः मत्सरः यस्य सः)	(यः) = जो
= जो डाहा, ईर्ष्याबाट रहित छ	सिद्धौ = कार्यसिद्धिमा, सफलतामा
	च = र

असिद्धौ	= असिद्धिमा, विफलतामा	कृत्वा	= कर्म गरेर
समः	= सम रहन्छ, समत्वभाव राख्दछ	अपि	= पनि
(सः)	= त्यो पुरुष	न निबध्यते	= बद्ध हुँदैन, बाँधिदैन

भावार्थ

जो आफूले इच्छा नगरी संयोगवश स्वतः प्राप्त भएको वस्तुमा सन्तुष्ट रहन्छ, जसमा डाह, ईर्ष्यादि केही पाइँदैन, जो शीतोष्णादि र हर्षशोकादि द्वन्द्वहरूबाट मुक्त छ, जो कुनै कार्यको सिद्धि वा असिद्धि दुवैमा सम वा एउटै भाव राख्दछ, त्यस्तो पुरुष कुनै कर्म गरेर पनि कर्मबन्धनमा पर्दैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

‘यदृच्छालाभ’को वास्तविक अर्थ आफूलाई राम्रो लागेको वस्तुप्रति आसक्त पनि नहुनु, आफूलाई इच्छा नलागेको प्रतिकूल पदार्थको प्राप्तिमा असन्तुष्ट पनि नहुनु र जति पाइन्छ त्यसैमा सन्तुष्ट रहनु हो । परमेश्वरमा सदा श्रद्धा, भक्ति र आस्था राख्ने पुरुष आफ्नो अनुकूल वा प्रतिकूल जे जस्तो हुन्छ, स्वतः प्राप्त पदार्थमा सन्तुष्ट रहन्छ । जो कसैप्रति डाह र ईर्ष्या गर्दैन, कसैको उन्नतिमा द्वेष, ईर्ष्या, रिसराग गर्दैन र कसैको अवनतिमा खुशी पनि हुँदैन । जो पुरुष हर्ष-शोक, राग-द्वेष, सुख-दुःख, लाभ-हानि, शीत-उष्णादि द्वन्द्वहरूबाट परै रहन्छ र कुनै कार्यको सफलता वा विफलता दुवैमा समत्वभाव राख्दछ, त्यस्तो कर्मयोगी पुरुषले कुनै कर्म गरेर पनि ऊ त्यस कर्मप्रति आसक्त नरहने हुँदा कदापि कर्मबन्धनमा पर्दैन र उसको कर्म अकर्म नै हुन्छ ।

यज्ञका लागि गरिने कर्म स्वतः विलीन हुन्छ

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

पदार्थ

गतसङ्गस्य (गतः निवृत्तः सङ्गः आसक्तिर्यस्य सः, तस्य) = जसको आसक्ति निवृत्त भएको छ, जो आसक्तिरहित छ	यज्ञाय = यज्ञसम्पादनका लागि
ज्ञानावस्थितचेतसः (ज्ञाने एव अवस्थितं चेतः चित्तं यस्य सः, तस्य) = जसको चित्त ज्ञानमा नै स्थित छ	कर्म = कर्म
	आचरतः = आचरण गर्ने
	मुक्तस्य = देहाभिमान नभएका मुक्त पुरुषको
	समग्रम् = समस्त वा सम्पूर्ण कर्म
	प्रविलीयते = पुरै नष्ट तथा पुरै विलीन हुन्छ

भावार्थ

जसको आसक्ति पूरै हटिसकेको छ, जसको चित्त ज्ञानमा नै अवस्थित छ, यज्ञसम्पादनका लागि मात्र कर्म गर्ने देहाभिमानशून्य मुक्तात्मा पुरुषहरूको समग्र कर्म पूरै नष्ट वा विलीन हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

बुद्धिमान् ज्ञानी पुरुषले जताततै आत्मेश्वर परमात्माको उपस्थिति देख्छ, त्यस्ता पुरुषहरूमा कुनै किसिमका इच्छा, आकाङ्क्षा र निजी स्वार्थभावहरू पाईदैनन्, त्यस्ता महात्माहरू कुनै किसिमका सुखदुःखादि द्वन्द्वहरू र शुभाशुभ कर्महरूप्रति पनि उदासीन रहन्छन् र तिनबाट विचलित तथा प्रभावित हुँदैनन् । उनीहरू जति पाउँछन्, त्यसैमा सन्तुष्ट रहन्छन् र आसक्तिरहित हुन्छन् । परब्रह्म परमात्मा विषयक ज्ञान प्राप्त गरी उहाँमा नै लीन हुनु उनीहरूको मुख्य लक्ष्य रहेको हुन्छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- जो पुरुष विषयलोलुप छैन, जसका कामना, इच्छा र अभिलाषाहरू निवृत्त भई सकेका छन्, जो इन्द्रियहरूको दास छैन, कर्मको फलप्राप्तिमा जो अनासक्त छ, परमात्माको दिव्य ज्ञानमा जसको चित्त निरन्तर स्थिर छ, जो ममता, अभिमान र अहङ्कारबाट सर्वथा मुक्त छ, जसले सम्पादन गरेका शास्त्रविहित कर्महरू लोकहित र लोककल्याणकारी यज्ञभावमा आधारित वा प्रतिबिम्बित छन्, त्यस किसिमका सिद्ध महात्माहरूले गरेका समस्त कर्महरू पूर्णेश्वर परब्रह्ममा विलीन हुन पुग्दछन् र ऊ सर्वथा कर्मबन्धनबाट मुक्त रहन्छ ।

ब्रह्मयज्ञ, सर्वत्रब्रह्मदर्शन

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

पदार्थ

अर्पणम् (अर्प्यते अनेन)

= जसद्वारा घृतादि द्रव्य अर्पण गरिन्छ- सरो आदि यज्ञ पात्र

ब्रह्म = ब्रह्म नै हो

हविः = हवन गर्न योग्य द्रव्य घृत आदि

ब्रह्म = ब्रह्म नै हो

ब्रह्माग्नौ (अग्निरपि ब्रह्म तस्मिन्)

= अग्नि पनि ब्रह्म नै हो, त्यही ब्रह्मरूप अग्निमा

ब्रह्मणा = ब्रह्मरूप कर्ताद्वारा

हुतम् = आहुति गरिएको, हवन गरिएको क्रिया

ब्रह्म एव = ब्रह्म नै हो

ब्रह्मकर्मसमाधिना (ब्रह्म एव कर्म तस्मिन् समाधिर्यस्य सः, तेन) = ब्रह्मरूप कर्ममा जसको चित्त समाधिस्थ भएको छ

तेन = त्यही ब्रह्मकर्ममा स्थित पुरुषद्वारा (यत्) गन्तव्यम् = जुन पाउनलायक फल छ (तदपि) ब्रह्म एव = त्यो पनि ब्रह्म नै हो

भावार्थ

यज्ञमा जसद्वारा घृतादि द्रव्य अर्पण गरिन्छ, त्यो सुव (सुरो) आदि पात्र ब्रह्म नै हो, हवन गर्न उपयुक्त मानिने घृतादि द्रव्य पनि ब्रह्म नै हो, अग्नि पनि ब्रह्म नै हो, त्यही ब्रह्मरूप कर्ताद्वारा आहुति दिनुरूप हवनक्रिया पनि ब्रह्म नै हो, ब्रह्मरूप कर्ममा स्थिरचित्त भएको पुरुषद्वारा पाउन योग्य जुन फल छ, त्यो पनि ब्रह्म नै हो ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ वैदिक यज्ञादि विधिविधानलाई आध्यात्मिक रूपमा दर्शाइएको छ र ब्रह्मदर्शनरूप यज्ञको वर्णन गरिएको छ । एक ब्रह्मवेत्ता पुरुषले समस्त जगत् नै ब्रह्ममय देख्छ । उसको दृष्टिमा ब्रह्मभन्दा भिन्न कुनै वस्तु हुँदैन । अर्प्यते अनेन (अर्पण गरिन्छ यसद्वारा) भन्ने विग्रहमा अर्पण शब्द बन्दछ र ब्रह्मवेत्ता पुरुषले यज्ञमा प्रयोग हुने पदार्थ ब्रह्मकै व्यक्तरूप प्रत्यक्षरूपमा रहेको देख्छ । त्यसैले यज्ञमा अर्पण गरिने क्रियामा प्रयोग हुने सुवादि पदार्थ ब्रह्म नै हो, हवनरूप मानिएको जो तिल, घृतादि द्रव्य छ, त्यो पनि ब्रह्म नै हो, यज्ञको अग्नि ब्रह्म नै हो, हवन गर्ने कर्ता र आहुति दिइने क्रिया दुवै ब्रह्म हुन् । ब्रह्मकर्ममा चित्त समाधिस्थ भएको या स्थिरचित्त भएको पुरुषद्वारा प्राप्तव्य जुन प्रतिफल छ, त्यो पनि ब्रह्म नै हो । यसरी एउटा ब्रह्मवेत्ताले जताततै परब्रह्मकै स्वरूप देख्छ, र यज्ञकर्मका सबै पदार्थहरू पनि ब्रह्ममय नै देख्छ । वास्तवमा परब्रह्म परमात्मा सर्वव्यापक हुनुहुन्छ र जताततै उहाँकै उपस्थिति रहन्छ र प्रत्येक व्यक्तिको अन्तर्हृदयमा रहेको जीवात्मा परमात्माकै स्वरूप हो र 'सोऽहम्', 'शिवोऽहम्' 'अहं ब्रह्मास्मि' जस्ता महावाक्यहरू यसै तथ्यका प्रतिपादक हुन् । यसरी यो समस्त जगत् ब्रह्ममय नै भएकोले एउटा ब्रह्मवेत्ता महापुरुषले पनि यज्ञका समग्र साधनहरूलाई ब्रह्ममय नै देख्छ ।

देवपूजनरूप यज्ञ

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

पदार्थ

अपरे = अर्काथरी, अरू कोही
योगिनः = योगीजन
दैवम् = देवताको पूजारूप
यज्ञम् = यज्ञलाई
एव = नै

पर्युपासते = राम्ररी सम्पन्न
गर्दछन्, राम्ररी
अनुष्ठान गर्दछन्
अपरे = दोस्राथरी, अरू, अन्य
(योगिनः) = ब्रह्मवेत्ता ज्ञानीजन

ब्रह्माग्नौ (ब्रह्म एव अग्निस्तस्मिन्)
 = ब्रह्मरूप अग्निमा
 यज्ञेन = यज्ञद्वारा, (ब्रह्म र
 आत्माको एकत्वदर्शनरूप यज्ञद्वारा)
 यज्ञम् = यज्ञलाई, आत्मरूप
 भावार्थ

यज्ञलाई
 एव = नै
 उपजुह्वति = अर्पण गर्दछन् अर्थात्
 परब्रह्ममा हवन
 गर्दछन्, स्थित रहन्छन्

कोही योगीजन देवताको उपासना भावले पूजारूप यज्ञ अनुष्ठान गर्ने गर्दछन् र अन्य ब्रह्मवेत्ता ज्ञानीजन परब्रह्मरूप अग्निमा (ब्रह्म र आत्माको एकत्व दर्शनरूप) यज्ञद्वारा आत्मरूप यज्ञलाई हवन गर्ने गर्दछन् अर्थात् परब्रह्म परमात्मामा एकाकार भावले स्थित हुन्छन्।

भावबोधिनी व्याख्या

देवताको पूजा, आराधना र उपासना गरिने यज्ञ देवयज्ञ हो। देवयज्ञ गर्नेहरूले शिव, विष्णु, दुर्गा, सूर्य, गणेश- यी पाञ्चायन देवता र इन्द्र, कुवेर, वरुण, मरुत, अष्टवसु आदि विभिन्न देवगणहरूको पूजा र अनुष्ठान गर्ने गर्दछन् र यी देवीदेवताहरूले उनीहरूको कामना र आकाङ्क्षा पूरा गरिदिन्छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ। यस बाहेक विशुद्ध भगवद् अर्पणरूप यज्ञ पनि दैवयज्ञ नै मानिन्छ।

ब्रह्म भन्नाले "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" अर्थात् सत्य ज्ञान अनन्त स्वरूप नै ब्रह्म हो, विज्ञान र आनन्द नै ब्रह्म हो, सर्वान्तर्यामी आत्मा नै ब्रह्म हो भन्ने बुझिन्छ र ब्रह्मवेत्ता ज्ञानीहरू म जीवात्मा ब्रह्म नै हुँ भनी आत्मा र परमात्माको अभेद सम्बन्ध छ भन्ने ठान्दछन्। त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- 'देवयज्ञ' लाई रुचाउने केही योगीजन देवताको पूजा र आराधना गर्ने गर्दछन्। अरू ब्रह्मवेत्ता योगीहरू परब्रह्मरूप अग्निमा आत्मरूप यज्ञलाई ब्रह्म र आत्माको एकत्वदर्शनरूप यज्ञद्वारा आहुति दिने गर्दछन् र परमात्मामा एकाकारभावले स्थित हुन पुग्दछन्।

इन्द्रियसंयम र विषयत्यागरूप यज्ञ

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

पदार्थ

अन्ये = अन्य योगीजन
 श्रोत्रादीनि = श्रोत्र आदि (श्रोत, नेत्र,
 जिह्वा, नासिका र त्वचा)
 इन्द्रियाणि = सबै इन्द्रियहरूलाई

संयमाग्निषु (संयमा एव अग्नयस्तेषु)
 = संयमरूप अग्निमा
 जुह्वति = हवन गर्दछन्, इन्द्रियहरूको
 संयम गर्दछन्

अन्ये = अरू योगीहरू
इन्द्रियाग्निषु (इन्द्रियाणि एव
अग्नयस्तेषु) = इन्द्रियरूप अग्निमा
शब्दादीन् = शब्दादि (शब्द, रूप,

रस, गन्ध, स्पर्श)

विषयान् = यी विषयहरूलाई

जुह्वति = हवन गर्दछन्, आहुति
दिन्छन्

भावार्थ

अन्य योगीजन संयमरूप अग्निमा श्रोत्रादि सबै इन्द्रियहरूलाई हवन गर्दछन् अर्थात् इन्द्रियहरूको नियन्त्रण गर्ने गर्दछन् र अर्काथरी योगीहरू इन्द्रियरूप अग्निमा शब्दादि सबै विषयहरूलाई आहुति दिन्छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ आत्मसंयम र इन्द्रिय निग्रहलाई ज्यादै महत्त्व दिइएको छ । आफ्नो अन्तःकरण तथा मन र अन्य इन्द्रियहरू वश गर्न नसक्ने पुरुष इन्द्रियहरूका विषयहरूको वासनामा कमलका फूलको रसमा लोभिएको भवरो र बत्तीको रूपमा लोभिएको पुतली भैं लटपटिन्छ । त्यसैले पहिलेका ऋषिमुनिहरूले पहिलो ब्रह्मचर्याश्रम र अन्तिम सन्यासाश्रमलाई ज्यादै महत्त्वको दृष्टिले हेरेका छन् । यी दुवै आश्रम इन्द्रियसंयमका आधारस्तम्भ हुन् ।

वास्तवमा इन्द्रियहरू अत्यन्त अजोडी छन्, यिनीहरूले 'हरन्ति प्रसभं मनः' मनलाई जर्बजस्ती हरण गरेर आफ्नो वशमा पार्दछन् । अनि मानिस इन्द्रियकै दास बनेर इन्द्रियतृप्तिमा लाग्छ र विषयबन्धनमा फस्छ । त्यसैले मानिसले मनलाई विचलित हुनबाट रोक्न सबै इन्द्रियहरूलाई संयमरूप अग्निमा हवन गरेर इन्द्रियहरूको निग्रह गर्न सक्नुपर्दछ । इन्द्रियहरूलाई आ-आफ्ना रूप, रसादि विषयतिर प्रवृत्त हुन दिनुहुँदैन । शब्दादि विषयहरूले पनि मानिसको अन्तःकरणमा हर्ष-शोक, राग-द्वेषादि द्वन्द्वहरू बढाएर मानसिक विकृतिहरू पैदा गर्दछन् अनि मानिस रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र अन्य विषयहरूमा आसक्त भई विचलित हुन पुग्दछ । त्यसैले कतिपय योगीहरू इन्द्रियरूप अग्निमा शब्दादि विषयहरूलाई हवन गरेर विषयभोगको कामनालाई भस्म गर्दछन् ।

आ-आफ्ना विषयहरूप्रति संयोग भएर पनि इन्द्रियमा विकृति पैदा नहुनु नै शब्दादि विषयलाई इन्द्रियरूप अग्निमा हवन गर्नु हो ।

आत्मसंयमयोगरूप यज्ञ

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

पदार्थ

अपरे	= अन्य योगीजन	ज्ञानदीपिते (ज्ञानेन दीपिते)
सर्वाणि	= समस्त	= ज्ञानले प्रज्वलित वा प्रकाशित
इन्द्रियकर्माणि	= इन्द्रियका कर्महरूलाई	आत्मसंयमयोगाग्नौ (आत्मनि संयमः स
च	= र	एव योगाग्निस्तस्मिन्)
प्राणकर्माणि	= प्राणका क्रिया वा व्यापारहरूलाई	= आत्म-संयमरूपी योगाग्निमा
		जुह्वति = हवन गर्दछन्

भावार्थ

अन्य योगीजन (ज्ञानयज्ञका अनुयायी) इन्द्रियका समस्त कर्महरूलाई र प्राणका क्रियाहरूलाई ज्ञानद्वारा प्रज्वलित आत्मसंयमरूप योगाग्निमा हवन गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ ध्यानयोगद्वारा चित्तवृत्ति र इन्द्रियहरूको नियन्त्रण गरी आत्मसंयम गर्ने विधिको महत्त्व दर्शाइएको छ । आँखाले हेर्नु, कानले सुन्नु, हातले छुनु, नाकले सुँघ्नु, जिभाले स्वाद लिनु आदि क्रियाहरू इन्द्रियका कर्महरू हुन् । यसैगरी खुम्च्याउने, प्रसारण गर्ने, स्वासलिने, स्वास छोड्ने र वायुलाई उँभो र उँधो पठाउने आदि क्रियाहरू प्राणका कर्महरू हुन् । अष्टाङ्गयोगमा पर्ने धारणा, ध्यान र समाधिको संयुक्तरूप नै आत्मसंयम हो । ध्येय वस्तुमा इन्द्रियहरू र मनको एकाग्रता हुनु नै ध्यान हो र अन्तःकरणमा आत्मसाक्षात्कारद्वारा परमात्मस्वरूप मात्र भल्कनु र आफ्नो स्वरूप शून्यप्रायः हुनु समाधि अवस्था हो । यी सबैको संयुक्तरूप आत्मसंयम योग हो । केही योगीहरू इन्द्रिय र प्राणका क्रियाहरूलाई ज्ञानद्वारा सन्दीप्त आत्मसंयमरूप अग्निमा हवन गरेर समाधिस्थ बन्दछन् । समाधि अवस्थामा इन्द्रियका सबै कर्म रोकिई शान्त हुन्छन् र प्राणको गति पनि निरुद्ध हुन्छ, अनि इन्द्रियका कर्म र प्राणका कर्महरू आत्मसंयमरूप (चित्तवृत्ति निरोधरूप) योगाग्निमा हवन हुन पुग्दछन् ।

द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, योगयज्ञ र ज्ञानयज्ञ

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

पदार्थ

अपरे	= अरू केही पुरुषहरू	(अन्ये) = केही अन्य तपस्वी पुरुष
द्रव्ययज्ञाः (द्रव्यं यज्ञः येषां ते)		तपोयज्ञाः (तपः यज्ञः येषां ते)
= द्रव्यसम्बन्धी यज्ञ गर्दछन्		= तपस्वरूप यज्ञ गर्दछन्
धनसम्पत्ति लगाएर गरिने यज्ञ गर्दछन्		(अपरे) = अरू कतिपय योगीजन
तथा = त्यसरी नै		

योगयज्ञः (योगः यज्ञः येषां ते) = अष्टाङ्ग योगरूप यज्ञ गर्दछन्	व्रतनियमहरूलाई दृढरूपले परिपालना गरेका हुन्छन्
च = र (तथा अपरे) = त्यसरी नै अरू ज्ञानीजन संशितव्रताः (सम्यक्शितानि व्रतानि येषां ते) = जसले अहिंसाआदि	यतयः = यत्नशील व्यक्तिहरू स्वाध्यायज्ञानयज्ञः (स्वाध्यायः ज्ञानञ्च यज्ञः येषां ते) = वेद तथा अन्यशास्त्रको अध्ययनरूप यज्ञ र ज्ञानयज्ञ सम्पन्न गर्दछन्

भावार्थ

केही पुरुषहरू धनसम्पत्ति लगाएर सम्पन्न गरिने द्रव्ययज्ञ गर्दछन्, केही तपस्वी पुरुषहरू तपस्यारूप यज्ञ गर्दछन् र अन्य कतिपय योगीजन अष्टाङ्ग योगाभ्यासरूप यज्ञ गर्ने गर्दछन् । यसैगरी अहिंसादिव्रत नियमहरूलाई दृढरूपले परिपालन गर्ने कतिपय यत्नशील ज्ञानीजन वेद तथा अन्यशास्त्रहरूको अध्ययनरूप ज्ञानयज्ञ सम्पन्न गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, योगयज्ञ र स्वाध्यायरूप यज्ञ र ज्ञानयज्ञको महत्त्व र गौरवलाई दर्शाइएको छ । न्यायोचित ढङ्गले आर्जन गरेको द्रव्यलाई निस्वार्थभावले यज्ञादिकर्म र अन्य लोकोपकारसम्बन्धी कर्ममा लगाउनु नै द्रव्ययज्ञ हो । स्वच्छ मनले ईश्वर प्राप्तिका लागि विभिन्न दुःख कष्टहरू सहेर नियमपूर्वक रहनु नै तपोयज्ञ हो । तपोयज्ञ अवलम्बन गर्दा कतिपय योगीजन गर्मीको समयमा चारैतिर आगो बालेर माभमा आफू बसी सूर्यको प्रचण्ड तापसहित 'पञ्चाग्नि' ताप्ने गर्दछन् र जाडोको समयमा चिसो तलाउमा डुबेर आत्मसंयमरूप तप गर्ने गर्दछन् । यसैगरी अष्टाङ्गयोगसम्बन्धी साधनाहरूद्वारा चित्तवृत्ति निरोधरूपयज्ञ सम्पन्न गर्नु योगयज्ञ हो ।

योगश्चित्तवृत्ति निरोधः— पा.यो.द. । यसमा यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान र समाधिरूप योगहरूद्वारा मन, बुद्धि, अहङ्कारसहित सबै इन्द्रिय नियन्त्रण गर्ने साधना गर्दछन् । साँचो बोल्नु, प्राणी मात्रको हिंसा नगर्नु, मन, वचन र कर्मले कसैप्रति कुभलो नचिताउनु र कुभलो नगर्नु, ब्रह्मचर्य पालन गर्नु आदि व्रतहरूलाई दृढतापूर्वक पालना गर्ने कतिपय ज्ञानीजन, वेदवेदाङ्गादि र अन्य शास्त्रहरूको अध्ययनरूप ज्ञानयज्ञ सम्पन्न गर्ने गर्दछन् ।

प्राणायामरूप यज्ञ

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥

पदार्थ

(अन्ये)	= अन्य पुरुष	रुद्ध्वा	= रोकेर
अपाने	= अपानवायुमा	प्राणायामपरायणाः	(प्राणस्य आयामं परायणं येषां ते)
प्राणम्	= प्राणवायुलाई		= प्राणायाममा तत्पर भएर लागेका
जुह्वति	= हवन गर्दछन्	नियताहाराः	(नियतः परिमित आहारो येषां ते) = परिमित छ भोजन
तथा	= त्यसरी नै		जसका, संयमित भोजन गर्ने
अपरे	= अन्य कोही	अपरे	= अर्काथरी योगीजन
प्राणे	= प्राणवायुमा	प्राणान्	= प्राणहरूलाई
अपानम्	= अपानवायुलाई	प्राणेषु	= प्राणहरूमा
(जुह्वति)	= हवन गर्दछन्	जुह्वति	= हवन गर्दछन्
प्राणापानगती (प्राणस्य अपानस्य च गती)			
	= प्राण र अपानको गतिलाई		

भावार्थ

अन्य एकथरी पुरुषहरू प्राणवायुलाई अपानवायुमा हवन गर्दछन् अर्थात् (पूरक प्राणायाम) गर्दछन्, यसैगरी अरू योगीजन प्राणवायुमा अपानवायुलाई हवन गर्दछन् अर्थात् (रेचक प्राणायाम) गर्दछन् । प्राण र अपानको गतिलाई रोकेर प्राणायाममा लागेका संयमित भोजन गर्ने अल्पाहारी योगीजन प्राणलाई प्राणमा नै हवन गर्दछन् अर्थात् (कुम्भक प्राणायाम) गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ प्राणायामरूप यज्ञको वर्णन गरिएको छ, प्राणायाम प्रक्रियाद्वारा दूषित तथा गुम्सिएको हावालाई अपानद्वारा बाहिर फाल्ने, तातो या उष्ण हावालाई नाक, मुखद्वारा बाहिर निकाल्ने र स्वच्छ तथा चिसो हावालाई भित्र लाने गरिन्छ । प्राणवायुको मुख्य स्थान हृदय हो र अपानको स्थान गुदद्वार हो । भनिएको छ “हृदि प्राणो गुदेऽपानः” अपानमा प्राणलाई हवन गर्नुको तात्पर्य श्वासप्रक्रियाद्वारा भित्र पसेको वायुलाई उँधोतिर पठाउनु हो, यसैलाई पूरक प्राणायाम भनिन्छ । यसैगरी प्राणवायुमा अपानलाई हवन गर्नुको तात्पर्य प्रश्वास प्रक्रियाद्वारा हावालाई उँधोतिर लगेर बाहिर निकाल्नु हो, यसैलाई “रेचक” भन्ने गरिन्छ । प्राण र अपानको गतिलाई रोकेर स्वासलाई रोकिराख्नु कुम्भक प्राणायाम हो । संयमित भोजन गर्ने अन्य कतिपय अल्पाहारी योगीजन कुम्भक प्राणायाम गर्दा प्राण, अपान, समान, उदान र व्यान यी पाँचवटै प्राणवायुहरूलाई आ-आफ्नो स्थानमा रोकेर राख्ने गर्दछन् ।

आजभोलि प्राणायाम विधि र योगासन विधि भारतका अतिरिक्त अन्य विदेशी मुलुकहरूमा पनि निकै लोकप्रिय बन्दै गइरहेका छन् । तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणीधान, प्राणायाम, योगासन आदि योगविधिलाई- ‘क्रियायोग’ पनि भन्ने गरिन्छ ।

यज्ञको महत्त्व र यसबाट प्राप्त हुने उत्तम गति

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

पदार्थ

यज्ञक्षपितकल्मषाः (यज्ञैः क्षपितं
विनाशितं कल्मषं येषां ते)

= जसका पाप यज्ञद्वारा नष्ट
भएका छन्

एते = यी

सर्वे = सबै योगीजन

अपि = नै

यज्ञविदः (यज्ञं विदन्ति ते)

= यज्ञको प्रयोजन र महत्त्व
जान्दछन्

यज्ञशिष्टामृतभुजः (यज्ञानां शिष्टं तदेव
अमृतं तत् भुञ्जन्ते इति, ते)

= यज्ञको अवशेषरूप अमृत भोग गर्ने

भावार्थ

यज्ञद्वारा सारा पाप नष्ट गरेका यी सबै योगीजन नै यज्ञको प्रयोजन र महत्त्व जान्दछन् र यज्ञको अवशिष्टरूप अमृत उपभोग गर्ने यी सबैले सनातन नित्यस्वरूप परमात्मालाई प्राप्त गर्दछन् । हे कुरुश्रेष्ठ अर्जुन ! यज्ञ नगर्ने पुरुषको लागि यो मर्त्यलोक नै सुखदायक छैन भने परलोक भन् कसरी सुखदायक हुनसक्छ र ?

भावबोधिनी व्याख्या

यसै अध्यायको २३ औं श्लोकदेखि जति प्रकारका यज्ञको वर्णन गरियो, ती सबै यज्ञको प्रयोजन र महत्त्व जान्ने पुरुषका सबै पापहरू नष्ट भएका हुन्छन् । यसैगरी यज्ञबाट बचेको शेष अमृत उपभोग गर्ने पुरुषले नित्यस्वरूप परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ । भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे कुरुश्रेष्ठ अर्जुन ! जसले कुनै प्रकारको पनि यज्ञ गर्दैन, उसका लागि यो नरलोक नै सुखदायक छैन भने परलोक त भन् कसरी हितकर हुन सक्छ र ? यज्ञकर्म नगरी स्वार्थ प्रवृत्तिका कर्महरू मात्र गर्नाले ईर्ष्या, द्वेष आदि बढ्दछ र यस लोकमा नै सुखसम्मृद्धि हुँदैन अनि जीवन पनि अस्वस्थकर बन्दछ र मानसिक शान्ति खलबलिन्छ । परलोक अभीष्टदायक हुनसक्ने त भन् प्रश्न नै उठ्दैन ।

कर्मयोगको उपसंहार

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

पदार्थ

एवम् = यसप्रकार
 बहुविधा: (बहवः विधा: येषाम् ते)
 = धेरैप्रकारका, धेरैथरीका
 यज्ञा: = यज्ञहरू
 ब्रह्मण: = वेदको, ब्रह्मको
 मुखे = मुखमा
 वितता: = फैलिएका छन्, विस्तारित
 छन्
 तान् = ती
 सर्वान् = सबैलाई

कर्मजान् = कर्मबाट उत्पन्न भएका
 अर्थात् शरीर, इन्द्रिय र मनका
 क्रियाद्वारा पैदा भएका
 विद्धि = जान
 एवम् = यसप्रकार
 ज्ञात्वा = जानेर
 विमोक्ष्यसे = मुक्त हुनेछौ, सांसारिक
 बन्धनबाट छुटकारा
 पाउनेछौ

भावार्थ

यसप्रकार धेरैथरी यज्ञहरू ब्रह्मको मुखमा वा वेदको मुखभागमा विस्तारित गरिएका छन् । ती सबैलाई तिमी कर्मबाट उत्पन्न भएका अर्थात् शरीर, इन्द्रिय र मनका क्रियाद्वारा उत्पन्न भएका जान । यसप्रकार जान्यौ भने सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति वा छुटकारा पाउनेछौ ।

भावबोधिनी व्याख्या

वेदमा विभिन्न प्रकारका यज्ञहरूको वर्णन गरिएको छ । सबै यज्ञहरू कर्मबाट उत्पन्न भएका हुनाले तिनीहरू सबै कायिक, वाचिक र मानसिक क्रियाद्वारा सम्पन्न गरिएका हुन्छन् । त्यसैले सबै यज्ञहरू शरीर, इन्द्रिय र मनका क्रियाहरू हुन् । अहङ्कार, अभिमान, आसक्ति र फलेच्छालाई त्यागेर अनुष्ठान गरिएका उल्लिखित कुनै पनि यज्ञको अनुष्ठानले मानिसलाई सांसारिक बन्धनबाट छुटकारा दिलाउँछ र जीवन स्वस्थकर बन्दछ । यसरी नै शरीरमा स्फूर्ति, साहस तथा उत्साह पैदा हुन्छ र मानसिक शान्ति प्राप्त हुन्छ । यसप्रकार यज्ञको महत्त्व बुझेर यज्ञको अनुष्ठान गर्ने पुरुष कदापि कर्मबन्धनमा पर्दैन ।

ज्ञानयज्ञको महत्त्व

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

पदार्थ

परन्तप = हे शत्रुलाई दण्ड दिने
अर्जुन ।

द्रव्यमयात् = द्रव्यरूप साधनद्वारा
सम्पन्न हुने

यज्ञात् = यज्ञभन्दा, यज्ञको
अपेक्षा

ज्ञानयज्ञः = ज्ञानरूप यज्ञ

श्रेयान् = श्रेष्ठ छ

(यतः) = किनभने

पार्थ = हे अर्जुन !

सर्वम् = सम्पूर्ण, सबै

अखिलम् = जति छ पुरै

कर्म = कर्म

ज्ञाने = ज्ञानमा, दिव्यज्ञानमा

परिसमाप्यते = समाप्त हुन्छन्,

अन्तर्भाव हुन्छन्

भावार्थ

शत्रुलाई दण्डित गर्ने हे अर्जुन ! द्रव्यमय यज्ञको अपेक्षा ज्ञानयज्ञ ज्यादै श्रेष्ठ छ । हे पार्थ ! जति प्रकारका कर्महरू छन्, ती सम्पूर्ण कर्म ज्ञानमा नै परिसमाप्त हुन्छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

भौतिक पदार्थरूप द्रव्यमय यज्ञमा स्वार्थभाव लुकेको हुन्छ, अहङ्कार, अभिमान तथा आसक्तिको भाव मेटिएको हुँदैन र शान्ति, धैर्य, आत्मसंयम जस्ता जीवनका अतिउपयोगी पक्षको प्रायः अभाव नै हुन्छ । द्रव्यमय साधनद्वारा सम्पन्न हुने जति यज्ञ छन्, ती सबैमा फल प्राप्तिको कामना अन्तर्निहित हुन्छ । तर ज्ञानयज्ञ त्यसभन्दा भिन्न छ, यसमा आध्यात्मिक भावना निहित हुन्छ । शास्त्रहरूको अध्ययन, अनुष्ठान, आत्मसंयम, तत्त्वहरूको अनुशीलन, योगसाधना आदिबाट हुने चित्तवृत्ति निरोध, एकाग्रता आदि साधनाद्वारा मात्र ज्ञान प्राप्त गर्न सकिने हुँदा परमात्माको यथार्थ ज्ञानप्राप्त गर्न अत्यन्त कठोर छ ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- हे अर्जुन ! ज्ञानयज्ञमा फलप्राप्तिको कामना नरहने हुँदा यो द्रव्यमय यज्ञको अपेक्षा अत्यन्त श्रेष्ठ र प्रशंसनीय छ । जसरी समस्त नदीनालाहरू सर्वत्र जलैजलले परिपूर्ण समुद्रमा अन्तर्निहित हुन्छन्, त्यसरी नै जतिमात्रामा यस भौतिक संसारमा गरिने कर्महरू छन्, ती सम्पूर्ण कर्म दिव्य ज्ञानराशिमा अन्तर्भाव हुन्छन् । यस यज्ञको अनुष्ठानबाट अन्तरात्मामा निहित अज्ञानता हटेर ज्ञानको ज्योतिर्मय प्रकाश फैलिन्छ र ज्ञानयज्ञ बन्धनको पनि कारण बन्दैन ।

ज्ञानप्राप्तिको उपाय

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

पदार्थ

तत् = त्यो तत्त्वज्ञान
परिप्रश्नेन = गुरुको समक्ष जिज्ञासा
राखेर विनम्रभावले प्रश्नहरू गर्नाले
सेवया = गुरुको सेवाद्वारा,
गुरुशुश्रूषाद्वारा
प्रणिपातेन = गुरुलाई दण्डवत् प्रणाम
गर्नाले
विद्धि = प्राप्त गर, जान
(ते) = ती

तत्त्वदर्शिनः = तत्त्वदर्शी, परमात्मतत्त्व
जान्ने
ज्ञानिनः = ज्ञानी आचार्यजन,
ज्ञानी महापुरुष
ते = तिमीलाई
ज्ञानम् = ज्ञान, तत्त्वज्ञान
उपदेक्ष्यन्ति = उपदेश दिनेछन्,
बताउनेछन्

भावार्थ

हे अर्जुन ! तिमी त्यो तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञानी गुरुको समीपमा गएर प्राप्त गर र बुझ । गुरुलाई राम्ररी दण्डवत् प्रणाम गर्नाले, निष्कपटभावले गुरुको सेवाशुश्रूषा गर्नाले, नम्रभावले गुरुसमक्ष प्रश्नहरू गर्नाले परमात्मतत्त्व जान्ने ती ज्ञानी महापुरुषहरूले निश्चय नै तिमीलाई तत्त्वज्ञान (परमात्म विषयक) को उपदेश दिनेछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

गुरु भनेका ज्ञानका प्रतिमूर्ति हुन्, अज्ञानता र अन्धकारका निवारक हुन् र ज्ञानका उद्बोधक तथा प्रकाशक पनि हुन् । गुरुले दिएको ज्ञान र शिक्षाको उज्यालो ज्योतिले शिष्यको आत्मा अन्धकारबाट माथि उठ्छ र ऊ समाजमा सक्षम व्यक्तित्वको रूपमा प्रस्तुत हुन समर्थ हुन्छ । यस किसिमका शिक्षा र ज्ञान गुरुबाट प्राप्त गर्न भगवद्गीताले यहाँ तीनवटा महत्त्वपूर्ण उपायहरू बताएको छ, ती उपाय हुन्-

- आफूलाई गुरु वा आचार्यसमक्ष समर्पण गर्नु,
- जिज्ञासुभावले गुरु समक्ष प्रश्नहरू सोध्नु,
- गुरुको आदरसत्कार, सम्मान र सेवा शुश्रूषा गर्नु,

त्यसैले श्रुति भन्दछ - "तत् विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"- (मुण्ड. उप. १/२/१२ परमात्म-विषयक ज्ञान प्राप्तिका लागि जिज्ञासु शिष्य समिधा, कुश आदि हातमा लिएर श्रोत्रिय एवम् ब्रह्मवेत्ता तत्त्वज्ञानी गुरु समक्ष जाओस् ।

निश्चय नै आत्म-परमात्म विषयक ज्ञान प्राप्त गर्न तत्त्ववेत्ता आचार्यको समीपमा जानुपर्नेहुन्छ र गुरुको सेवाशुश्रूषा गर्ने, आज्ञापालन गर्ने, गुरुको सुखदुःखमा सहभागी बन्ने र दुःख कष्टहरूको निवारण गर्ने कार्यहरू विनम्र भई गर्नुपर्दछ । गुरुसमक्ष ज्ञानको उद्बोधन गर्ने विभिन्न जिज्ञासाका प्रश्नहरू गरेर प्रसन्न तुल्याइएका तत्त्वदर्शी ज्ञानवान् गुरुदेवबाट आत्म-परमात्म विषयक तत्त्वज्ञानको रहस्य बुझ्न निकै सुगम र सरल हुन्छ । गुरुको अनुग्रह विना आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त गर्न अत्यन्त कठिन हुन्छ ।

आजभोलि प्रचलित भौतिक विज्ञानको अध्ययन अनुसन्धानसम्बन्धी विविध पक्षको शिक्षा ग्रहण गर्ने शिष्यका लागि पनि गुरुका अनुग्रहको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ भन्ने कुरा नकार्न सकिन्न ।

ज्ञानको महत्त्व र गरिमा

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

पदार्थ

पाण्डव = हे पाण्डुपुत्र अर्जुन !
यत् = जुन ज्ञान, तत्त्वज्ञानी
आचार्यबाट बताइएको
ज्ञान
ज्ञात्वा = जानेर, जानेपछि,
अनुभूति भएपछि
पुनः = फेरि
एवम् = यसप्रकार, पहिले भै
मोहम् = मोहमा, भ्रममा
न यास्यसि = पर्नेछैनौ
येन = जुन ज्ञानद्वारा

अशेषेण = निःशेषभावले सम्पूर्ण वा
समस्त
भूतानि = प्राणीहरूलाई,
जीवहरूलाई
आत्मनि = आफ्नो अन्तरात्मामा
(द्रक्ष्यसि) = देख्नेछौ
अथो = त्यसपछि
मयि = म (वासुदेव परमेश्वरमा)
द्रक्ष्यसि = देख्नेछौ, जीवात्मा र
परमात्माको एकत्वभावको अनुभूति
गर्नेछौ

भावार्थ

हे पाण्डुपुत्र अर्जुन ! तत्त्वज्ञानी आचार्यबाट बताइएको जुन ज्ञान पाएपछि तिम्रो फेरि अहिले भै यस्तो मोहमा पर्नेछैनौ । हे अर्जुन ! जुन ज्ञानद्वारा निःशेषभावले सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई (सर्वप्रथम) तिम्रो आफ्नो अन्तरात्मामा देख्नेछौ, त्यसपछि म वासुदेव परमात्मा परमेश्वरमा देख्नेछौ अर्थात् जीवात्मा र परमात्माको एकत्वभावको अनुभूति गर्नेछौ ।

भावबोधिनी व्याख्या

सद्गुरुबाट ज्ञानको शिक्षा प्राप्त गरेपछि मोहरूपी गाढा अन्धकारबाट छुटकारा पाइन्छ र अन्तर्हृदयमा ज्ञानको दिव्यप्रकाश खुल्दछ, त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे अर्जुन ! अहिले तिम्रीलाई अज्ञानताले छाएको छ र तिम्रो मूढ बनेर मोहग्रस्त भएका छौ । तर तत्त्वज्ञान प्राप्त गरेपछि तिम्रीलाई परमात्माको साक्षात्कार हुनेछ अनि तिम्रो यसरी शोकमा डुबेर मोहग्रस्त हुनेछैनौ र तिम्रो अज्ञानता सबै हट्नेछ । परमात्मविषयक ज्ञानप्राप्ति पछि सर्वप्रथम 'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तम्' अर्थात् अशेषभावले ब्रह्मदेखि स्तम्बपर्यन्त समस्त प्राणीहरूलाई आफ्नो अन्तरात्मामा प्रत्यक्ष देख्नेछौ र त्यसपछि जीवात्मा र परमात्माको एकत्वभावले ती समस्त प्राणीहरूलाई म (वासुदेव परमेश्वर) मा

विराजमान भएको साक्षात्कार गर्न पाउँनेछौ । यस किसिमको अनुभूति पछि श्रुतिले बताएको- 'तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः' अर्थात् मोह, शोक आदि सबै हट्नेछन् र जीवात्मा एवम् परमात्माको एकत्वभावको अनुभूति हुनेछ ।

ज्ञानद्वारा पापरूपी समुद्र पार गर्न सकिन्छ

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

पदार्थ

चेत्	= यदि	ज्ञानप्लवेन (ज्ञानमेव प्लवस्तेन)
त्वम्	= तिमी	= दिव्य ज्ञानरूपी डुङ्गाद्वारा
सर्वेभ्यः	= सम्पूर्ण	सर्वम् = समस्त, सबै
पापेभ्यः	= पापीहरूभन्दा	वृजिनम् (वृजिनार्णवम्- शा.भा.)
पापकृतमः	= अझ बढी पापगर्नेवाला	= पापरूपी समुद्र
असि	= छौ भने	सन्तरिष्यसि = राम्ररी तर्नेछौ अर्थात्
अपि	= पनि	पापरूप दुःखकष्टको
एव	= निश्चय नै	समुद्रबाट पारहुनेछौ

भावार्थ

यदि तिमी सम्पूर्ण पापीहरूभन्दा अझ बढी पापगर्नेवाला छौ भने पनि निश्चय नै ज्ञानरूपी डुङ्गाद्वारा सबै पापरूपी क्लेषमय समुद्र राम्रोसँग तर्नेछौ, अर्थात् पापरूपी दुःखकष्टको सागर पार गर्न सक्षम हुनेछौ ।

भावबोधिनी व्याख्या

मानिस धेरै कुराको प्रलोभनमा परेर अहङ्कार र अभिमानको वशीभूत भई पापकर्म गर्न उद्यत हुन्छ र पापी बन्दछ । यसरी पापकर्म गर्ने चाहे अत्यधिक पापी होस्, चाहे लोभी होस्, चाहे क्रूरकर्म गर्ने अपराधी होस्, चाहे अर्कालाई दुःख कष्ट दिने अत्यन्त अत्याचारी होस्, तर पनि उसले यदि अलिकति भने पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सक्तो भने ऊ त्यही ज्ञानरूपी नाउ वा जहाजमा बसेर आफूलाई स्वच्छ र पवित्र बनाई कर्मबन्धनबाट मुक्त भई दुःखकष्टको पापरूप महासागर तर्न समर्थ हुनेछ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- यदि तिमीलाई समस्त पापीहरूभन्दा पनि बढी सर्वाधिक पापी छु भन्ने लाग्छ भने पनि ज्ञानरूपी डुङ्गा वा जहाजद्वारा दुःख र कष्टको पापरूप समुद्र पार गर्न समर्थ हुनेछौ । त्यसैले तिमी ज्ञानी बन । यसैबाट तिम्रो मोह र शोक हट्नेछ र तिमी कर्मबन्धनबाट मुक्त हुनेछौ ।

ज्ञानले पाप नाश गर्छ

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

पदार्थ

अर्जुन	=	हे अर्जुन !
यथा	=	जसरी, जुन प्रकारले
समिद्धः	=	राम्ररी बलेको, ज्यादै प्रज्वलित, दन्केको
अग्निः	=	आगो, अग्नि
एधासि	=	इन्धन, काठ, दाउरा, समिधा
भस्मसात्	=	भस्ममय, खरानी

भावार्थ

हे अर्जुन ! जसरी दनदनी दन्केको प्रदीप्त अग्निले काठदाउराहरू जलाएर खरानी पार्दछ, त्यसरी नै ज्ञानरूपी अग्निले सबै कर्मवासनाहरूलाई जलाएर भस्ममय पार्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

आध्यात्मिक ज्ञानको अलिकति प्रकाशले पनि मानिसमा रहेको अविद्याजन्य माया र मोहरूपी सबै अन्धकार पुरै नाश हुन्छ र अन्तरात्मामा ज्ञानको दिव्यप्रकाश खुल्दछ, अनि ज्ञानको यही दिव्य ज्योतिले उसका सबै कर्म संस्कारहरू विनाश हुन्छन् । शास्त्रले बताए अनुसार कर्मका तीन भेद या अवस्था छन् र तीनले जीवनमा ठूलो प्रभाव पार्दछन्, ती हुन्- सञ्चित, प्रारब्ध र क्रियमाण । अन्तःकरणमा थुप्रिएका पूर्वजन्मार्जित कर्मका संस्कारहरू नै मानिसका सञ्चित कर्म हुन् । सञ्चित कर्मले वर्तमान अवस्थामा कुनै प्रतिफल दिएमा त्यो प्रारब्ध कर्म हुन्छ र यस्तो कर्म बीजरूपमा अन्तरात्मामा रहिरहेर उपयुक्त परिस्थितिमा प्रकट पनि हुन सक्छ । वर्तमान जन्ममा गरिने कर्मलाई नै क्रियमाण भनिन्छ । भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- जसरी प्रज्वलित अग्निले इन्धन समुदायलाई जलाएर भस्म पार्दछ, त्यसरी नै तत्त्वज्ञानरूप अग्नि अन्तःकरणमा प्रज्वलित भएपछि मानिसका सबै शुभाशुभ कर्महरू जलेर भस्म हुन्छन् । यसरी कर्महरूको विनाश भएपछि कर्मफल पनि स्वतः नष्ट हुन्छ, अनि मानिस कर्मबन्धनबाट छुटकारा पाउँछ ।

ज्ञानको गरिमा

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

पदार्थ

इह	=	यसलोकमा	पवित्रम्	=	पवित्र गर्ने
ज्ञानेन	=	ज्ञान	हि	=	निश्चय नै
सदृशम्	=	समान, बराबर	(अन्यत्)	=	अर्को कुनै, अरु केही

न विद्यते	=	छैन	स्वयम्	=	आफैं नै
तत्	=	त्यस ज्ञानलाई	आत्मनि	=	आत्मामा
योगसंसिद्धः	=	योगसिद्ध भएको पुरुष	विन्दति	=	अनुभूति गर्नेछु,
कालेन	=	कयौँ कालसम्म,			साक्षात्कार गर्नेछु
समय प्राप्त भएपछि					

भावार्थ

निश्चय नै यस लोकमा ज्ञानसमान पवित्र पार्ने अरु केही छैन । जसले योगद्वारा पूर्णता वा सिद्धि प्राप्त गरिसकेको छ, त्यस्तो पुरुषले समय आएपछि स्वयं आफैं नै आफ्नो त्यस ज्ञानलाई आफ्नो आत्मामा अनुभूति या साक्षात्कार गर्नेछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

मोहग्रस्त मानिसका हृदयमा ज्ञानको दिव्यप्रकाश खुल्न सक्तैन । उसको अन्तरात्मा अज्ञानता र मायाको मोहान्धकारमा रुमलिरहेको हुन्छ र अविद्याको आवरणले ज्ञानको प्रकाशलाई ढाकिराखेको हुन्छ । यस्तो मानिसले पुण्य आर्जनका निम्ति देखावटी रूपमा भए पनि दान, धर्म, जप, तप, व्रत, स्नान, तीर्थाटन आदि अनेकौँ कर्महरू गर्ने गर्दछ । यी सबै कर्म आ-आफ्नो स्थानमा उपयुक्त नै भए पनि ज्ञानको बराबरीमा पुग्न सक्तैनन् । ज्ञानले मानिसको अन्तःकरणमा रहने राग, द्वेष, क्रोध, अभिमान, अहङ्कार आदि अज्ञानजन्य विकृतिहरू हटाउँछ र आत्मसंयम अपनाउन समर्थ बनाउँछ । कयौँ समयसम्म निरन्तररूपमा गरिने योगको उपयुक्त आचरणद्वारा पनि मानिसको अन्तःकरण शुद्ध, स्वच्छ, सुसंस्कृत र पवित्र बन्दछ । यसरी योगद्वारा शुद्ध अन्तःकरण भएको पुरुषले अन्ततः स्वयं आफैं नै आफ्नो आत्मामा ज्ञानको अनुभूति गर्न पाउँछ ।

ज्ञानप्राप्तिको प्रतिफल

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

पदार्थ

तत्परः (तस्मिन्परः)	लभते	=	प्राप्त गर्छ
= ज्ञानप्राप्तिको साधनामा संलग्न	ज्ञानम्	=	ज्ञान
संयतेन्द्रियः (संयतानि नियन्त्रितानि इन्द्रियाणि यस्य सः)	लब्ध्वा	=	पाएर
= जसका इन्द्रियहरू नियन्त्रित छन्, र	अचिरेण	=	विलम्ब नगरी, तत्कालै
विषयबाट निवृत्त छन्, त्यस्तो जितेन्द्रिय	पराम्	=	परम, सर्वोत्कृष्ट
श्रद्धावान्	मोक्षरूप वा भगवत् प्राप्तिरूप		
= श्रद्धालु पुरुष	शान्तिम्	=	शान्ति
ज्ञानम्	अधिगच्छन्ति	=	प्राप्त गर्छ, अनुभूति गर्छ
= ज्ञान			

भावार्थ

जो ज्ञान प्राप्तिको साधनामा संलग्न छ, जसका इन्द्रियहरू नियन्त्रित छन् र विषयबाट निवृत्त भएका छन्, त्यस्तो जितेन्द्रिय श्रद्धालु पुरुषले नै ज्ञान प्राप्त गर्छ र ज्ञान पाएपछि तत्कालै सर्वोत्कृष्ट परम शान्ति प्राप्त गर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

ज्ञानप्राप्तिको प्रारम्भिक अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूमा ज्ञानप्राप्तिप्रति त्यति आस्था र विश्वास जागृत भएको हुँदैन, आत्मसंयमी बन्न पनि सकेको हुँदैन र मानसिक अवस्थामा एकाग्रता पनि आइसकेको हुँदैन । ज्ञानप्राप्तिको साधनामा संलग्न हुन चित्तवृत्ति निरोध अतिमहत्त्वपूर्ण पक्ष हो, प्रारम्भिक अवस्थामा यो पक्ष पनि फितलो नै हुन्छ ।

त्यसैले ज्ञानप्राप्तिरूप साधनामा संलग्न रहने व्यक्तिमा सर्वप्रथम ज्ञानप्रति श्रद्धा र विश्वास हुनुपर्छ । ज्ञान प्राप्तिको पहिलो खुट्टिको श्रद्धा हो, श्रद्धारहित व्यक्तिले ज्ञान पाउन सक्तैन । श्रद्धा त गर्छ तर उसमा लगनशीलता छैन, निरन्तरता र एकाग्रता पनि छैन भने ऊ आफ्नो साधनामा त्यति सफल हुन सक्तैन, त्यसैले ऊ साधनामा निरन्तर तत्पर या प्रयत्नरत हुनुपर्छ । तर यति भएर पनि ऊ संयतेन्द्रिय बन्न सकेको छैन, उसका इन्द्रियहरू वशमा राखिएका छैनन् र विषयग्रहणबाट हटाइएका छैनन् भने उसले पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सक्तैन । ज्ञान पाउन जितेन्द्रिय हुनुपर्छ । यस प्रकार जितेन्द्रिय, श्रद्धालु एवम् साधनारत पुरुषले नै ज्ञान प्राप्त गर्न सक्तछ र ज्ञान प्राप्तिपछि उसले अविलम्ब भगवत् प्राप्ति या मोक्षरूप ईश्वरीय अनुभूतिको परम शान्ति पाउन सक्तछ ।

श्रद्धाहीन शङ्कालु व्यक्तिको विनाश

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

पदार्थ

अज्ञः = मूर्ख, विवेकहीन,
आत्मज्ञानरहित, अज्ञानी
च = र
अश्रद्धानः = श्रद्धा नभएको
च = र
संशयात्मा = शङ्कालु हृदय भएको,
सन्देहग्रस्त
(नरः) = मानिस, पुरुष
विनश्यति = नष्ट हुन्छ, भ्रष्ट हुन्छ
संशयात्मनः (संशयः संशययुक्त आत्मा
यस्य सः तस्य)

= जसको चित्त संशयग्रस्त
छ, त्यस्तो पुरुषका लागि
अयम् = यो
लोकः = लोक
न अस्ति = न मिल्दछ, न छ
परः = अर्को
लोकः = लोक, परलोक
(अपि) = पनि
न अस्ति = न मिल्दछ, न छ
न सुखम् = न सुख मिल्दछ

भावार्थ

जो विवेकहीन अज्ञानी छ, जो श्रद्धालु छैन, जसको हृदय शङ्काग्रस्त छ, त्यस्तो मानिस अवश्य नै नष्ट हुन्छ । संशययुक्त चित्त भएका पुरुषका लागि न यो लोक छ, न परलोक छ, न त सुख वा परम आनन्द नै मिल्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ प्रस्तुत “अज्ञ” शब्दले सामान्य मूर्खलाई मात्र नलिएर आत्मज्ञानरहित, परमार्थतत्त्वको रहस्य नबुझ्ने विवेकहीन अज्ञानीलाई बुझाउँछ । जो अज्ञानी छ, जसले आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त गरेको छैन र जो विषयसुखको उपभोगमा मात्र आकर्षित भइरहेको हुन्छ, त्यस्तो व्यक्तिको चित्तवृत्ति सदा मोहरूपी अन्धकारमा रुमलिइरहेको हुन्छ र आत्मविषयक ज्ञान प्राप्त गर्ने कुरामा ऊ श्रद्धावान् बन्न सक्तैन । यसप्रकार आत्म-परमात्म विषयक ज्ञानप्राप्तिमा श्रद्धा नभएको हरेक कुरामा शङ्का गर्ने निश्चयात्मिका बुद्धि नभएको अज्ञानी पुरुषको पतन अवश्यम्भावी छ । जो शास्त्रसम्मत कुरामा पनि शङ्का गर्छ, वेदवाक्यमा विश्वास गर्दैन, परमेश्वरको अस्तित्वमा संशय गर्दछ, त्यस किसिमको संशयग्रस्त चित्त भएका पुरुषले न यस लोकमा कुनै सुख, समृद्धि र अमरकीर्ति प्राप्त गर्न सक्तछ, न त परलोक नै उसका लागि स्वर्ग-मोक्षादि प्राप्तिको कारक बन्न सक्तछ । त्यसैले उसको जीवन सदा दुःखमय बनिरहन्छ र अन्ततः उसको पतन हुन्छ ।

संशयरहित आत्मपरायण कर्मयोगी बन्धनमा पर्दैन

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥४९॥

पदार्थ

धनञ्जय = हे धनसम्पत्ति विजेता
अर्जुन !

योगसन्न्यस्तकर्माणम् (योगेन
सन्न्यस्तानि कर्माणि येन, तम्)
= योगद्वारा जसले समस्त

शुभाशुभ कर्महरू त्यागेको छ
ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् (ज्ञानेन सञ्छिन्न-
संशयः यस्य सः)

= ज्ञानद्वारा जसको संशय
नष्ट वा छिन्नभिन्न भएको छ, त्यस्तो
आत्मवन्तम् (आत्मा अस्य अस्तीति
आत्मवान्, तः)

= आत्मपरायण पुरुषलाई
कर्माणि = कर्महरू
न निबध्नन्ति = बाँध्दैनन्

भावार्थ

हे धनञ्जय ! जसले योगद्वारा समस्त शुभाशुभ कर्महरू परित्याग गरेको छ र ज्ञानद्वारा जसको संशय चुडिएको वा नष्ट भएको छ, त्यस किसिमको जितेन्द्रिय आत्मवान् पुरुषलाई कर्महरूले बन्धनमा पार्न सक्तैनन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ गीताशास्त्रका व्याख्याताहरूले “योगसन्न्यस्तकर्माणम्” यस समस्त पदमा प्रयुक्त ‘योग’ शब्दको अगाडि कसैले कर्म, कसैले भक्ति र कसैले समाधि शब्द जोडेर तदनुरूप व्याख्या गरेका छन् । भगवान् शङ्कराचार्यले “परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन” भनी परमार्थ दर्शनरूप योगद्वारा जसले कर्महरू त्यागेको छ भन्ने व्याख्या गर्नुभएको छ । यसैगरी “ज्ञानसंक्षिन्नसंशयम्” यस समस्त पदमा प्रयुक्त ज्ञानको पनि भगवान् शङ्कराचार्यले आत्मा र ईश्वरको एकत्वदर्शनरूप ज्ञानद्वारा जसको संशय नष्ट भएको छ भनी व्याख्या गर्नु भएको छ । टीकाकार जयदयाल गोयङ्गाले “विवेक ज्ञानद्वारा” भन्ने उल्लेख गर्नुभएको छ । सबैका व्याख्याहरू आ-आफ्ना विचारसम्म त छन् । कुनचाहिँ व्याख्याता कुन मार्गको अनुयायी छ, त्यसले त्यसै अनुरूप गीताको व्याख्या गरेको पाइन्छ ।

भगवद्गीताले यहाँ ज्ञानयोग, भक्तियोग र कर्मयोग तीनैवटा मार्ग खोलेको छ । ज्ञानको साधनाद्वारा विषयाशक्तिका सबै चाहनाहरू परित्याग गरेर आत्म-परमात्म विषयक ज्ञान प्राप्तिमा निरत रहने चाहे ज्ञानयोगी होस्, चाहे श्रद्धा र भक्तिपूर्वक परमेश्वरको पूजा र उपासनामा संलग्न रहने भगवद्भक्त महापुरुष होस्, चाहे कर्मफलको प्राप्तिप्रति आसक्त नभई लोकहित र लोकल्याणका लागि निष्काम कर्म गर्ने कर्मयोगी होस्, यस किसिमका पुरुषहरू कहिल्यै कर्मबन्धनमा पर्दैनन् ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- जसले परमार्थ दर्शनरूप योगसाधनाद्वारा शुभ-अशुभ एवम् धर्म-अधर्मरूप समस्तकर्महरू त्याग गरेको छ वा ईश्वरमा समर्पण गरेको छ, आत्मा एवम् परमात्माको एकत्वदर्शनरूप ज्ञानद्वारा जसको संशय हटिसकेको छ, त्यस किसिमको मन, बुद्धि, अन्तःकरण र इन्द्रियहरूलाई निग्रह गर्नसक्ने ज्ञानी पुरुष नै आत्मपरायण हुन्छ । त्यस्तो पुरुष सबै कर्मबाट निवृत्त रहने हुँदा उसको समग्र कर्महरूप्रति सम्बन्धविच्छेद भइसकेको हुन्छ र त्यस्तो पुरुषलाई शुभाशुभ कर्महरूले बन्धनमा पार्न सक्तैनन् ।

संशय हटाएर कर्मयोगमा लाग्ने प्रेरणा

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद् गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञान-कर्म-सन्न्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पदार्थ

तस्मात् = त्यसैकारण

भारत = हे भरतवंशी अर्जुन !

अज्ञानसम्भूतम् (अज्ञानात्सम्भूतं जातम्)

= अज्ञानबाट पैदा भएको,

अविवेकबाट उत्पन्न भएको

आत्मनः = आफ्नो

हृत्स्थम् (हृदि स्थम्)

= हृदयमा वा अन्तःकरणमा रहेको

एनम् = यो

संशयम् = सन्देहलाई

ज्ञानासिना (ज्ञानमेव असिः खड्गस्तेन)	आतिष्ठ = स्थित होऊ
= ज्ञानरूपखड्गद्वारा	उत्तिष्ठ = युद्धका लागि खडा
छित्त्वा = काटेर, छेदन गरेर	होऊ, उठ
योगम् = कर्मयोगमा	
भावार्थ	

त्यसैकारण हे भरतवंशी अर्जुन ! तिमी अज्ञानबाट उत्पन्न भएको आफ्नो हृदयमा अवस्थित संशयलाई ज्ञानरूपी खड्गद्वारा काटेर फाल अनि कर्मयोगमा स्थित होऊ र संशयरहित भई युद्धका लागि खडा भएर उठ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ रहेको "संशय" पदले मानिसको हृदयमा पैदा हुने शङ्का वा सन्देहलाई जनाउँछ । यस्तो संशय अज्ञान वा अविवेकबाट पैदा हुन्छ र मानिसको हृदयमा जरा गाडेर बस्दछ । बुद्धि र ज्ञानको अभाव नै अज्ञान हो । अज्ञानताले मानिसलाई माया र मोहको दलदलमा फसाउँछ, अनि ऊ त्यस भासबाट उत्रन सक्तैन । शङ्का र सन्देहले पनि उसलाई दलदलमा फसाउँने नै काम गर्दछ, जसको कारण मानिस हरेक कुरालाई शङ्काको दृष्टिले हेर्ने गर्दछ । अर्जुनको अन्तःकरणमा जरा गाडेर रहेको त्यही संशयले गर्दा नै युद्ध नगर्ने पक्षमा पुगेका थिए र उनी शोक र मोहको सागरमा डुबेर कर्तव्यबाट विमुख हुने अवस्थामा पुगेका थिए ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे भारत ! अज्ञानजन्य अविवेकबाट उत्पन्न भई तिम्रो हृदयमा जरा गाडेर बसेको सन्देहलाई ज्ञानरूपी तरवारले छेदन गर, त्यसपछि तिम्रो मनको शोक, मोह, अज्ञानता आदि सबै विनाश हुनेछ र संशय पनि मेटिनेछ, अनि तिमी समत्वबुद्धिले कर्मयोगमा स्थित भै पुनः युद्धका लागि तयार भएर उठ । यसरी यहाँ कर्मयोगमा स्थित भई आफ्नो कर्तव्यकर्म पूरा गर्न अगाडि बढ्ने प्रेरणा प्रदान गरिएको छ ।

श्रीमद्भगवद्गीताको ज्ञानकर्मसन्न्यासयोगनामको चौथो अध्याय समाप्त ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

नेपालीमा पदार्थ तथा भावार्थ र भावबोधिनी व्याख्या
(कर्मसन्न्यास-योगनामको अध्याय)

अर्जुन उवाच

सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

पदार्थ

अर्जुन	=	अर्जुनले
उवाच	=	बिन्ती गरे
कृष्ण	=	हे कृष्ण !
कर्मणाम्	=	कर्मको
सन्न्यासम्	=	परित्याग
च	=	र
पुनः	=	फेरि
योगम्	=	कर्मयोगको
शंससि	=	प्रशंसा गर्नुहुन्छ
(अतः)	=	त्यसैले

एतयोः	=	यी दुईमध्ये
यत्	=	जुन
श्रेयः	=	कल्याणकारी छ
मे	=	मेरो लागि
सुनिश्चितम्	=	पूर्ण निश्चयपूर्वक, सुनिश्चित
तत्	=	त्यही नै
एकम्	=	एउटा
ब्रूहि	=	आज्ञा होस्, भन्नुहोस्, बताउनुहोस्

भावार्थ

अर्जुनले बिन्ती गरे- हे कृष्ण ! हजुर कर्मलाई परित्याग गर्ने कुरा बताउनु हुन्छ र फेरि कर्मयोगकै प्रशंसा पनि गर्नुहुन्छ अर्थात् कर्मकै अनुष्ठान गर्ने कुरामा जोड दिनुहुन्छ । त्यसैले कर्मको परित्याग र कर्मको अनुष्ठान यी दुईमध्ये निश्चयपूर्वक मेरा लागि जुन कल्याणकारी छ, त्यही नै एउटा आज्ञा होस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ 'कर्मसन्न्यास' को अर्थ कर्मको पूर्णतः त्याग नभएर 'म कर्म गर्दछु' भन्ने भावले कर्तृत्वपनको घमण्ड नगर्नु र ममता, अहङ्कार र अभिमानरहित भई निष्कामभावले कर्म गर्नु हो । कर्मयोगको अनुष्ठानको तात्पर्य कर्मफल प्राप्तिको आसक्ति त्यागेर निष्काम कर्म गर्नु हो तर जसको हृदय शङ्का र दुबिधाले व्याकुल बनेको छ, जो मोहग्रस्त छ, जो अज्ञानताले गर्दा वास्तविकतालाई ठम्याउन सक्तैन, त्यस्तो व्यक्तिले कर्मसन्न्यास के हो ? र कर्मको अनुष्ठान के हो ? इत्यादि कुरा केही बुझ्न सक्तैन । यहाँ अर्जुनको हृदय पनि साधारण व्यक्तिकै सरह कुटुम्ब विनाशको शोक र मोहले ग्रस्त छ, उनलाई युद्ध नगर्नु नै उपयुक्त हो भन्ने

लागिरहेको छ । त्यसैले उनले कर्मयोग र कर्मसन्न्यास कुन उपयुक्त छ भन्ने ठम्याउन सकेका छैनन् अनि उनी भगवान् श्रीकृष्णसमक्ष विन्ती गर्छन्- हे भगवन् ! कर्मपरित्याग र कर्मानुष्ठान यी दुईमध्ये जुन कल्याणकारक छ, त्यही नै आज्ञा होस् ।

अर्जुनका प्रश्नको प्रत्युत्तर

श्रीभगवानुवाच

सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

पदार्थ

श्रीभगवान्	= श्रीभगवान्वाट	मुक्तिदिनेवाला छन्,
उवाच	= आज्ञा भयो	तु = किन्तु, त्यसो भए
सन्न्यासः	= कर्मको परित्याग, कर्मसन्न्यास	तापनि
च	= र	तयोः = ती दुवैमध्ये
कर्मयोगः	= निष्काम कर्मयोग, कर्मको अनुष्ठान	कर्मसन्न्यासात् = कर्मको परित्यागभन्दा
उभौ	= दुवै नै	कर्मयोगः = निष्काम कर्मयोग, निस्वार्थ कर्मयोग
निःश्रेयसकरौ	= कल्याणकारक छन्,	विशिष्यते = विशेषरूपले श्रेष्ठ छ, उत्तम छ

भावार्थ

भगवान् श्रीकृष्णवाट आज्ञा भयो- कर्मसन्न्यास र निष्काम कर्मयोग दुवै नै कल्याणदायक छन्, तर पनि यी दुवैमध्ये कर्मसन्न्यास (कर्मको परित्याग) भन्दा निस्वार्थरूपले निष्काम कर्म गर्नु नै विशेषरूपले श्रेष्ठ छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

‘सम्यक् न्यस्यते इति’ (राम्ररी परित्याग गरिन्छ) भन्ने अर्थमा यहाँ ‘सन्न्यास’ शब्द प्रयुक्त भएको छ । मन, वचन र इन्द्रियहरूद्वारा सम्पन्न हुने कर्महरूमा कर्तृत्वपनाको अभिमान र अहङ्कारको परित्याग नै सन्न्यास हो । यसै अध्यायको चारौँ र पाचौँ श्लोकमा ‘सन्न्यास’ भन्नाले साङ्ख्ययोगको बोध हुन्छ, साङ्ख्ययोग भन्नु नै ‘ज्ञानयोग’ हो । ज्ञानयोगमा बुद्धि, विचार, विवेक र ज्ञानको प्राधान्यता रहेको हुन्छ ।

कर्महरू परित्याग गरेर आध्यात्मिक चिन्तनको बाटो अवलम्बन गर्नु कर्मसन्न्यास हो । फलासक्ति त्यागेर लोककल्याणका लागि भौतिक संसारकै कर्महरू गर्नु पनि कर्मयोग नै हो । हरेक व्यक्ति परमात्माकै साकार प्रतिमूर्ति भएकोले उसले आफ्ना

इच्छा, आकाङ्क्षा, कामना र मोहजाल परित्याग गरेर परमात्मा परमेश्वरमा पुग्न सक्ने बाटो अवलम्बन गर्नुपर्दछ, यसका लागि यी दुवै मार्ग श्रेयस्कर छन् । तर पनि यहाँ कर्मसन्न्यासभन्दा कर्मयोगको बढी महत्त्व दर्शाइएको छ, त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ-

मुक्ति प्राप्तिका लागि कर्मसन्न्यास र कर्मयोग दुवै कल्याणदायक छन् र दुवै स्वतन्त्र साधन हुन्, तर पनि ज्ञानयोगको साधना अत्यन्त दुःखदायी र क्लेशकर हुनाले कर्मसन्न्यासभन्दा भक्तियुक्त निष्काम कर्मयोग नै श्रेष्ठ छ । यदि कुनै कर्म सांसारिक सुखभोग, विलासिता र इन्द्रियतृप्तिका लागि मात्र गरिन्छ भने त्यस्तो सकाम-कर्म बन्धनको कारण बन्दछ, तर त्यही कर्म सद्भावपूर्वक ईश्वरार्पण बुद्धिले लोकहित र लोककल्याणका लागि गरिन्छ भने त्यो भवबन्धनको कारण हुँदैन र त्यस्तो कर्मयोग कर्मसन्न्यासभन्दा श्रेष्ठ हुन्छ ।

कर्मयोगीको प्रशंसा

ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥

पदार्थ

महाबाहो = हे शक्तिशाली बाहु भएका अर्जुन !
यः = जो
न द्वेष्टि = न कसैको द्वेष वा रिसराग गर्छ
न काङ्क्षति = न कुनै कुराको आकाङ्क्षा वा इच्छा गर्छ
सः = त्यो कर्मयोगी पुरुष
नित्यसन्न्यासी (नित्यमेव सन्न्यासी)

= नित्य नै सन्न्यासी
ज्ञेयः = जान्नुपर्छ, सम्झनुपर्छ
हि = निश्चय नै
निर्द्वन्द्वः (निर्गतो द्वन्द्वो यस्मात्) = रागद्वेष, सुखदुःखादि द्वन्द्वरहित पुरुष
सुखम् = सुखपूर्वक, सजिलैसित
बन्धात् = बन्धनबाट
प्रमुच्यते = छुट्छ, मुक्त हुन्छ

भावार्थ

हे महाबाहु ! (शक्तिशाली बाहु भएका अर्जुन !) जो पुरुष न कसैको रिसराग गर्छ, न कुनै कुराको आकाङ्क्षा गर्छ, त्यो कर्मयोगी पुरुष सदा सन्न्यासी नै ठहर्छ । राग-द्वेष, सुख-दुःखादि द्वन्द्वरहित हुनाले त्यो पुरुष अवश्य नै सुखपूर्वक सांसारिक बन्धनबाट सजिलै मुक्त हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

सांसारिक विषय-वासनाप्रतिको कामना, वासना, इच्छा, आकाङ्क्षा, राग, द्वेष र अन्य सुख-दुःखादि द्वन्द्वहरू नै कर्मबन्धनका कारण हुन् । कर्मयोगीका लागि मुख्य कुरा नै कामना वा कर्मफलको परित्याग हो, तर जो पुरुष राग-द्वेष र सुख-दुःखादि द्वन्द्वबाट प्रभावित हुँदैन । जसमा ईर्ष्या र अन्य छलकपट केही छैन, जो

कसैप्रति द्वेष गर्दन र कुनै प्राणी वा वस्तुप्रति घृणा पनि गर्दन । जो पुरुष कुनै कुराको अभिलाषा, कामना वा आकाङ्क्षा पनि केही गर्दन, जसका कर्महरू लोकहित र लोककल्याणका लागि मात्र गरिन्छन् र कर्तापनको अभिमान एवम् अहङ्कारबाट सर्वथा मुक्त छन् । जो मनसा, वाचा सदा ईश्वरार्पण बुद्धिले कर्म गर्दछ, त्यस्तो पुरुष साँच्चिकै नित्यसन्न्यासी हो र कर्मयोगी पनि हो, उसले कर्म गरे पनि ऊ कर्मबन्धनबाट मुक्त नै रहन्छ र उसको कर्मसँग कुनै सम्बन्ध रहदैन ।

साङ्ख्य र कर्मयोगको ऐक्यभाव

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

पदार्थ

बालाः	= अज्ञानी जन	एकम्	= एउटामा
साङ्ख्ययोगौ	= सन्न्यास र कर्मयोगलाई	अपि	= पनि
पृथक्	= भिन्न-भिन्न फलदिने, बेग्लो-बेग्लै फलदिने	सम्यक्	= राम्ररी
प्रवदन्ति	= भन्दछन्	आस्थितः	= स्थित भएको पुरुष
पण्डिताः	= विद्वान्जन	उभयोः	= दुवैको
न (प्रवदन्ति)	= कदापि भन्दैनन्	फलम्	= कल्याणरूप फल वा परमात्मा प्राप्तिरूप फल
भावार्थ		विन्दते	= पाउँछ

अज्ञानीजन सन्न्यास र कर्मयोगलाई बेग्लो-बेग्लै फलदिने भनी बताउँछन् तर विद्वान्जन कदापि भन्दैनन् किनकि यी दुईमध्ये जो व्यक्ति एउटामा मात्र पनि राम्ररी स्थित भयो भने दुवैको फल प्राप्त गर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ साङ्ख्ययोग र कर्मयोगको तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ । यी दुईमध्ये एउटा साङ्ख्य (ज्ञान) योगले आत्म-परमात्म-विषयक ज्ञानप्राप्तिको उपाय बताउँदछ र अर्कोले कर्मफलप्राप्तिको कामना त्यागेर ईश्वरार्पणभावले निष्काम कर्म गर्ने प्रेरणा दिन्छ, यी दुवैको अन्तिम लक्ष्य परमात्मा परमेश्वरको प्राप्ति हो, त्यसैले साङ्ख्ययोग र कर्मयोग दुवैमा खासै भिन्नता पाइदैन । हुन त दुवैको मार्ग अलग अलग छ, दुवैका साधना र उपासना प्रणाली भिन्न भिन्न छन्, दुवैथरी मार्गका अनुयायीहरू आ-आफ्नै पद्धति र परम्पराअनुरूप साधनामा संलग्न भएका हुन्छन्, तर पनि दुवैको अन्तिम उद्देश्य लगभग एउटै हुन्छ । साङ्ख्ययोगले जगत्को मूल कारणतत्त्वको खोजी गर्दछ र मोक्षपद प्राप्ति उसको अन्तिम लक्ष्य हो, यसरी नै कर्मयोगले आफ्ना सबै कर्महरू ईश्वरप्रति समर्पित गर्न अभिप्रेरित गर्दछ र परमेश्वरको प्राप्ति उसको अन्तिम लक्ष्य हुन्छ । यसरी दुवैको फलरूप

ऐक्य भएकोले दुवै भिन्न छैनन्, जसले भिन्न देख्दछ, ती अज्ञानी हुन्छन् । तर ज्ञानी पण्डितजन भने यस्तो ठान्दैनन् । यी दुईमध्ये एउटामा मात्र पनि राम्ररी स्थित पुरुष दुवैको परमात्मा प्राप्तिरूप अन्तिम फल प्राप्त गर्दछ ।

साङ्ख्य र योगले पाउने स्थान

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

पदार्थ

यत्	=	जुन, जो	गम्यते	=	प्राप्त गर्न सकिन्छ
स्थानम्	=	स्थान, मोक्ष, परमपद	यः	=	जो पुरुष
साङ्ख्यैः	=	साङ्ख्य (ज्ञान)	साङ्ख्यम्	=	ज्ञानयोग
योगद्वारा,		ज्ञानयोगीहरूद्वारा	च	=	र
प्राप्यते	=	पाउन सकिन्छ, पाइन्छ	योगम्	=	निष्काम कर्मयोगलाई
तत्	=	त्यही पद वा स्थान	एकम्	=	एक
योगैः	=	कर्मयोगीहरूद्वारा,	पश्यति	=	देख्दछ
		कर्मयोगबाट	सः	=	त्यही
अपि	=	पनि	पश्यति	=	यथार्थ कुरा देख्दछ, जान्दछ

भावार्थ

साङ्ख्ययोगका साधकहरू (ज्ञानयोगीहरू) ले जुन स्थान परमपद वा मोक्षपद प्राप्त गर्दछन्, त्यही पद वा स्थान कर्मयोगीहरूले पनि पाउन सक्छन् । त्यसैले जो पुरुष साङ्ख्ययोग (ज्ञानयोग) र कर्मयोगलाई एउटै समान रूपमा देख्दछ, त्यही नै यथार्थ कुरा देख्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ साङ्ख्य (ज्ञान) योग र कर्मयोग दुवैको ऐक्यभाव स्थापना गरिएको छ । साङ्ख्ययोग र कर्मयोगको मार्ग र पद्धति अलग अलग भए पनि दुवैको अन्तिम लक्ष्य वा परिणाम परमात्मा प्राप्तिरूप एउटै समान भएकोले यसमा खासै भिन्नता पाइँदैन । दुवैले आसक्ति र कामनाको परित्यागमा जोड दिएका छन् । साङ्ख्ययोगीहरू आत्मसंयम गरेर ध्यानयोगको माध्यमद्वारा आत्मसाक्षात्कार गरी परम मोक्षपद प्राप्त गरेर परब्रह्म परमात्मामा समाहित हुन चाहन्छन् र कर्मयोगीहरू पनि ईश्वरार्पण बुद्धिले आफ्ना समस्त कर्महरू ईश्वरमा समर्पण गरेर परमेश्वरलाई प्राप्त गर्न चाहन्छन् । त्यसैले साङ्ख्ययोग र कर्मयोग दुवैको अन्तिम फल वा परिणाम समान भएकोले दुवै भिन्न छैनन् । जसले यी दुवैलाई एकै वा समान देख्दछ, त्यसैले वास्तविक कुरा देख्दछ र यथार्थ थाह पाउँछ ।

यहाँ उल्लिखित साङ्ख्ययोग साङ्ख्यदर्शन नभएर उपनिषद्मा बताइएको 'ज्ञानयोग' हो ।

कर्मयोगद्वारा परब्रह्म परमात्माको प्राप्ति

सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥६॥

पदार्थ

महाबाहो = हे अर्जुन !

तु = परन्तु

अयोगतः = निष्काम कर्म विना

सन्न्यासः = कर्म परित्यागरूप सन्न्यास

आप्तुम् = प्राप्त गर्न

दुःखम् = अत्यन्त कठिन छ, दुष्कर छ

योगयुक्तः (योगेन युक्तः)

= निष्काम कर्म र ध्यान योगमा संलग्न

मुनिः (ईश्वररूपस्य मननात् मुनिः-

शा.भा.) = ईश्वरका स्वरूपको

मनन गर्ने मुनि

नचिरेण = शीघ्र नै

ब्रह्म = परब्रह्म परमात्मालाई

अधिगच्छति = प्राप्त गर्दछ

भावार्थ

परन्तु हे अर्जुन ! निष्काम कर्म विना कर्म परित्यागरूप सन्न्यास प्राप्त गर्न अत्यन्त दुष्कर छ । निष्काम कर्मयोगमा संलग्न ईश्वरका स्वरूपको मनन गर्ने मुनिले शीघ्र नै परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

इन्द्रियका विषयहरूप्रतिको आकर्षण र मोहजन्य भावहरूबाट छुटकारा पाउनु नै वास्तविक सन्न्यास हो । आत्मसंयम अपनाई एकाग्र भएर इन्द्रियहरूलाई वश गर्न सकेमा मात्र सन्न्यासी बन्न सकिन्छ । अन्तःकरण शुद्ध नभई हठात् ज्ञानसाधनामा संलग्न सन्न्यासीले कर्म परित्यागरूप सन्न्यास प्राप्त गर्न अत्यन्त कठिन हुन्छ । यस किसिमका सन्न्यासीले राग-द्वेष, काम-क्रोध, लोभ र मायालाई पनि वश गर्न सकेको हुँदैन र अभिमान र अहङ्कारले उसको साधनामा अवरोध पैदा गर्दछन् । अनि ऊ परब्रह्मको साक्षात्काररूप साधनाबाट विमुख हुनसक्तछ । तर यज्ञ, जप, दान आदि कर्महरूद्वारा अन्तःकरण शुद्ध गरी परमेश्वरका स्वरूपको मनन चिन्तन गर्ने निष्काम कर्मयोगी भने सकामभाव परित्याग गरी निष्काम कर्मयोगी बन्दछ र उसले शीघ्र नै परब्रह्म परमेश्वरलाई प्राप्त गर्न सक्तछ ।

कर्मबन्धनबाट मुक्त कर्मयोगी

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

पदार्थ

विशुद्धात्मा (विशुद्धः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः) = जसको विशुद्ध अन्तःकरण छ

विजितात्मा (विजितः आत्मा येन सः) = जसले आफ्नो

आत्मालाई वश गरेको छ

जितेन्द्रियः (जितानि इन्द्रियाणि येन सः) = जितेन्द्रिय, इन्द्रिय-विजयी, जसले इन्द्रिय जितेको छ

सर्वभूतात्मभूतात्मा (सर्वेषां भूतानामात्मभूतः परमात्मा आत्मा यस्य सः) = सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मरूप परमात्मा नै जसको आत्मा छ, जो परमेश्वरमा नै एकीभाव भएको छ योगयुक्तः (योगेन युक्तः) = निष्काम कर्मयोगले युक्त पुरुष कुर्वन् अपि = कर्म गरेर पनि न लिप्यते = लिप्त हुँदैन, कर्ममा बाँधिएको हुँदैन

भावार्थ

जसको विशुद्ध तथा पवित्र अन्तःकरण छ, जसले आत्मालाई आफ्नो वशमा राखेको छ, जो इन्द्रिय विजयी छ र सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मरूप परमात्मा नै जसको आत्मा छ, अर्थात् परमेश्वरमा नै जो एकीभाव भएको छ, यस किसिमको कर्मयोगी पुरुष कर्म गरेर पनि कर्ममा लेपिएको वा बाँधिएको हुँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ योगयुक्त कर्मयोगी पुरुषको व्याख्या गरिएको छ । योगयुक्त बन्न सर्वप्रथम विशुद्धात्मा- अर्थात् अन्तःकरण स्वच्छ र पवित्र हुनुपर्दछ, अनि ऊ विजितात्मा- आफ्नो देहलाई वश गरेको हुनुपर्दछ । त्यसपछि जितेन्द्रिय अर्थात् इन्द्रिय विजयी हुनुपर्दछ र अनि सर्वभूतात्मभूतात्मा अर्थात् सबै प्राणीहरूका आत्मरूप परमात्मा नै आफ्नो आत्मा बनेको हुनुपर्छ । मन र इन्द्रियहरू वशमा राख्न नसक्ने अन्तःकरण शुद्ध नभएको साधकले जतिसुकै कर्म गरे पनि ऊ आफ्नो साधनामा सफल हुन सक्तैन । अतः कर्मयोगी बन्नका लागि पनि जितेन्द्रिय हुनुपर्छ र त्यस्तो पुरुष इन्द्रियका रूप, रस, गन्ध, स्पर्शादि विषयहरूको ग्रहणबाट प्रसन्न पनि बन्न हुँदैन र दुःखी पनि हुनुहुँदैन । अनि ऊ मनलाई वशमा राखेर राग, द्वेष, काम, क्रोधादिरहित शुद्ध अन्तःकरण भएको हुनुपर्दछ । "आब्रह्म-स्तम्बपर्यन्तम्" ब्रह्माजीदेखि स्तम्बपर्यन्त समस्त प्राणीहरूको आत्मरूप परमात्मामा जसको आत्मा एकीभाव भएको छ, जो आफ्नो आत्मामा नै सबै कुरा देख्छ, त्यस किसिमको कर्मयोगी पुरुषले कर्महरू गरे पनि ती कर्महरू कामना वा फलेच्छरहित हुने हुँदा ऊ कर्म बन्धनमा पर्दैन ।

ज्ञानयोगीको व्यवहार

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्तश्नन्नाच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्पि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

पदार्थ

तत्त्ववित्	= आत्माको यथार्थस्वरूप जान्ने, तत्त्वजान्ने, तत्त्ववेत्ता, तत्त्वज्ञानी, परमार्थदर्शी,	उन्मिषन्	= आँखा खोल्दा
युक्तः	= युक्तपुरुष, साङ्ख्ययोगी (ज्ञानयोगी) ता	निमिषन्	= आँखा चिम्लदा
पश्यन्	= हेर्दा	अपि	= पनि
शृण्वन्	= सुन्दा	इन्द्रियाणि	= सबै इन्द्रियहरू
स्पृशन्	= छुँदा	इन्द्रियार्थेषु	= आ-आफ्ना इन्द्रियका विषयहरूमा
जिघ्रन्	= सुँघ्दा	वर्तन्ते	= लागिरहेका हुन्छन्
अश्नन्	= खाँदा	इति	= यसप्रकार
गच्छन्	= जाँदा, हिँड्दा	धारयन्	= विचार गर्दै, सम्भ्रदै
स्वपन्	= सुत्ता	एव	= निश्चय नै
श्वसन्	= सास फेर्दा	(अहम्)	= म
प्रलपन्	= बोल्दा	किञ्चित्	= केही पनि
विसृजन्	= मलमूत्र त्याग गर्दा	न करोमि	= गर्दिन भन्ने
गृह्णन्	= ग्रहण गर्दा, लिँदा	इति	= यस्तो
		मन्यते	= ठानोस्, ठान्दछ

भावार्थ

तत्त्ववेत्ता युक्तपुरुष (साङ्ख्ययोगी) त हेर्दा, सुन्दा, छुँदा, सुँघ्दा, खाँदा-पिउँदा, हिँड्दा, सुत्ता, श्वास लिँदा, बोल्दा, मलमूत्रादि त्याग गर्दा, लिँदा वा ग्रहण गर्दा, आँखा खोल्दा र आँखा चिम्लदा पनि सबै इन्द्रियहरू आ-आफ्ना इन्द्रियका विषयहरूमा प्रवृत्त भइरहेका हुन्छन् भन्ने यस्तो विचार गरेर म आफू स्वयम् केही पनि गर्दिन भन्ने यस्तो ठान्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

आत्माको यथार्थस्वरूप जान्नेलाई 'तत्त्वविद्' भनिन्छ । यस किसिमको तत्त्ववेत्ता युक्तपुरुष ब्रह्मलाई सत्य र यो समस्त भौतिक दृश्य जगत्लाई मिथ्या, क्षणिक, नाशवान् एवं मायामय स्वप्नसमान सम्भ्रैर अविनाशी एवम् शाश्वत् परब्रह्म परमात्मामा एकीकृत भावले स्थित भएर रहन्छ ।

यस किसिमले आत्माको यथार्थस्वरूप जान्ने तत्त्वज्ञानी पुरुषले 'पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन् र अश्नन्' पदबाट बोध हुने हेर्ने, सुन्ने, छुने, सुँघ्ने र खानपिन गर्ने कार्य आँखा, कान, छाला, नाक र जिभ्रो यी पाँच ज्ञानेन्द्रियबाट सम्पन्न हुन्छन् र यसैगरी 'प्रलपन्, गृह्णन्, गच्छन् र विसृजन्' पदहरूबाट बोध हुने बोल्ने, ग्रहण गर्ने, हिँड्ने र मूत्र तथा मल त्याग गर्ने कार्य वाक्, पाणि, पाद, पायु तथा उपस्थ यी पाँच कर्मेन्द्रियबाट गरिन्छन् र म आफू केही गर्दिन भन्ने सम्भ्रने गर्दछन् ।

उपर्युक्त ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियका कर्महरूको अतिरिक्त 'स्वपन्' पदले अन्तःकरणजन्य मन, बुद्धि र अहङ्कारका कर्महरूलाई जनाउँछ र 'श्वसन्' पदले श्वास प्रश्वास गर्ने प्राण, अपान, समान, उदान र व्यान यी पाँच प्राणवायुहरूको क्रियालाई बुझाउँछ । मूल पाठमा रहेका 'उन्मिषन् र निमिषम्' पदहरूले आँखा खोल्ने र चिम्ल्ने क्रियाको बोध गराउँछन् । सोच्दा, विचार गर्दा, चिन्तन मनन गर्दा पनि मन र बुद्धिले काम गरिरहेका हुन्छन्, प्रकृतिका यी क्रियाहरू मन, बुद्धि, अहङ्कार र इन्द्रियहरूद्वारा स्वतः भइरहन्छन् र यिनलाई सम्पन्न गर्न कर्ताको जरुरत पर्दैन । यी कर्महरू गर्ने कर्ता 'म हुँ' भन्ने यो भाव अज्ञानता हो । तर तत्त्वज्ञानी पुरुषले यस तथ्यलाई राम्ररी बुझेको हुन्छ र त्यस्तो बुझेर कर्म गर्ने ज्ञानी पुरुष कदापि कर्मबन्धनमा पर्दैन ।

कर्ममा अलिप्तपना

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

पदार्थ

यः	= जो पुरुष	करोति	= कर्म गर्दछ
ब्रह्मणि	= ब्रह्ममा, परमात्म- परमेश्वरमा	सः	= त्यो पुरुष
कर्माणि	= समस्त कर्महरू	अम्भसा	= पानीद्वारा, जलबाट
आधाय	= राखेर, समर्पण गरेर	पद्मपत्रम्	= कमलको पात
सङ्गम्	= आसक्तिलाई	इव	= भैं, समान
त्यक्त्वा	= त्यागेर	पापेन	= पापबाट, अधर्मद्वारा
		न लिप्यते	= लिप्त हुँदैन

भावार्थ

जो पुरुष परब्रह्म परमेश्वरमा समस्त कर्महरू समर्पण गरेर फलासक्तिरहित भई कर्म गर्दछ, त्यो पुरुष पानीबाट कमलको पात स्पर्शरहित भए भैं पापबाट लिप्त हुँदैन अर्थात् पापले उसलाई प्रभावित पार्न सक्तैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

कुनै राष्ट्रसेवकले यो सबै राष्ट्रकै हो भन्ने ठानी राष्ट्रका लागि कर्म गरेभैं जो ज्ञानी पुरुष "ईशा वास्यमिदं सर्वम्"- समस्त ब्रह्माण्डमा जे जति कुरा छ, सबै ईश्वरले व्याप्त छ र परिपूर्ण छ । यो सबै ईश्वरकै हो भन्ने ठान्दछ र म पनि परमेश्वरको लागि कर्म गर्दछु भन्ने सम्झेर आफ्ना शरीर, मन, वाणी र इन्द्रियहरूद्वारा गरिएका समस्त कर्महरू ईश्वरमा समर्पण गर्दछ अनि आसक्तिरहित भई कर्म गर्दछ र तिनबाट प्रभावित हुँदैन, त्यो पुरुष त्यसरी नै पापरूपी कल्मषबाट पर वा अस्पृश्य रहन्छ, जसरी कमलको पात र कर्कलोको पात पानीले भिजेर पनि नभिजे जस्तो ओवानै रहन्छ । भगवद्गीताले कर्मत्यागलाई भन्दा आसक्तिरहित भई ईश्वरार्पण बुद्धिले कर्म गरिरहनुलाई नै प्रोत्साहित गर्दछ ।

आत्मशुद्धिका लागि कर्म

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

पदार्थ

योगिनः	= कर्मयोगीहरू	अपि	= पनि
केवलैः	= केवल, खालि, ममत्वबुद्धिरहित	सङ्गम्	= आसक्तिलाई
इन्द्रियैः	= इन्द्रियहरूद्वारा	त्यक्त्वा	= त्यागेर
कायेन	= स्थूलदेह वा शरीरद्वारा	आत्मशुद्धये	= अन्तःकरणको शुद्धिका लागि
मनसा	= मनद्वारा	कर्म	= कर्म
बुद्ध्या	= बुद्धिद्वारा	कुर्वन्ति	= गर्दछन्

भावार्थ

कर्मयोगीहरू केवल इन्द्रियहरूद्वारा र स्थूलदेह, मन एवं बुद्धिले पनि आसक्ति र अभिमानलाई त्यागेर खालि अन्तःकरणको शुद्धिका लागि कर्म गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

भगवान् शङ्कराचार्यले यहाँ प्रयुक्त "केवलैः" पदको सम्बन्ध इन्द्रियसंग मात्र नभएर काय, मन र बुद्धि सबैसित छ भन्ने व्याख्या गर्नु भएको छ । त्यसैले देह, मन, बुद्धि र इन्द्रियहरूद्वारा कर्म गर्दा ममत्वबुद्धिरहित हुनुपर्दछ ।

अहङ्कार र अभिमानले भौतिक पदार्थप्रति आकर्षण पैदा गर्दछ र सांसारिक विषयवासनाको उपभोगमा आसक्ति बढाउँछ । यसबाट इच्छा र कामनाहरू भन् भन् बढ्दै जान्छन् र यिनै आकाङ्क्षाको परिपूर्तिका लागि गरिने सबै कर्म बन्धनकारक हुन्छन् । त्यस्तो कर्म गर्ने मानिस पुनर्जन्म र मरणबाट मुक्त हुन सक्तैन । त्यसैले अहङ्कारको शुद्धीकरणका लागि लोकहित र लोककल्याणकारी सत्कर्महरू गर्नुपर्दछ । आसक्ति तथा फलप्राप्तिको कामनालाई पूर्णतः परित्याग गरी आत्मशुद्धिका लागि "ब्रह्मार्पणम्" यस भावले कर्म गर्दा पूर्वजन्मार्जित खराब कर्मको प्रभाव पनि समाप्त हुन्छ । देह, इन्द्रिय, मन र बुद्धिद्वारा गरिने सबै कर्म ब्रह्ममा अर्पण गर्ने भगवद्भक्त कर्मयोगी समस्त भौतिक कल्मषबाट मुक्त हुन्छ र अन्तःकरणको शुद्धिद्वारा अहङ्कार र अभिमानरहित भई अन्ततः परमात्मामा एकाकार हुन पुग्दछ ।

सकाम र निष्काम कर्म गर्नेको भिन्नता

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

पदार्थ

युक्तः = निष्काम कर्मयोगी
 कर्मफलम् = समस्त कर्मफललाई
 त्यक्त्वा = परित्याग गरेर
 नैष्ठिकीम् (निष्ठायां भवाम्)
 = ज्ञाननिष्ठामा हुने वा
 भक्तिनिष्ठामा हुने
 शान्तिम् = मोक्षरूप वा
 भगवत्प्राप्तिरूप परमशान्ति
 आप्नोति = प्राप्त गर्छ

अयुक्तः = सकामकर्ममा संलग्नपुरुष
 कामकारेण (कामस्य कारस्तेन)
 = कर्मफलको भोग गर्ने
 कामना वा अभिलाषाद्वारा
 फले = कर्मफलमा
 सक्तः = आसक्त हुँदै
 निबध्यते = बाँधिन्छ, सांसारिक
 बन्धनमा पर्दछ

भावार्थ

निष्काम कर्म गर्ने योगी समस्त कर्मफललाई परित्याग गरेर निष्ठाजन्य मोक्षरूप वा भगवत्प्राप्तिरूप परमशान्ति प्राप्त गर्दछ तर सकाम कर्म गर्ने अयुक्त पुरुष भने कर्मफल उपभोग गर्ने अभिलाषाले प्रेरित भई कर्ममा आसक्त हुन्छ र कर्मबन्धनमा पर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ प्रयुक्त “नैष्ठिकी” पदको अर्थ हुन्छ- निष्ठामा पैदा हुने । यो “शान्तिम्” पदको विशेषण भएर आएको छ । त्यसैगरी यहाँ प्रयुक्त “युक्त” पद युज्+क्त भएर युजिर् योगे धातुबाट बनेको छ- जसको अर्थ हुन्छ लागेको, संलग्न भएको ।

आफूले गरेका कर्महरूको फलप्राप्तिमा आसक्त हुने व्यक्तिले न परमेश्वरलाई प्राप्त गर्न सक्तछ, न त उसले परमशान्ति नै प्राप्त गर्न सक्तछ । सामान्यतया पूर्वजन्मार्जित कर्मको फल यस जन्ममा प्राप्त हुन पनि सक्तछ, यस जन्ममा गरेका कर्मको फल अर्को जन्ममा पाउन पनि सकिन्छ र वर्तमानका कर्मको फल भविष्यमा वा अहित्यै उत्तिखेरै पनि पाउन सकिन्छ । त्यसैले मानिसले आसक्ति त्यागेर आफूले गरेका सबै कर्म र कर्मफल परमेश्वरमा समर्पण गरी निष्काम कर्म गर्नुपर्दछ । यदि युक्त पुरुष भक्तिमार्गमा संलग्न छ भने उसले समस्त कर्महरू “कृष्णार्पणमस्तु” बुझिने परमेश्वरमा समर्पण गरेर निष्काम भई भक्ति निष्ठाजन्य भगवत्प्राप्तिरूप परमशान्ति प्राप्त गर्दछ । यदि युक्त कर्मयोगी पुरुष ‘ब्रह्मार्पण’ बुझिने आफ्ना कर्महरू परब्रह्म परमात्मा अर्पण गरेर निष्काम बन्दछ भने ज्ञाननिष्ठाजन्य मोक्षरूप परम शान्ति प्राप्त गर्दछ । तर कर्मफलमा आसक्त हुने पुरुष भने सांसारिक बन्धनमा फस्दछ र जन्ममरणको चक्करमा पर्दछ ।

साङ्ख्ययोगी पुरुष

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी ।
 नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

पदार्थ

वशी	= अन्तःकरण र इन्द्रिय वशमा राख्ने, संयमी
देही	= देहधारी, जीवात्मा
एव	= निश्चय नै
मनसा	= मनले, विवेकबुद्धिले
सर्वकर्माणि (सर्वाणि च कर्माणि)	= समस्त कर्महरूलाई
सन्न्यस्य	= परित्याग गरेर

न कुर्वन्	= स्वयं न कर्म गर्दछ
न कारयन्	= न त देहेन्द्रियादिलाई कर्ममा प्रवृत्त गराउँछ
नवद्वारे	= नौवटा द्वार भएको
पुरे	= शरीररूप घरमा
सुखम्	= सुखपूर्वक, आनन्दपूर्वक
आस्ते	= परमेश्वरको स्वरूपमा स्थित रहन्छ

भावार्थ

अन्तःकरण र इन्द्रियहरू वशमा राख्ने देहधारी जीवात्मा मनले समस्त कर्महरूलाई परित्याग गरेर आफू स्वयं न केही गर्दछ, न त देहेन्द्रियादिलाई कर्ममा प्रवृत्त गराउँदछ, बरु नौवटा द्वार भएको शरीररूप घरमा यस किसिमले आनन्दपूर्वक परमेश्वरको स्वरूपमा स्थित रहन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ प्रयुक्त "सर्वकर्माणि" पदले नित्यकर्म, नैमित्तिककर्म, काम्यकर्म र विकर्म अर्थात् निषिद्धकर्म समेतलाई जनाउँछ । यसैगरी "नवद्वारे पुरे" नौवटा द्वार भएको 'पुर' भन्नाले दुईवटा कान, दुईवटा आँखा, दुईवटा नाक र एउटा मुख समेत सातवटा द्वार र शरीरको तल्लो भागमा रहेका मल र मूत्र त्याग गर्ने दुईवटा द्वारसमेत जम्मा नौवटा द्वार भएको भौतिक शरीरलाई जनाउँछ ।

एउटा सिद्धयोगी पुरुष प्रकृतिको त्रिगुणजन्य शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, अहङ्कार र प्राणहरूको माध्यमद्वारा सबै कर्महरू भइरहेका देख्दछ र कुनै कर्मको आफू स्वयम् कर्ता हुँ भन्ने अहङ्कारको भाव र विषयाशक्तिको कामनालाई परित्याग गर्दछ । मनले समेत सबै कर्महरू त्यागेर जितेन्द्रिय भई नौ ढोके भौतिक शरीरमा रहेको जीवात्मा आफू स्वयम् केही गर्नु गराउनु नगरी विनम्र भई आनन्दपूर्वक परमात्माको स्वरूपमा स्थित हुन्छ ।

स्वभावैले कर्म भइरहन्छ

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

पदार्थ

प्रभुः = सर्वोच्च प्रभुले,
आत्मरूप परमेश्वरले
लोकस्य = लोकको, प्राणीको,
मानिसको
न कर्तृत्वम् = न कर्तापनको
न कर्माणि = न कर्महरूको

न कर्मफलसंयोगम् (न कर्मणः फलस्य संयोगम्) = न कर्मफलका संयोगको नै
सृजति = सृजना गर्दछन्
तु = किन्तु, परन्तु, अपितु
स्वभावः = स्वभाव, प्रकृति, दैवीमाया नै
प्रवर्तते = प्रवृत्त हुन्छ, सबै कार्य गर्दछ

भावार्थ

सर्वोच्च आत्मरूप प्रभुले न लोकका कर्तापनको न कर्महरूको न त कर्मफलका संयोगको नै सृजना गर्दछन्, अपितु स्वभाव नै स्वतः प्रवृत्त हुन्छ, अर्थात् प्रकृतिरूप दैवीमायाबाट नै यो सबै कुरा भइरहेको हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ प्रयुक्त “प्रभु” पदले आत्मा वा आत्मरूप परमेश्वरको बोध गराउँछ । परमेश्वरबाट नै सबै संरचना खडा भएको हो । जीवात्मालाई विषयवासनामा आकर्षित गराउन पैदा गरिएका माया, मोह, आसक्ति, कामना र अहङ्कारका स्रष्टा पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ । प्रकृति पनि उहाँकै माया हो र उहाँकै सृष्टि हो । परमेश्वर नै जगत्को सृष्टि, स्थिति र लयको मूलकारण हुनुहुन्छ । तर मानिसले गर्ने कार्यको ‘तिमी यो काम गर’ भन्ने न कर्तापनको, न कर्मको र न त कर्ताले चाहेको कर्मफलका संयोगको संरचना नै परमेश्वरले गरेको हो, यी सबै स्वभावले स्वतः भइरहेका हुन्छन् । देहादिको स्वामी आत्मा न कसैलाई यो काम गर भनेर कर्तापनको सृजना गर्दछ, न कसैले बनाएको घर, रथ, घडा आदि कर्मसँग नै उसको सम्बन्ध छ, न त घर आदि निर्माण गरेर कर्ताले उपभोग गर्ने कर्मफलको संयोगलाई आत्माले संरचना गरेको हो । यी सबै कुराहरू प्रकृतिको दैवी मायाबाट स्वतः भइरहेका हुन्छन् किनभने “गुणा गुणेषु वर्तन्ते” गुण गुणमा नै रहेका हुन्छन् र सबै कर्म कर्तापन र कर्मफलको संयोग गुणहरूबाटै प्रतिपादन र सञ्चालन भइरहेका हुन्छन् ।

मानिस किन मोहित हुन्छ ?

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

पदार्थ

विभुः = आत्मरूप सर्वव्यापी
परमेश्वर
कस्यचित् = कसैको

पापम् = पापकर्मलाई
न आदत्ते = ग्रहण गर्दैनन्
च = र

सुकृतम् = कसैको शुभकर्मलाई	आवृतम् = ढाकिएको छ, आच्छादित छ
एव = पनि	तेन = त्यसैकारण
न (आदत्ते) = ग्रहण गर्दैनन्	जन्तवः = जीवहरू, अज्ञानी प्राणीहरू,
अज्ञानेन = अज्ञानद्वारा, अविद्यारूप	मानिसहरू
मायाद्वारा	मुह्यन्ति = मोहित भइरहेका छन्,
ज्ञानम् = ज्ञान, विवेकज्ञान	मोहग्रस्त हुन्छन्

भावार्थ

सर्वव्यापक आत्मरूप प्रभुले न कसैका पापकर्मको ग्रहण गर्नुहुन्छ, न त कसैका पुण्य वा शुभकर्मको नै ग्रहण गर्नुहुन्छ । अज्ञान वा अविद्यारूप मायाद्वारा मानिसको बुद्धि वा विवेक ज्ञान ढाकिएको छ, त्यसैले सबै अज्ञानी मानिसहरू मोहित भइरहेका हुन्छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ राखिएको "विभुः" पदले समस्त मानिसहरूको हृदयमा र विश्वब्रह्माण्डमा व्यापकरूपले रहने परमात्मा परमेश्वरको बोध गराउँछ, जो नित्यतृप्त छ, निराश्रय छ, जो पट् ऐश्वर्यादि विभूतिहरूले सम्पन्न छ, जसलाई पापपुण्यादिले विचलित पार्न सक्तैनन् । त्यस किसिमका सर्वशक्तिमान् परमेश्वरबाट नै मानिस लगायत समग्र जीव र जगत्को उत्पत्ति भएको हो तर पनि उहाँ निरपेक्ष हुनुहुन्छ । मानिसका चाहे गुण हुन्, चाहे अवगुण, चाहे उसले पाकर्म गरोस्, चाहे शुभ कर्म, यसप्रति उहाँ पूरै उदासीन र निरपेक्ष हुनुहुन्छ । उहाँ न स्वयम् कर्म गर्नुहुन्छ, न कर्म गराउँनुहुन्छ, न कर्मफलको भोक्ता नै हुनुहुन्छ । त्यसैले उहाँ न त कसैले गरेको पापकर्मको ग्रहण गर्नुहुन्छ, न त शुभ कर्मको नै ।

मानिसको वास्तविक विवेकज्ञानलाई अज्ञानले ढाकेको छ, त्यसैले देहधारी सबै प्राणीहरू दिग्भ्रमित छन्, मोहग्रस्त छन् र किङ्कर्तव्य विमूढ छन् । मानिस सोच्दछ - "यो घर मेरो हो" यो मैले बनाएको घर हो, यसको कर्ता न हुँ, कर्ताले गरेको कर्मफलको भोग गर्ने अधिकार ममा छ भन्ने इत्यादि कुराहरू । यस किसिमको मोह र अज्ञानताले मानिसको बुद्धि र विवेकज्ञान सबै आच्छादित भएको हुन्छ । त्यसैले कुहिरोमा उडिरहेको काग र कुहिराले बाटो ढाकेर अलपत्र परेको बटुवा जस्तै ऊ किङ्कर्तव्य-विमूढ हुन्छ र अनि ऊ सदा मोहग्रस्त भई कर्मबन्धनमा पर्दछ ।

ज्ञानको प्रकाश

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

पदार्थ

तु = किन्तु
 येषाम् = जसका, जुन प्राणीका
 तत् = त्यो
 अज्ञानम् = अज्ञान वा अविद्यालाई
 आत्मनः = आत्माको, आत्मविषयक
 ज्ञानेन = विवेक ज्ञानद्वारा,
 परमात्म-विषयक तत्त्वज्ञानद्वारा

नाशितम् = नष्ट गरिएको छ
 तेषाम् = तिनीहरूको
 (तत्) ज्ञानम् = त्यो ज्ञान
 आदित्यवत् = सूर्यकै समान
 तत्परम् = त्यस परमतत्त्वलाई,
 आत्मतत्त्वलाई
 प्रकाशयति = प्रकाशित गर्दछ

भावार्थ

परन्तु जसको अन्तःकरणमा स्थित अज्ञानलाई आत्मविषयक तत्त्वज्ञानद्वारा नष्ट गरिएको छ, तिनीहरूको त्यस ज्ञानले सूर्यकै समान त्यस परम आत्मतत्त्वलाई प्रकाशित गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

माया र मोहको आवरण हटेपछि मानिसको अन्तरात्मामा ज्ञानको उदय हुन्छ, अनि त्यसले अविद्यारूप अज्ञानलाई नाश गरिदिन्छ । यसरी अज्ञान नष्ट भएपछि सूर्यले अन्धकार हटाएर समस्त वस्तुहरू प्रकाशित गरे भैं त्यस ज्ञानले अविद्यारूप अज्ञानान्धकारलाई हटाएर परम आत्मभावलाई प्रकाशित गरिदिन्छ, अनि उसमा आत्मज्ञान खुल्दछ । यसपछि शरीर र आत्मा अलग अलग तत्त्व हुन् भन्ने ज्ञान उद्भासित हुन्छ र अनि उसलाई आत्मसाक्षात्कारको अनुभूति हुन थाल्दछ । त्यसैले ज्ञान जस्तो उत्तम र पवित्र वस्तु अरू केही छैन । ज्ञानरूपी अग्निले समस्त कर्महरूलाई भस्म गरिदिन्छ ।

ज्ञानद्वारा परमात्मतत्त्वको प्राप्ति

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

पदार्थ

तद्बुद्धयः (तस्मिन् परमात्मनि गता बुद्धिर्येषां ते- शा.भा.) = जसको बुद्धि परमात्मामा एकीकृत भएको छ
 तदात्मानः (तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते- शा.भा.) = परब्रह्म नै जसको आत्मा बनेको छ, जसको मन नित्य परमात्मामा लागेको छ

तन्निष्ठाः (तस्मिन् परमात्मनि निष्ठा स्थितिर्येषां ते-शा.भा.) = जसको निष्ठा वा स्थिति परमात्मामा नै एकीभावले रहेको छ
 तत्परायणाः (तदेव परं अयनम् परा गतिर्येषां ते) = जसको परब्रह्म नै परम गति छ, अर्थात् भगवत्परायण पुरुष

ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः (ज्ञानेन निर्धूतानि
कल्मषाणि येषां ते)
= ज्ञानले जसको पाप
नष्ट भएको छ, ज्ञानद्वारा पापरहित भई

अपुनरावृत्तिम् = पुनः देहधारी भई
जन्मनु मर्नु नपर्ने परमगति
गच्छन्ति = प्राप्त हुन्छन्

भावार्थ

जसको बुद्धि परमात्मामा एकीकृत भएको छ, जसको आत्मा (मन) नित्य परमात्मामा लागेको छ, जसको निष्ठा वा स्थिति परमात्मामा नै एकीभावले रहेको छ र जसको परब्रह्म नै परमगति छ, यस किसिमको भगवत्परायण पुरुष ज्ञानद्वारा पापरहित भई फेरि जन्मनु मर्नु नपर्ने परमगति प्राप्त गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

परब्रह्मको उपासक ज्ञानयोगीले सर्वप्रथम आफ्नो मन र बुद्धिलाई परमात्मामा स्थिर राखेर एकाकार पार्दछ, त्यसपछि उसको आत्मा र परमात्माको भेददृष्टि नष्ट हुन्छ र एकमात्र परमात्मामा ऊ तन्निष्ठ भई भगवत्परायण बन्दछ । ज्ञानद्वारा यस्ता पुरुषका सबै पापहरू नष्ट हुन्छन्, माया र मोहको अज्ञानरूपी अन्धकारबाट उसले छुटकारा पाउँछ र उसका आसक्ति तथा कामनाहरू सबै हट्दछन्, अनि उसको अन्तःकरण निर्मल र पवित्र बन्दछ । यस प्रकार पापरहित भएको पुरुषले फेरि देहधारण गरेर जन्मनु मर्नुपर्ने जस्तो सांसारिक बन्धनबाट मुक्त भई परमगति प्राप्त गर्छ ।

ज्ञानीपुरुषले देख्ने समभाव

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

पदार्थ

पण्डिताः = विद्वान्जन, ज्ञानीपुरुष
विद्याविनयसम्पन्ने (विद्या च विनयश्च
ताभ्यां सम्पन्नस्तस्मिन्)

= विद्या र विनयले परिपूर्ण

ब्राह्मणे = ब्राह्मणमा

गवि = गाईमा

हस्तिनि = हात्तीमा

शुनि = कुकुरमा

च = र

श्वपाके = चाण्डालमा

च = पनि

एव = निश्चय नै

समदर्शिनः (समं द्रष्टुं शीलं येषां ते)

= समभावले हेर्ने हुन्छन्,

अर्थात् यी सबैमा एउटै ब्रह्मलाई मात्र देख्ने समदर्शी हुन्छन्

भावार्थ

विद्वान् तथा ज्ञानी पण्डितजन विद्या र विनयले परिपूर्ण ब्राह्मणमा तथा गाई, हात्ती, कुकुर र चाण्डालमा पनि निश्चय नै समदर्शी वा समदृष्टिले हेर्ने हुन्छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

विद्याले विनय पैदा गर्छ । विनय भनेको नम्रता हो र नम्रता भएपछि अहङ्कार हट्छ । त्यसैले विद्या र विनयले सम्पन्न तत्त्वज्ञानी साधु-महात्माहरू हेर्दा सरल एवम् विनम्र स्वभावका देखिन्छन् । उनीहरू विद्वान् त अवश्य नै हुन्छन्, यसभन्दा पनि ठूलो समदर्शित्व उनीहरूको महान् गुण हो । त्यस्ता समदर्शी महात्माहरू सबैमा परब्रह्म परमेश्वरको अस्तित्व रहेको पाउँछन् र सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिले हेर्ने गर्दछन् । उनीहरू जातिगत भेदभाव मान्दैनन् । त्यसैले उनीहरू चाहे आत्मज्ञानी विद्या एवम् विनयले सम्पन्न मानव जातिमा सर्वोत्तम सुशिक्षित मानिएको सत्त्वगुणी ब्राह्मण होस् वा सबभन्दा निकृष्ट मानिएको चाण्डाल होस्, त्यसैगरी पशुहरूमा सर्वोत्तम पवित्र मानिएको गाई होस् वा सबभन्दा ठूलो हात्ती होस् वा त निकृष्ट मानिएको कुकुर नै किन नहोस्, सबैप्रति समान व्यवहार गर्दछन् किनभने परमात्माको उपस्थिति ब्राह्मण र चाण्डाल दुवैमा समान हुन्छ र सबैमा समदर्शित्व रहन्छ ।

हुन त सामान्यरूपमा हेर्दा विद्वान् ब्राह्मण, मूर्ख चाण्डाल, गाई, हात्ती र कुकुर यी सबैमा जातिगत, वर्गगत, श्रेणीगत र व्यवहारजन्य समता पाइँदैन, तर पनि यी सबैमा परब्रह्म परमात्माको उपस्थिति समावेशीकरण भएर रहेको हुन्छ ।

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

पदार्थ

तैः	= तिनीहरूद्वारा	स्थितम्	= रहेको छ, निश्चल भएको छ
इह	= यसै जीवनमा, जीवित अवस्थामा	हि (यतः)	= किनभने
एव	= नै	ब्रह्म	= परब्रह्म, परमात्मा
सर्गः	= जन्म-मरणरूप सर्ग	निर्दोषम्	= दोषरहित
जितः	= जितेको हुन्छ	समम्	= समान, बराबर (छन्)
येषाम्	= जसको	तस्मात्	= त्यसैकारण
मनः	= मन	ते	= तिनीहरू
साम्ये (समस्य भावस्तस्मिन्)		ब्रह्मणि	= परब्रह्म परमेश्वरमा
= समता भावमा, एकत्वभावमा		स्थिताः	= स्थित रहन्छन्

भावार्थ

जसको मन एकत्वरूपले समभावमा निश्चल भएर रहेको छ, तिनीहरूले जीवित अवस्थामा नै जन्ममरणरूप बन्धनलाई जितिसकेका हुन्छन्, किनभने परब्रह्म परमात्मा सदा निर्दोष र सबैमा सम रहने हुँदा तिनीहरू पनि ब्रह्मकै समान दोषरहित भई सदा परब्रह्म परमेश्वरमा नै स्थित रहन्छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

भेददृष्टि सांसारिक बन्धनको कारण हो, जसले आत्मबोध प्राप्त गरेको छ, ऊ सबैमा समभाव राख्छ र उसको मन समत्वबुद्धिमा नै निश्चल भएर रहन्छ । यस्तो पुरुषमा माया र मोहका सबै अन्धकारहरू हट्छन् र सुख-दुःख, हर्ष-विषाद, शीत-उष्ण आदि सबै द्वन्द्वहरूबाट ऊ मुक्त रहन्छ, अनि अन्तरात्मामा ज्ञानको ज्योति खुल्छ । त्यसपछि उसले सांसारिक सबै वस्तुहरू दोषयुक्त छन् र विषम-भावका अवगुणहरूले भरिएका छन् तर परब्रह्म-परमात्मा भने सदा निर्दोष, सम र गुणातीत हुनुहुन्छ भन्ने कुरा बोध गर्दछ । त्यसैले जुन साधुजन समत्वभावमा निश्चल भएर रहन्छन्, तिनीहरू यसै जीवनमा सांसारिक जन्ममरणरूप बन्धनलाई जितेर सदा परब्रह्म परमेश्वरमा स्थित भई जीवनमुक्त बन्न पुग्दछन् ।

समदर्शी महापुरुषको लक्षण

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

पदार्थ

स्थिरबुद्धिः (स्थिरा बुद्धिर्यस्य सः)

= स्थिरबुद्धि भएको,
सन्देहरहित बुद्धि भएको

असम्मूढः = मोहरहित

ब्रह्मविद् = ब्रह्मवेत्ता, ब्रह्मज्ञानी
पुरुष

ब्रह्मणि = परब्रह्ममा

स्थितः = स्थित हुन्छ

प्रियम् = प्रियवस्तु, प्रियलाग्ने कुरा

प्राप्य = पाएर

न प्रहृष्येत् = हर्षित हुँदैन, हर्षित
नहोस्

च = र

अप्रियम् = अप्रियवस्तु, अनिष्ट
लाग्ने कुरा

प्राप्य = पाएर

न उद्विजेत् = उद्विग्न नहोस्,
विचलित हुँदैन

भावार्थ

जसको बुद्धि स्थिर छ, जो मोह तथा सन्देहरहित छ, यस किसिमको ब्रह्मवेत्ता पुरुष परब्रह्ममा नै स्थित भई आफूलाई प्रिय लाग्ने कुरा पाएर हर्षित हुँदैन र अप्रिय लाग्ने वस्तु पाएर उद्विग्न तथा विचलित हुँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

ब्रह्मज्ञान प्राप्त नगरेको अज्ञानी व्यक्ति सांसारिक विषयवासनाको उपभोगमा सदा आनन्द-विभोर हुन्छ । यस्तो अनभिज्ञ मानिस आफ्नो अन्तरात्माको नियाल्न सक्ने मन भित्रका दैनिक घटनाक्रमका चित्रहरूको कुनै विश्लेषण र विवेचना गर्न सक्तैन, ऊ माया र मोहरूपी अन्धकारकै भुमरीमा रुमलिइरहेको हुन्छ ।

यस किसिमको विषयासक्त पुरुष आफूलाई प्रिय वा अनुकूल हुने कुरा पाएमा प्रसन्न रहन्छ र अप्रिय वा प्रतिकूल वस्तु पाएमा खिन्न हुन्छ र विचलित बन्दछ । तर जुन महापुरुषको अन्तर्हृदयमा ज्ञानको ज्योति खुलेको छ, जसको बुद्धि परब्रह्म परमेश्वरमा स्थिर भएर रहेको छ, सुख-दुःख, हर्ष-विषाद, माया-मोह आदिले जसलाई विचलित पार्दैन, जसका हृदयमा कुनै किसिमको संशय वा सन्देह छैन, यसप्रकारको ब्रह्मज्ञानी पुरुष प्रिय वा अप्रिय वस्तु प्राप्त हुँदा न खुसी वा प्रसन्न नै हुन्छ न त दुःखी वा दिक्क हुन्छ । यसरी नै उसलाई त्यो प्रिय वा अप्रियवस्तुले विचलित पार्दैन र ऊ नित्य-निरन्तर परब्रह्म परमात्मामा नै स्थित हुन्छ ।

ब्रह्मयोगीलाई प्राप्त हुने सुख वा आनन्द

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

पदार्थ

बाह्यस्पर्शेषु (स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः, बहिर्भवाः बाह्याः, ते च स्पर्शाश्च, तेषु)
= बाहिरी इन्द्रियसुखमा,
बाह्य भौतिकविषयको उपभोगमा
असक्तात्मा (असक्तः अनासक्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः)

= अनासक्त अन्तःकरण भएको पुरुष

आत्मनि = आत्मामा

यत् = जो

सुखम् = सुख, असीम आनन्द

विन्दति = पाउँछ

(ततः) = त्यसपछि

ब्रह्मयोगयुक्तात्मा (ब्रह्मणि योगः समाधिस्तेन युक्तः आत्मा यस्य सः)
= परब्रह्ममा समाधि वा ध्यानरूप जुन योग छ, त्यसबाट समाहित अन्तःकरण भएको

सः = त्यो पुरुष

अक्षयम् = अक्षय, अविनाशी

सुखम् = सुख, आनन्द

अश्नुते = उपभोग गर्छ, पाउँछ, अनुभूति गर्छ

भावार्थ

जसको आत्मा बाहिरी शब्दादिविषय वा भौतिकविषयको उपभोगमा आसक्त हुँदैन, त्यस्तो पुरुष ध्यानमग्न रहदा आत्मामा जुन असीम आनन्द छ, त्यो प्राप्त

गच्छ र त्यसपछि ऊ परब्रह्मको समाधिरूप योगमा स्थित भई अक्षयसुख वा आनन्दको अनुभूति गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः- “स्पर्श” भन्नाले इन्द्रियद्वारा ज्ञान हुने रूप, रस, गन्ध, स्पर्शादि-इन्द्रियका सबै बाह्यविषयहरूको बोध हुन्छ । जसको अन्तःकरण अनासक्त छ र चित्तवृत्ति नियन्त्रित छ, जसको अन्तरात्मा मन परेको वस्तुप्रति आसक्त हुँदैन र मन नपरेका वस्तुलाई अपहेलना पनि गर्दैन । यस किसिमको पुरुषलाई कुनै पनि बाहिरी सांसारिक विषयहरूले प्रभावित तथा आकर्षित पार्न सक्तैनन् । बाहिरी विषयहरूप्रतिको आसक्ति हटेपछि जब एउटा ब्रह्मज्ञानी आफ्नो आत्मामा असीम आनन्दको अनुभूति गर्दछ, जब एउटा भगवद्भक्त भगवान्को दिव्य प्रेमबाट प्राप्त हुने असीम सुखको अनुभूति गर्न थाल्दछ, त्यस बखत बाहिरी इन्द्रियतृप्तिका सबै सुखहरू तुच्छ, क्षणिक र निरर्थक बन्दछन् अनि त्यो ब्रह्मज्ञानी वा भगवद्भक्त पुरुष परमेश्वरको ध्यानमा निमग्न भई अक्षय एवम् अविनाशी परम आनन्दको अनुभूति गर्दछ ।

विषयभोग दुःखको कारण हो

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

पदार्थ

संस्पर्शजाः (संस्पर्शेभ्यो जाताः)

= विषय र इन्द्रियको
संसर्गबाट उत्पन्न भएका

ये = जति, जुन

भोगाः = भोगहरू छन्

ते = तिनीहरू, ती सबै

हि = निश्चय नै, अवश्य नै

दुःखयोनय एव (दुःखनां योनय एव)

भावार्थ

= दुःखका नै कारण छन्

च = र

आद्यन्तवन्तः = आदि र अन्त हुने
अनित्य पनि छन्

कौन्तेय = हे कुन्तीपुत्र अर्जुन !

बुधः = बुद्धिमान् पुरुष

तेषु = ती भोगहरूमा

न रमते = रन्दैन, आनन्द मान्दैन

इन्द्रिय र विषयको संसर्गबाट उत्पन्न भएका जति सुखभोगहरू छन्, ती सबै अवश्य पनि दुःखका नै कारण हुन् । तिनीहरूको आदि र अन्त हुने हुँदा ती भोगहरू अनित्य पनि छन् । त्यसैले हे कुन्तीपुत्र अर्जुन ! बुद्धिमान् पुरुष ती भोगहरूमा कदापि रन्दैन र आनन्द पनि मान्दैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

मानिस सुखभोगको निम्ति इन्द्रियहरूको तृप्ति गर्नतिर लाग्दछ । राम्रा राम्रा फिल्मी चित्रहरू देखिए ऊ त्यतैतिर आकर्षित हुन्छ, मीठो खान पाए प्रसन्न हुन्छ र धेरै धन बटुल्न सके खुसी हुन्छ, अनि यसरी नै इज्जत र प्रतिष्ठा बढे हर्षित हुन्छ । त्यसैले भौतिक विषयमा ज्यादा आसक्त हुने व्यक्ति बन्धनमा पर्दछ, विषयासक्तिबाट मानिसका अन्तःकरणमा ईर्ष्या, द्वेष, काम, क्रोधादि दुर्गुणहरू उत्पन्न हुन्छन्, जसले मानिसलाई कुमार्गतिर धकेलिदिन्छन् र अन्ततः जीवन ज्यादै कष्टकर बन्न पुग्दछ । त्यसैले बुद्धिमान् मानिस विषय र इन्द्रियको संयोगबाट उत्पन्न हुने भोगहरू क्षणिक एवम् अनित्य छन् र ती सबै दुःखका कारण हुन् भन्ने सम्झेर ती विषयसुखको उपभोगमा रम्ने, रमाउने र आनन्द मान्ने गर्दैन । ती सबै विषय आदि र अन्त भएका अनित्य छन्, विषय र इन्द्रियको संयोग यिनीहरूको आदि हो र वियोग अन्त हो । सुख र दुःख दुवै निरन्तर घुमिरहन्छन्, त्यसैले यस्ता वस्तुलाई बुद्धिमान् मानिसहरू दुःखका मूलकारण ठान्दछन् र तिनीहरूप्रति आकर्षित र प्रभावित हुँदैनन् ।

शास्त्रमा भनिएको छ-

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

चक्रवत् परिवर्तते सुख-दुःखे निरन्तरम् ॥

अर्थात् सुखको पछि दुःख पनि हुन्छ र दुःख पछि सुख पनि हुन्छ, यी दुवै सुख र दुःख घड्नाको चक्र वा घडीको सुई घुमेझैं निरन्तर भुमिरहन्छन् ।

कामक्रोधादि जित्नसक्ने सुखी हुन्छन्

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

पदार्थ

यः	= जो मानिस		= काम र क्रोधबाट उत्पन्न हुने
इह	= यस मानवशरीरमा, यस लोकमा	वेगम्	= वेगलाई, विक्षोभलाई
शरीरविमोक्षणात् (शरीरस्य विमोक्षणात्)		सोढुम्	= सहन
= शरीर त्याग गर्नुभन्दा		शक्नोति	= सक्छ, सक्षम हुन्छ
प्राक्	= पहिले	सः	= त्यही
एव	= नै	नरः	= मानिस
कामक्रोधोद्भवम् (कामश्च क्रोधश्च ताभ्याम् उद्भवो यस्य तम्)		युक्तः	= योगी हो
		स (नरः)	= त्यही मानिस
		सुखी	= सुखी हो

भावार्थ

जो मानिस यस लोकमा शरीर त्याग गर्नुभन्दा पहिले नै काम र क्रोधबाट उत्पन्न हुने वेग वा विक्षोभलाई सहन सक्षम हुन्छ, त्यही मानिस योगी हो र त्यही सुखी हो ।

भावबोधिनी व्याख्या

यदा कदा ठूला ठूला सिद्धयोगीहरूमा पनि काम, क्रोध र वासनाको भाव जागृत हुन्छन् र साधनाका बाधक बन्न पुग्दछन् भने साधारण मानिसमा यस्ता कुराले हानि पुऱ्याउँदैन भन्ने कुराको प्रश्न नै उठ्न सक्तैन । वास्तवमा काम र क्रोधबाट उत्पन्न हुने वेग वा प्रवाह अत्यन्त डरलाग्दो हुन्छ । यसले जीवनमा विक्षोभ पैदा गर्छ, विकृति पैदा गर्छ र मानिसलाई विषयभोगमा प्रवृत्त गराउँछ । मानिसका कामनाहरू असङ्ख्य छन्- स्त्री, पुत्र, धन सम्पत्तिआदिको लालसाले मानिस विषयभोगमा प्रवृत्त हुन्छ । रोमाञ्च, मुख तथा नेत्रादिको प्रफुल्लता र अन्तःकरणको विक्षोभ कामजन्य वेग हुन् । प्रतिकूल कुराको प्राप्तिमा हुने द्वेष, ईर्ष्या, वैमनस्यता जस्ता अमानवीय प्रवृत्तिबाट अन्तःकरणमा पैदा हुने उत्तेजना क्रोध हो । क्रोधबाट मूढता पैदा हुन्छ र यसबाट बुद्धि र विवेक नष्ट हुन्छ । त्यसैले मानिसले काम र क्रोधजन्य वेगलाई सहन समर्थ हुनुपर्छ । जो यिनलाई सहन गर्न सक्षम हुन्छ, त्यही नै महान् सिद्धयोगी हो र त्यही नै परम सुखी पनि हो ।

निर्वाणरूप परब्रह्म कसले प्राप्त गर्छ ?

योऽन्तः सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

पदार्थ

यः = जो योगी

एव = निश्चय नै

अन्तःसुखः (अन्तः आत्मनि सुखं यस्य सः)

= जो अन्तरात्मामा सुखको अनुभूति गर्दछ

अन्तरारामः (अन्तः एव आत्मनि आरामो

यस्य सः) = जो अन्तरात्मामा नै रमण गर्छ वा रम्य

तथा = त्यसैगरी

यः = जो

अन्तर्ज्योतिः (अन्तः आत्मा एव ज्योतिः

प्रकाशः यस्य सः-(शा.भा.) = जसको

अन्तरात्मा नै ज्योतिस्वरूप छ

सः = त्यो

योगी = योगी, सिद्धयोगी

ब्रह्मभूतः (सन्) = परब्रह्म

परमात्मामा एकीभाव हुँदै

ब्रह्मनिर्वाणम् = ज्ञान या निर्वाणरूप

परब्रह्मलाई

अधिगच्छति = प्राप्त गर्दछ

भावार्थ

जो योगी भित्र अन्तरात्मामा नै सुखको अनुभूति गर्दछ, जो अन्तरात्मामा नै रम्य वा रमण गर्छ, जसको अन्तरात्मा नै ज्योतिस्वरूप छ, त्यस्तो सिद्धयोगी महात्मा परब्रह्म परमात्मामा एकीभाव हुँदै ब्रह्मस्वरूप बनेर अन्ततः निर्वाणरूप ब्रह्मानन्द प्राप्त गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

जसले कर्मबन्धनका समग्र गाँठाहरू चुँडालिसकेको छ, त्यस किसिमको सिद्धात्मा मुक्त पुरुष बाहिरी इन्द्रियजन्य विषयको उपभोगबाट प्राप्त हुने सुखलाई क्षणिक, नश्वर र दुःखमय देख्दछ र बाहिरी प्रपञ्चबाट अलग रही अन्तरात्मामा नै सुखको अनुभूति गर्दछ, अनि अन्तरात्मामा नै रम्य, रमाउँछ र अन्तरात्मामा नै नित्य-निरन्तर आदि अन्तरहित प्रकाशवान् एवम् ज्ञानमय ज्योतिस्वरूप परमात्माको साक्षात्कार गर्न पाउँछ । यस किसिमको मुक्तात्मा सिद्धयोगी परब्रह्म परमात्मासित एकीभाव हुँदै अन्ततः शान्तमय निर्वाणस्वरूप परब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ ।

श्रुति भन्दछ- “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येति”- बृह.उप. ४/४/६ । ब्रह्म भएर नै उसले ब्रह्म प्राप्त गर्न सक्छ । यसरी परब्रह्ममा लीन हुनुलाई मुक्ति वा मोक्ष प्राप्ति भनिन्छ र परमपद प्राप्ति, परमगति प्राप्ति तथा निर्वाण प्राप्ति आदि पनि यसैलाई भन्ने गरिन्छ ।

कस्ता योगीश्वरहरूले ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त गर्दछन् ?

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

पदार्थ

क्षीणकल्मषाः (क्षीणानि कल्मषाणि येपान्ते) = जसका पापादि कल्मष (दोष) हरू नाश भएका छन्

छिन्नद्वैधाः (छिन्नानि द्वैधानि येपान्ते) = जसका संशय वा सन्देह हटिसकेका छन्

सर्वभूतहिते (सर्वेषां भूतानां हिते) = समस्त प्राणीहरूको हितमा

रताः = रत भएका, लागेका, संलग्न भएका

यतात्मानः (यतः संयतः आत्मा चित्तं येपान्ते) = जसको संयमित चित्त एकाग्रभावले स्थित छ, यस किसिमका

ऋषयः = ब्रह्मज्ञानी ऋषिहरू

ब्रह्मनिर्वाणम् = ब्रह्म-निर्वाणस्वरूप परब्रह्मलाई

लभन्ते = प्राप्त गर्दछन्

भावार्थ

जसका पापादि कल्मष (दोष) हरू नष्ट भइसकेका छन्, जसका संशय वा दुबिधा वा सन्देहहरू हटिसकेका छन्, जो समस्त प्राणीहरूको हितमा रत रहेका छन् । जसको संयमित चित्त एकाग्रभावले परमात्मामा स्थित छ, यस किसिमका ब्रह्मज्ञानी ऋषिजनले शान्त ब्रह्म-निर्वाणस्वरूप परब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

अज्ञानता संशयको कारण हो । ज्ञान प्राप्त भएपछि सन्देह स्वतः हट्दछ र मनमा कुनै दुबिधा वा द्वैतपना रहदैन । जो जितेन्द्रिय छ, जसमा मानसिक चञ्चलता छैन, ऊ सबै अन्तःकरण वश गरेर यतात्मा बन्दछ र एकाग्रचित्तले परमात्मामा स्थित हुन सक्तछ । पापकर्मले मानिसलाई अधोगतिमा लैजान्छ । कुकर्मबाट पैदा हुने राग, द्वेषादि बन्धनका कारण हुन्छन्, त्यसैले मानिसले दूषित मलहरू फालेर पापरहित बन्न सक्नुपर्दछ । सम्पूर्ण प्राणीहरूको हित र कल्याण गर्ने ऋषीश्वरहरू निस्सन्देह संशयरहित हुन्छन् र समग्र पापबाट मुक्त भई परमज्ञानी बनेका हुन्छन् । उनीहरूको अज्ञानता हटिसकेको हुन्छ र समग्र कर्मबन्धनबाट मुक्त भई उनीहरूले मोहको मायाजालबाट छुटकारा पाएका हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूले मनमा कुनै शङ्का र दुबिधा लिएका हुँदैनन् । यस किसिमका सिद्धात्मा ऋषिमुनिहरू नै परब्रह्मको साक्षात्कारमा संलग्न भई अन्त्यमा परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त गर्दछन् ।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

पदार्थ

कामक्रोधवियुक्तानाम् (कामश्च
क्रोधश्च ताभ्यां वियुक्तानाम्)

= काम र क्रोधबाट रहित भएका

यतचेतसाम् (यतानि संयतानि चेतांसि
येषां तेषाम्)

= जसका चित्त वा अन्तःकरण
वशमा छन्

विदितात्मनाम् (विदितः आत्मा यैस्तेषां)

भावार्थ

जो काम र क्रोधबाट रहित छन्, जसका चित्त वा अन्तःकरण वशमा छन्, जसले आत्मालाई जाने-बुझेका छन्, यस किसिमका ब्रह्मज्ञानी सिद्धपुरुषहरूको जेताततै शान्त वा निर्वाणरूप परब्रह्म परमात्म-स्वरूप विद्यमान रहन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि मानव जीवनका परमशत्रु हुन् । त्यसैले साधु-महात्माहरू भौतिक कामना र काम, क्रोध आदिबाट अलग रहन्छन् र भूत, भविष्य एवम् वर्तमानका कर्मजञ्जालरूप बन्धनबाट पनि मुक्त रहन्छन् । यस्ता जितेन्द्रिय सज्जन पुरुषले आफ्नो मन र चित्तलाई आफ्नै वशमा राखेका हुन्छन् । जसले परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कार गरिसकेका हुन्छन्, त्यस्ता ब्रह्मज्ञानी सिद्धपुरुषका कर्महरू स्वतः क्षीण हुन्छन् र संशय वा दुविधाहरू स्वतः मेटिदै जान्छन् । अन्ततः यस किसिमका ब्रह्मवेत्ता आत्मज्ञानी महापुरुषले शान्त एवम् निर्वाणरूप परब्रह्मलाई सहजरूपमा प्राप्त गर्न सक्छ ।

कर्मयोगी र साङ्ख्ययोगी दुवैलाई उपयुक्त हुने ध्यानयोग

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

पदार्थ

बाह्यान् = बाहिरी

स्पर्शान् = शब्दस्पर्शादि विषयहरूलाई

बहिः = बाहिर

एव = नै

कृत्वा = गरेर, निकालेर, छोडेर

च = र

चक्षुः = आँखाको दृष्टिलाई

भ्रुवोः = आँखीभौको

अन्तरे = माझमा, बीचमा, नाकको डाँडीमा

(कृत्वा) = स्थिर राखेर

नासाभ्यन्तरचारिणौ (नासयोः नासिकयोः अभ्यन्तरे चारिणौ)

= नाकको भित्रीभागमा विचरण गर्ने, नाकभित्र चल्ने

प्राणापानौ = प्राण र अपानवायुलाई, (ऊर्ध्वगामी र अधोगामी) दुवै वायुलाई

समौ = सम, समान

कृत्वा = गरेर, राखेर

॥२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिः (यतानि संयतानि इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य सः)

= जसका इन्द्रिय, मन र बुद्धि वशमा राखिएका छन्

मोक्षपरायणः (मोक्ष एव परमयन गतिर्यस्य)

= मोक्ष नै परम गति वा आश्रय छ जसको

यः = जो

मुनिः (मननात् मुनिः)

= परमेश्वरका स्वरूपको मननचिन्तन गर्ने मुनि (छ)

विगतेच्छभयक्रोधः (इच्छा च भयञ्च
क्रोधश्च, ते विगता यस्मात्)
= जसवाट इच्छा, भय र
क्रोध हटिसकेका छन् अर्थात् जो इच्छा
भय र क्रोध शून्य छ

सः = त्यो, ऊ
सदा = सधैं
मुक्त एव = मुक्त नै छ

भावार्थ

शब्द-स्पर्शादि बाहिरी विषयहरूलाई बाहिरै रोकेर वा अन्तःकरणबाट बाहिर निकालेर आँखाको दृष्टिलाई आँखीभौँको बीचमा स्थिर गरी नाकको भित्री भागमा विचरण गर्ने ऊर्ध्वगामी प्राणवायु र अधोगामी अपान वायुलाई सम राखेर इन्द्रिय, मन र बुद्धिलाई वशमा राख्ने, इच्छा, भय र क्रोधशून्य मोक्ष-परायण जो मुनि छ, त्यो सदा मुक्त रहन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

भगवद्गीताको २७ र २८ यी दुईवटा श्लोकले ध्यानयोगको साधना र प्रक्रियालाई प्रस्तुत गर्दछन्, योगसाधनामा के कस्तो पद्धति अपनाउनुपर्दछ र कसरी योगक्रिया गर्नुपर्दछ भन्ने क्रियायोगको चित्र पनि राम्ररी प्रस्तुत गर्दछन् ।

विषयभोगको चिन्तन परब्रह्म परमात्माको ध्यानमा बाधक बन्दछ । त्यसैले मोक्षपरायण योगीले रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द यी बाहिरी विषयहरूलाई अन्तःकरणबाट बाहिर निकाल्नुपर्दछ । यी रूप, रसादि बाह्य विषयहरू आ-आफ्नो इन्द्रियको माध्यमद्वारा अन्तःकरणमा प्रवेश गरेका हुन्छन् । त्यसैले यिनीहरूको चिन्तन नगर्नु नै यिनीहरूको परित्याग गर्नु वा बाहिर निकाल्नु हो ।

यसरी ध्यानयोगमा निमग्न योगीले बाहिरी विषयहरूलाई परित्याग गरेर आँखाको दृष्टिलाई आँखी भौँको बीचमा स्थिर गर्नुपर्दछ । भूमध्य-भागमा पट्चक्र मध्येको 'आज्ञाचक्र' रहने हुँदा योगीहरू त्यसैमा आफ्नो दृष्टि स्थिर गरी नासाग्रमा केन्द्रित गर्दछन् । प्राणवायुको गति ऊर्ध्व हुन्छ र अपानको अधोगति हुन्छ । यिनीहरू कहिले नासिकाको दायाँतिर त कहिले बायाँतिर विचरण गर्दछन् र यिनको गति विषम हुन्छ । त्यसैले योगीहरू प्राण र अपानको गतिलाई इडा, पिङ्गलाबाट हटाई सुषुम्णा नाडीमा राखेर समगति बनाउने गर्दछन् । प्राण र अपानको गतिलाई दायाँ र बायाँतिर खोल्ने र बन्द गर्ने, त्यसैगरी बायाँ र दायाँ नासिकालाई पनि क्रमशः खोल्ने र बन्द गर्ने क्रमबाट नै वायुको गतिलाई सम राख्न सकिन्छ । अनुलोम र विलोम क्रमबाट पनि वायुको गति सम राख्न सकिन्छ । यसरी प्राण र अपानको गतिलाई सम राखेर इन्द्रिय, मन र बुद्धिलाई वश गरी सबै किसिमको कामना, अभिलाषा र क्रोधशून्य भई मोक्षलाई सर्वोच्च लक्ष्य मानेर परब्रह्म परमेश्वरको ध्यान गर्ने मुनि सदा मुक्त नै रहन्छ । यस्तो योगीको समग्र सांसारिक पदार्थ र विषयसित सम्बन्ध नरहने हुँदा ऊ सदा बन्धनबाट पनि मुक्त रहन्छ ।

ईश्वर-भक्तिबाट शान्ति प्राप्त हुन्छ

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्म-संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः।

पदार्थ

माम् = मलाई, म वासुदेवलाई
यज्ञतपसाम् (यज्ञानां तपसाञ्च)
= यज्ञ र तपस्याको
भोक्तारम् = भोक्ता, भोग गर्ने
सर्वलोकमहेश्वरम् (महाँश्चासौ ईश्वरश्च
तम्, सर्वेषां लोकानां महेश्वरम्)
= समस्त लोकका महान्

ईश्वर अर्थात् ईश्वरका पनि परम महेश्वर
सर्वभूतानाम् (सर्वेषां भूतानाम्)
= सम्पूर्ण प्राणीहरूको
सुहृदम् = हितकारी सुहृद् वा मित्र
ज्ञात्वा = जानेर
शान्तिम् = परमशान्ति
ऋच्छति = प्राप्त गर्छ

भावार्थ

त्यस मुनिले म परमेश्वर वासुदेवलाई यज्ञ र तपस्याको भोग गर्ने भोक्ता, समस्त लोकको महान् ईश्वर सम्पूर्ण प्राणीहरूको हितकारी मित्र भन्ने यस्तो जानेर परम शान्ति प्राप्त गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

भगवान् वासुदेव मानिसले गरेका यज्ञदानादि समस्त शुभकर्म र तपस्याको दर्शक र भोक्ता हुनुहुन्छ । स्वयम् भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च”- भ.गी. ९/२४ । मानिसले गरेका सेवाभाव र त्याग तथा वलिदानबाट उहाँ अतिप्रसन्न हुनुहुन्छ र उहाँ जगत्कै विभु या स्वामी पनि हुनुहुन्छ । यतिमात्र हैन भगवान् श्रीकृष्ण सम्पूर्ण लोक र इन्द्रादि देवताहरूको पनि महान् ईश्वर हुनुहुन्छ- ‘समस्त प्राणीहरूको आत्मा र ईश्वरको पनि परम महेश्वर हुनुहुन्छ-‘श्वेता. उप. ६/७ । भगवान् वासुदेव सम्पूर्ण प्राणीमात्रको हित र कल्याण गर्ने हुँदा उहाँ सबैको उपकारी मित्र, परम सुहृद् र परम प्रेमी पनि हुनुहुन्छ । परमेश्वरको यस किसिमको गूढ रहस्य जसले जान्दछ र थाह पाउँछ, उसले परम शान्ति प्राप्त गर्दछ ।

श्रीमद्भगवद्गीताको कर्म-संन्यासयोगनामको पाँचौं अध्याय समाप्त ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ षष्ठोऽध्यायः

नेपालीमा पदार्थ तथा भावार्थ र भावबोधिनी व्याख्या
(आत्मसंयमयोगनामको अध्याय)

कर्मफल त्यागेर कर्म गर्ने सन्यासी र योगी दुवै हो

श्रीभगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सन्यासी च योगी च न निरग्निरन चाक्रियः ॥१॥

पदार्थ

श्रीभगवान्	=	भगवान् श्रीकृष्णबाट	सन्यासी	=	सन्यासी (हो)
उवाच	=	आज्ञा भयो	च	=	र
यः	=	जो	योगी	=	'योगी' (हो)
कर्मफलम्	=	कर्मको फलप्रति	च	=	खालि, केवल
अनाश्रितः	=	आश्रय नलिई, चाहना नराखी	निरग्निः (निर्गता अग्नयः यस्मात् सः)	=	जसबाट अग्नि कर्म
कार्यम्	=	गर्न योग्य कर्तव्य		=	त्याग गरिएको छ, त्यो
कर्म	=	कर्म	न	=	सन्यासी हुँदैन
करोति	=	गर्दछ	च	=	र
सः	=	त्यो पुरुष	न	=	योगी हुँदैन

भावार्थ

जो कर्मका फलको आश्रय नलिई वा चाहना न राखी कर्तव्यकर्म गर्दछ, त्यो सच्चा सन्यासी हो र योगी पनि हो । तर खालि अग्निकर्म त्याग गर्नाले मात्र सन्यासी हुँदैन र केवल क्रियाहरू त्याग गर्नाले मात्र योगी पनि हुँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

जसले सक्रियरूपमा आफ्नो कर्तव्यकर्म पूरा गर्दैन, त्यस्तो व्यक्ति न योगी हुन्छ, न सन्यासी, न त त्यागी नै । जसले त्यागरूप अग्निमा आफ्ना चाहना, आकाङ्क्षा, सुखदुःख र हर्षविषाद आदि सबै द्वन्द्वहरू समेत हवन गर्दछ र ती कुराहरूप्रति आकर्षित हुँदैन, त्यही नै त्यागी हो ।

कर्मफलको आसक्तिले मानिस बन्धनमा पर्दछ । स्त्री, पुत्र, धनसम्पत्ति आदिको प्रलोभन वा आसक्ति नै सांसारिक बन्धनको कारण हो । कर्मफलको आश्रय त्याग्नाले नैष्ठिकी शान्ति प्राप्त हुन्छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्णबाट अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- कर्मफलप्रति अनासक्त भई आन्तरिक इच्छा परित्याग गरी जसले

निरन्तर ईश्वरीय भावले कर्तव्यकर्म गर्दछ, त्यही नै वास्तविक सन्न्यासी हो र त्यही योगी हो । केवल अग्निहोवादि कर्म परित्याग गरी निरग्नि भई सन्न्यस्त बनेर मात्र सच्चा सन्न्यासी हुन सक्तैन, सन्न्यासी हुन अहङ्कार, अभिमान र आसक्तिको परित्याग अपरिहार्य हुन्छ । त्यसैगरी यज्ञ, दान, तप आदि क्रियाहरू त्यागी अक्रिय भई ध्यान गरेर मात्र पनि योगी बन्न सकिदैन, त्यसका लागि काम, क्रोध, लोभ, मोह, माया, अहङ्कार, ईर्ष्या, द्वेष, अभिमान आदि विकृतिहरूको परित्याग अपरिहार्य हुन्छ र सकामभाव त्यागेर निष्कामरूपले कर्म गर्नुपर्दछ ।

सन्न्यास र योगको ऐक्यता

यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चनः ॥२॥

पदार्थ

पाण्डव = हे पाण्डुपुत्र अर्जुन !

यम् = जसलाई

सन्न्यासम् = सन्न्यास, सबै कर्म र कर्मफलको त्यागरूप सन्न्यास (हो)

इति = यस्तो, भनी

प्राहुः = भन्दछन्

तम् = त्यसलाई

योगम् = योग, निष्काम कर्मयोग (पनि)

विद्धि = जान

हि = निश्चय नै

असन्न्यस्तसङ्कल्पः (न सन्न्यस्तः अपरित्यक्तः सङ्कल्पः येन सः)

= जसले आफ्ना इच्छा वा

कामना वा सांसारिक वासनाहरू त्याग गरेको छैन, त्यस किसिमको

कश्चन = कुनै पुरुष

योगी = योगी

न भवति = हुँदैन

भावार्थ

हे अर्जुन ! जसलाई कर्मको त्यागरूप सन्न्यास हो भन्दछन्, त्यसैलाई तिमी निष्काम कर्मयोग हो भन्ने जान । जसले आफ्ना सङ्कल्प, स्वार्थभाव, इच्छा वा सांसारिक वासनाहरूको परित्याग गरेको छैन, त्यस किसिमको कुनै पनि पुरुष योगी हुँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

‘सन्न्यस्यते’ इति परित्याग गरिन्छ भन्ने यस अर्थमा ‘सन्न्यास’ शब्द बनेको छ । यहाँ यसको विशेष अर्थ हुन्छ- समस्त कर्महरूको परित्याग र इन्द्रियद्वारा गरिने क्रियाहरूमा कर्तापनका अभिमानको अभाव ।

यसैगरी ‘युज्यते’ लागिन्छ वा संलग्न भइन्छ भन्ने अर्थमा ‘योग’ शब्द बन्दछ । यसको पनि विशेष अर्थ हुन्छ- आसक्ति वा फलेच्छरहित कर्ममा र योगसाधनामा संलग्नता । यसरी सन्न्यास र योग दुवैले इच्छा वा कामनाको परित्याग र सबै सांसारिक विषयसित सम्बन्धित अहङ्कारजन्य प्रवृत्ति तथा सङ्कल्प-विकल्प आदि

मानसिक विकृतिहरूको परित्यागमा जोड दिएका छन् । मानिसले अन्तरात्मामा पैदा हुने भाव, विचार र कामनाको परित्याग गर्न अपरिहार्य हुन्छ, यस अर्थमा दुवै समान भएकाले जसलाई 'सन्न्यास' भनिन्छ, त्यसलाई 'योग' हो भन्ने पनि बुझ्नुपर्छ । क्रियाहरूको परित्यागद्वारा परमात्माको स्वरूपमा स्थित हुनु सन्न्यासद्वारा प्राप्त हुने साङ्ख्य (ज्ञान) योगको गति हो भने आसक्ति वा फलेच्छारहित निष्काम कर्मयोगको साधनाद्वारा परब्रह्म परमेश्वरलाई प्राप्त गर्नु कर्मयोगको गति हो । त्यसैले मनमा पैदा हुने सङ्कल्प, विकल्पादि भाव र मानसिक इच्छा वा कामनाको परित्यागविना कोही पनि सन्न्यासी वा योगी बन्न सक्तैन । यसरी सबै भौतिक पदार्थ र मानसिक अवरोध तथा स्वार्थसित सम्बन्धित कामनाहरू परित्याग गर्न नसक्ने व्यक्ति यथार्थमा सन्न्यासी हुन सक्तैन ।

योगारूढ हुन चाहने र योगारूढ भइसकेका पुरुषका लागि हेतुत्व वा साधन

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

पदार्थ

योगम् = योगसाधनामा
 आरुरुक्षोः = आरूढ हुन इच्छा गर्ने
 मुनेः (मननात् मुनिस्तस्य)
 = मननशील पुरुषका लागि
 कर्म = योगारूढ कर्म
 कारणम् = हेतु, साधन, उपाय
 उच्यते = बताइएको छ

योगारूढस्य = योगमा आरूढ भई
 सकेको अर्थात् योग प्राप्त गरिसकेको
 तस्य = त्यस पुरुषका लागि
 शमः = सबै कर्मबाट निवृत्ति वा
 सर्वसङ्कल्पको परित्याग
 एव = नै
 कारणम् = हेतु, साधन
 उच्यते = बताइएको छ

भावार्थ

योग साधनामा आरूढ हुन इच्छा गर्ने मननशील पुरुषका लागि योगारूढ कर्म गर्नु नै साधन वा हेतु हो भनी बताइएको छ, तर योगमा आरूढ भइसकेका अर्थात् योग प्राप्त गरिसकेका पुरुषका लागि भने सबै कर्मबाट निवृत्ति वा सर्वसङ्कल्पको परित्यागरूप शम नै मुख्य हेतु वा साधन बताइएको छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

चित्तवृत्ति निरोधद्वारा परमेश्वरसित साक्षात्कार गर्ने विधि नै योग हो । योगसाधनाको विभिन्न सिँढी वा अवस्थाहरू हुन्छन् । योगको प्रारम्भिक अवस्थालाई यहाँ "योगम् आरुरुक्षुः" अवस्था मानिएको छ । योगसाधक पुरुष यसै अवस्थादेखि आध्यात्मिक चिन्तनको मार्गमा प्रवेश गर्न थाल्दछ । योग-साधनामा आरूढ हुन चाहने प्रारम्भिक अवस्थाका साधकका लागि इन्द्रियहरू निग्रह गरी यम, नियम, प्राणायाम, आसनादि योगविधिद्वारा योगमा संलग्न हुने 'कर्मको

अभ्यास' नै मुख्य हेतु मानिएको छ र ध्यानविधिद्वारा योगमा आरूढ भई योगसिद्धि प्राप्त भइसकेका पुरुषहरूका लागि भने सर्वसङ्कल्पको परित्यागरूप 'शम' मुख्य हेतु मानिएको छ । योगसाधनाको अन्तिम खुड्किलो आत्म-साक्षात्कार हो । तत्पश्चात् त्यो सिद्धयोगी पुरुष परब्रह्म परमेश्वरको स्वरूपमा एकाकार भई स्थित हुन्छ ।

योगारूढ पुरुषको लक्षण

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

पदार्थ

(योगी)	= योगसाधनामा निरत साधक	(न अनुषज्जते) = आसक्त हुँदैन
यदा	= जब, जुनसमयमा	तदा = त्यस समयमा, त्यसवेला
इन्द्रियार्थेषु (इन्द्रियाणामर्थेषु)	= इन्द्रियका विषय वा भोगहरूमा	सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी (सर्वान् सङ्कल्पान् सन्न्यसितुं परित्यक्तुं शीलमस्य सः)
न अनुषज्जते	= आसक्त हुँदैन	= सम्पूर्ण सङ्कल्पहरू परित्याग गर्ने शील भएको, त्यस पुरुषलाई
हि	= निश्चय नै	योगारूढः = योगमा आरूढ भएको,
कर्मसु	= काम्यादि कर्ममा पनि	योग प्राप्त गरिसकेको
		उच्यते = भनिन्छ, बताइन्छ

भावार्थ

योगसाधनामा निरत रहेको योगी जब इन्द्रियका विषय तथा भोगहरूमा आसक्त हुँदैन र काम्यादि कर्महरूमा पनि अनासक्त नै रहन्छ, अनि सम्पूर्ण सङ्कल्प र कर्महरूको पनि परित्याग गर्दछ, त्यस समयमा त्यस पुरुषलाई योगारूढ भनिन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

वास्तवमा समाधि या योगारूढ अवस्थामा पुगिसकेको योगीले सबै कामना र इन्द्रियजन्य विषयसुखका सबै पदार्थको परित्याग गर्दछ र कामनासँगै पैदा हुने स्वार्थभावलाई पनि त्यागिदिन्छ । अनि निष्काम कर्मको पूर्ण सफलतामा अवरोध पैदा गर्ने शोक र मोहबाट छुटकारा पाउँछ ।

समस्त इच्छा, कामना र आसक्ति सङ्कल्पबाट पैदा हुने हुँदा योगसाधनाको 'योगारूढ' अवस्थामा पुगेको पुरुषले सम्पूर्ण भौतिक इच्छाहरू र कामनाहरूका सङ्कल्पको परित्याग गर्नुपर्दछ र इन्द्रिय तृप्तिका विषयवासनाको उपभोगमा आसक्त हुनुहुँदैन । सकाम कर्महरूप्रतिको प्रवृत्ति पनि योग साधनाको बाधक हुन्छ । चित्तको एकाग्रता, समस्त कामना र सङ्कल्पहरूको परित्याग, काम्यकर्म र विषयभोगप्रतिको अनासक्तिबाट योगसाधनामा सफलता प्राप्त भई योगारूढ अवस्थामा पुग्न सकिन्छ । यस अवस्थामा पुगेपछि योगसिद्धि प्राप्त हुन्छ ।

आफूलाई आफैले उद्धार गर्नुपर्छ

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

पदार्थ

आत्मना	= आफैले	आत्मा	= आफू स्वयम्
आत्मानम्	= आफूलाई	एव	= नै
उद्धरेत्	= (संसाररूपी	आत्मनः	= आफ्नो
समुद्रबाट) उद्धार गरोस्		बन्धुः	= मित्र हो
आत्मानम्	= आफूलाई	आत्मा	= आफू स्वयम्
न अवसादयेत्	= तल खस्न नदेओस्	एव	= नै
अधःपतन नगराओस्		आत्मनः	= आफ्नो
हि	= निश्चय नै	रिपुः	= शत्रु हो

भावार्थ

मानिस आफैले आफूलाई उद्धार गरोस् र आफूलाई तल खस्न वा अधःपतन हुनबाट जोगाओस् । निश्चय नै मानिस आफू स्वयम् नै आफ्नो बन्धु या मित्र हो र आफू स्वयम् नै आफ्नो शत्रु हो ।

भावबोधिनी व्याख्या

मानिस सदा आफ्नै अहङ्कार, अभिमान, मन र इन्द्रियहरूको अधीनमा रहन्छ । मानिस भित्रका काम, क्रोध, लोभ, मोह, माया, द्वेष, ईर्ष्या आदि दूषित तत्त्वहरूले मानिसलाई अधःपतन गराउँछन् । मानिसमा रहेको अहङ्कार, अभिमान र स्वार्थभावले पनि उसको प्रकृति या स्वभावलाई बदलिदिन्छन् र ऊ शोक तथा मोहजन्य भावबाट छुटकारा पाउन सक्तैन, अनि ऊ आफ्नो इन्द्रियहरूको दास बनेर भोगासक्त हुन्छ र नानाधरीका कुकर्मतिर प्रवृत्त हुन्छ, जसले गर्दा मानिस स्वयं आफू आफ्नो पतनको कारण बन्दछ र संसाररूपी समुद्रमा डुब्दछ । यसैकारण यी सबैको पत्याग गर्नुपर्दछ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- मानिस स्वयम् आफूले आफूलाई माथि उठाएर आफ्नो उद्धार गरोस्, आफूलाई अधःपतन हुनबाट जोगाओस् र नश्वर वस्तुप्रति आकृष्ट नबनोस्, किनभने मानिस स्वयम् आफू आफ्नो मित्र हो । आफू बाहेक आफ्नो उद्धार गर्ने अर्को कोही छैन र आफूलाई आफै उद्धार गर्न नसक्ने मानिस स्वयं आफू आफ्नो शत्रु पनि हो । मानिसका अरू कुनै शत्रु वा मित्र छैनन्, स्वयम् आफू नै आफ्नो मित्र हो र शत्रु पनि हो ।

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

पदार्थ

येन	= जुन
आत्मना	= जीवात्माद्वारा
आत्मा	= मन, शरीररूप आत्मा (इन्द्रियसहित)
जितः	= जितेको छ, वश गरेको छ
तस्य	= त्यस
आत्मनः	= जीवात्माको
तु	= त
आत्मा	= आफू, स्वयम् आफू
एव	= नै
बन्धु	= बन्धु हो, मित्र हो

अनात्मनः (अजितात्मनः)	= जसले शरीररूप आत्मा (मन र इन्द्रियसहित) वश गरेको छैन, त्यसका लागि
तु	= ता, त
आत्मा	= आफू, स्वयम् आफू
एव	= नै
शत्रुवत्	= शत्रुकै समान
शत्रुत्वे	= शत्रुतामा, शत्रुभावमा
वर्तेत	= रहनेछ

भावार्थ

जुन जीवात्माले आफ्नो शरीररूप आत्मा (मन र इन्द्रियसहित) वश गरेको छ, त्यस जीवात्माको त ऊ स्वयम् आफू नै आफ्नो मित्र हो, जसले शरीररूप आत्मा (मन र इन्द्रियसहित) वश गर्न सकेको छैन, उसका लागि त ऊ स्वयम् आफू नै शत्रुकै समान शत्रुभावमा रहनेछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

माथिको पाँचौं र छैठौं श्लोकमा १२वटा 'आत्मन्' शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यस शब्दले स्वयम् आफू, जीवात्मा, मन र अहङ्कार सहितका चित्तवृत्तिको बोध गराउँछ । शास्त्र बताउँछ- "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः"- उपनिषद् अर्थात् मानिसको मन नै बन्धन र मोक्षको कारण हो । जसले मनलाई विजय गरेको छ, त्यसले इन्द्रिय र शरीरलाई वशमा राख्न सक्छ । अहङ्कार, अभिमान पनि मानिसका कट्टर दुष्मन हुन्, त्यसैले मन र अहङ्कारसहित चित्तवृत्तिलाई पनि पूर्ण नियन्त्रण गर्न सक्नुपर्दछ । यस किसिमको मानिस स्वयम् आफू आफ्नो मित्र हुन्छ ।

तर जो जितेन्द्रिय छैन, जसले अन्तःकरणलाई नियन्त्रण गर्न सकेको छैन, त्यस्तो अनात्मव्यक्ति स्वयम् आफू शत्रु जस्तै शत्रुत्वभावमा रहन्छ । जसरी कुनै शत्रुले आफ्नो शत्रुको अहित गर्दछ, त्यसरी नै आफूलाई नचिन्ने अनात्मव्यक्ति शत्रुवत् आफू आफ्नो अनिष्ट गरिरहेको हुन्छ । मन र इन्द्रिय निग्रह गर्न नसक्ने मानिस उच्छृङ्खल बन्दछ र काम, क्रोध, लोभ आदिको वशीभूत भई सांसारिक बन्धनमा पर्दछ । त्यसैले मानिस स्वयम् आफूले आफूलाई उत्थान गरी माथि उठाउनु पर्दछ र तल खसाल्नु हुँदैन । उत्थान र पतनको कारण पनि मानिस स्वयम् आफू हो र आफू स्वयम् नै आफ्नो मित्र हो र अनि आफू स्वयम् नै आफ्नो शत्रु पनि हो ।

जितेन्द्रिय पुरुषले प्राप्त गर्ने प्रतिफल

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

पदार्थ

शीतोष्णसुखदुःखेषु (शीतञ्च, उष्णञ्च, सुखञ्च, दुःखञ्च तेषु)

= जाडो गर्मी र सुख दुःखादिमा

तथा = त्यस्तै

मानापमानयोः (मननं मानः, मानश्च अपमानश्च तयोः)

= मान, अपमानमा

प्रशान्तस्य = जो शान्त रहन्छ अर्थात् जसका अन्तःकरणका वृत्तिहरू शान्त छन्, प्रसन्न छन् र विकृतिरहित छन्

जितात्मनः (जितः आत्मा येन सः, तस्य)

= जसले शरीररूप आत्मा

(मन र इन्द्रियसहित) लाई वशमा

राखेको छ, त्यस्ता जितात्मा पुरुषको

परमात्मा = परब्रह्म परमात्मा

समाहितः = सर्वत्र आत्मभावले स्थित छ

भावार्थ

जुन योगी जाडो-गर्मी तथा सुख-दुःखादिमा र मान-अपमानमा सदा शान्त रहन्छ, उसका अन्तःकरणका वृत्तिहरू प्रशान्त एवं विकृतिरहित नै हुन्छन् र निरहङ्गार त्यस्ता जितात्मा पुरुषका लागि सर्वोच्च परब्रह्म परमात्मा आत्मभावले सदा हृदयरूपी गुफामा स्थित भइ नै रहन्छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

कुनै किसिमको अनुकूल वा प्रतिकूल परिस्थितिमा पनि चित्तमा विकृति पैदा नहुनु नै आत्मविजेता महापुरुषहरूको लक्षण हो । देह, इन्द्रिय, मन, बुद्धि र अहङ्कार उपर विजय नगरी जितात्मा हुन सकिँदैन । जितेन्द्रिय पुरुषहरू चाहे आफूलाई कसैले सम्मान गरून्, चाहे अपमान नै, चाहे सुख समृद्धिको समयमा होस्, चाहे दुःख कष्टको बेलामा सदा सम रहन्छन् । उनीहरूको चित्त सदा शान्त र एकरस रहन्छ । यस्ता पुरुषको अहङ्कार स्वतः शमन हुन्छ । यस्ता महापुरुषलाई हर्ष, शोक, काम, क्रोध, लोभ, मोह एवम् माया आदि चित्तविकृतिहरूले पनि कुनै प्रभाव पार्दैनन् र यसप्रति उनीहरूको कुनै प्रतिक्रिया रहन्न । उनीहरूको चित्त सदा शान्त, प्रसन्न र विकृतिरहित नै हुन्छ । यस किसिमको प्रशान्तचित्त भएका पुरुषका लागि परब्रह्म परमात्मा नित्यनिरन्तर प्रत्यक्ष नै रहने हुँदा जीवात्माले सर्वोच्च परमात्माको प्रत्यक्ष अनुभूति गर्न सक्तछ ।

परमात्माको साक्षात्कार गरेका महापुरुषको लक्षण

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

पदार्थ

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा (ज्ञानञ्च विज्ञानञ्च ताभ्यां तृप्तः आत्मा यस्य सः)

= ज्ञान र विज्ञानले जसको

आत्मा वा अन्तःकरण तृप्त छ

कूटस्थः = जसको स्थिति अविचल, दृढ, प्रशान्त या स्थिर छ

विजितेन्द्रियः (विजितानि इन्द्रियाणि येन सः)

= जसले इन्द्रियहरू जितेको छ

समलोष्टाश्मकाञ्चनः (समानि लोष्टञ्च

अश्म च काञ्चनञ्च तानि यस्य सः)

= जसको दृष्टिमा माटो, ढुङ्गा र सुवर्ण सबै समान छन्

(सः) = त्यो

योगी = योगी

युक्तः = युक्त हो अर्थात् परब्रह्म परमात्मालाई साक्षात्कार गर्न सक्षम

इति = यस्तो

उच्यते = भनिन्छ, बताइन्छ

भावार्थ

ज्ञान र विज्ञानले जुन योगीको आत्मा वा अन्तःकरण तृप्त छ, जसको स्थिति अटल र प्रशान्त छ, जसले इन्द्रियहरू जितेको छ, जसको दृष्टिमा माटो, ढुङ्गा र सुन सबै समान छन्, त्यही योगी युक्त हो, अर्थात् त्यही परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कार गर्न सक्षम हो भनी बताइन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ "ज्ञान" भन्नाले अध्ययनद्वारा उपलब्ध गरेको शास्त्रीय ज्ञान सम्भन्नुपर्दछ र "विज्ञान" भन्नाले प्रत्यक्षरूपमा आत्म-साक्षात्कारद्वारा अनुभव गरेको तथ्यविषय सम्भन्नुपर्छ । साधारण मानिसले ज्ञान र विज्ञानको यथार्थ रहस्य बुझेको हुँदैन र आत्म-परमात्म-विषयक ज्ञान प्राप्त गरेको पनि हुँदैन । त्यसैले ऊ ठोस तथा तरल भौतिक पदार्थलाई भिन्न भिन्न दृष्टिकोणले नियाल्दछ र माटो, ढुङ्गा र सुनलाई भिन्न भिन्न दृष्टिकोणले पहिचानेको हुन्छ । तर ज्ञान र विज्ञान दुवैले जसको आत्मा तृप्त छ, फेरि जान्ने कुरा कुनै अवशेष छैन, जसले परमेश्वरको निराकार एवम् साकाररूप र रहस्य बुझेको छ, त्यस्तो पुरुषको आत्मा सदा अविचल एवं निर्विकार रहन्छ र ऊ कूटस्थ जस्तै देखिन्छ । जसको दृष्टिकोणमा सबै पार्थिव वस्तु समान हुन्छन् र जो पत्थर तथा सुनमा भिन्नता देख्दैन, त्यस किसिमको जितेन्द्रिय योगी नै युक्त हो । ज्ञान, विज्ञानले तृप्त आत्मा भएको जितेन्द्रिय तथा सर्वत्र समभाव राख्ने सिद्धयोगी नै भगवत्तत्त्व प्राप्त गर्न वा परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कार गर्न सक्षम ठहर्छ ।

समबुद्धिको श्रेष्ठता

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

पदार्थ

सुहृत्	= उपकार गर्ने वा भलो चिताउने मित्र
मित्रम्	= स्नेही, प्रेमी
अरिः	= शत्रु
उदासीनः	= तटस्थ रहने
मध्यस्थः	= परस्पर विरोध गर्ने दुवै पक्षको हितैषी
द्वेष्यः	= अप्रिय, द्वेष गर्ने
बन्धुः	= सम्बन्धी, बन्धुवर्ग
(एतेषु)	= यी सबैमा

साधुषु	= साधु-महात्माहरूमा
च	= र
पापेषु	= पापीहरूमा
अपि	= पनि
समबुद्धिः (समा बुद्धिर्यस्य सः)	= समबुद्धि राख्ने, समभाव राख्ने
विशिष्यते	= विशिष्ट मानिन्छ, ज्यादै श्रेष्ठ ठहर्छ

भावार्थ

जो व्यक्ति भलो चिताउने सुहृत्, प्रेमी मित्र, शत्रु, तटस्थ, परस्पर विरोधी दुवै पक्षको हित गर्ने मध्यस्थ, द्वेष गर्ने वैरी र बन्धुवर्ग- यी सबैमा र साधु महात्मा र पापीहरूमा पनि समबुद्धि वा उस्तै तुल्यभाव राख्छ, त्यही व्यक्ति अतिश्रेष्ठ वा अतिविशिष्ट योगी ठहर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

साधारण मानिसमा संसारभरिका व्यक्ति वा पदार्थलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक हुन्छ । तर यस्तो मानिसले कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई राम्रो र कुनैलाई नराम्रो देख्छ । मानिसहरूमा पनि ऊ कसैलाई शत्रु, कसैलाई मित्र, कसैलाई प्रिय र कसैलाई अप्रिय देख्छ, उसका लागि कोही स्नेही वा प्रेमी र कोही द्वेषी हुन पुग्दछन् । सबैमा समबुद्धि राख्ने परमात्मामा समाहित चित्त भएको पुरुषको हेराइ र पहिचान गर्ने तरिका अर्कै किसिमको हुन्छ ।

त्यस्तो पुरुष कपटभाव नभएका सुहृद्मा, प्रेमी मित्रमा, शत्रु हुन् वा तटस्थ वा मध्यस्थ हुन्, तिनीहरूमा र आफ्नो द्वेष गर्ने प्रतिगामी हुन् वा शुभेच्छुक बन्धुवर्ग हुन्- यी सबै प्रकारका मानवीय प्राणीहरूमा समभाव राख्दछ र साधुमहात्माहरूमा र पापीहरूमा पनि जो पुरुष कुनै भेद बुद्धि राख्दैन, त्यस्तो पुरुष नै अतिश्रेष्ठ, अत्यन्त उच्च र अतिविशिष्ट ठहर्छ । यस किसिमको समबुद्धि भएको पुरुषमा पक्षपातको भावना नहुने हुँदा सर्वत्र परमात्मभाव छाएको हुन्छ ।

ध्यानयोगको साधना गर्ने प्रक्रिया

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

पदार्थ

यतचित्तात्मा (चित्तमन्तः करणम्, आत्मा
इन्द्रिय सहितो देहस्तौ, यतौ संयतौ
चित्तात्मानौ यस्य सः-शा.भा.)

= जसको अन्तःकरण र
इन्द्रियसहित देह (शरीर) वशमा छ
निराशीः = जो तृष्णा वा वासनारहित छ
अपरिग्रहः (अपगतः परिग्रहो यस्य सः)
= जसको कुनै वस्तु सङ्ग्रह
छैन अर्थात् वस्तुहरू सङ्ग्रह

गर्ने इच्छा नभएको

एकाकी = एकलै

रहसि = एकान्त ठाउँमा

स्थितः = स्थित भई, बसेर

योगी = ध्यानमग्न योगीले

सततम् = निरन्तर

आत्मानम् = आत्मालाई, अन्तःकरणलाई

युञ्जीत = योगसाधनामा लगाओस्,

परमेश्वरको ध्यानमा संलग्न गराओस्

भावार्थ

अन्तःकरण र शरीर (इन्द्रियसहित वशमा राखेर) तृष्णा, आसक्ति र वासनाहरूबाट मुक्त भई सङ्ग्रह त्यागेर ध्यानमा निमग्न रहने योगीले एकलै एकान्त ठाउँमा बसेर निरन्तर आत्मालाई ध्यानको माध्यमद्वारा परमेश्वरमा लगाइरहोस् अर्थात् ध्यानमा निमग्न रहोस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

ध्यानयोगको माध्यमद्वारा परमेश्वरको साक्षात्कार गर्न चाहने योगीले निरन्तर आफ्नो चित्त, आफ्नो मन, इन्द्रिय र देहलाई नियन्त्रण गर्नुपर्दछ । सांसारिक पदार्थमा मन घुमिरह्यो भने चित्तको एकाग्रता हुँदैन । ध्यानमा निमग्न रहन चाहने योगीले इन्द्रियजन्य विषयको परित्याग गर्नुपर्दछ र अन्य कुनै कुराको इच्छा वा आकाङ्क्षा पनि गर्नुहुँदैन । यसरी नै मान, अपमानको पनि ख्याल गर्नु हुँदैन र वस्तुको सङ्ग्रहलाई परित्याग गर्नुपर्दछ । ध्यानमा निरत योगीले इन्द्रियजन्य कामना र वासनाका भाव तथा विचारहरूलाई परित्याग गर्नुपर्दछ । ध्यान गर्दा एकलै शान्तिले छाएको एकान्तस्थलमा बसेर एकाग्र भई गर्नुपर्दछ । भौतिक पदार्थप्रतिको आकर्षण, मानिसको आवतजावत र कोलाहल ध्यानका बाधक हुन् र यस्तो ठाउँमा एकाग्रता हुन सक्तैन । मनको एकाग्रता नै ध्यानयोगको पराकाष्ठा हो । त्यसैले इन्द्रियजन्य इच्छाबाट मनलाई अलग राख्न सक्नुपर्छ । ध्यानविधिमा बाह्य विषयलाई मनमा प्रवेश गर्न दिनुहुँदैन । यसरी ध्यान गर्ने योगीले आफ्नो आत्मा, मन र बुद्धिरूप अन्तःकरणलाई निरन्तर परमात्मामा समाहित गर्नुपर्दछ । निरन्तर गरिने यस किसिमको ध्यानयोगको माध्यमबाट योगसाधनामा निरत रहने योगी परमेश्वरको साक्षात्कार गर्न पूर्ण सक्षम हुन सक्तछ ।

योगासन र स्थान

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

पदार्थ

शुचौ	= शुद्ध, पवित्र	न अत्युच्छ्रितम्	= न ज्यादा अग्लो
देशे	= स्थानमा, भूमिमा	न अतिनीचम्	= न ज्यादा होचो
चैलाजिनकुशोन्तरम् (चैलञ्च अजिनञ्च		आत्मनः	= आफ्नो
कुशाश्च उत्तरे यस्मिन् तत्)		स्थिरम्	= स्थिर
= जसमाथि क्रमशः कुश,		आसनम्	= आसन
मृगचर्म र वस्त्र ओछ्याइएको होस्		प्रतिष्ठाप्य	= बनाएर, स्थापना गरेर

भावार्थ

शुद्ध एवम् पवित्र स्थानमा, जसमाथि पहिले कुश अनि मृगचर्म र वस्त्र ओछ्याइएको होस्, यस किसिमको न ज्यादा अग्लो, न त ज्यादा होचो आफ्नो स्थिर, नहल्लने आसन बनाएर त्यसमा योगाभ्यास गर्नुपर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

योगसाधनाका लागि स्थान र आसनले ठूलो महत्त्व राख्दछ । साधनाभूमि ज्यादा शुद्ध, स्वच्छ र पवित्र हुनुपर्छ र लिपपोत गरेर पनि शुद्ध पार्नुपर्दछ । तीर्थस्थल, देवालय, नदीकिनार आदि एकान्त स्थानमा पनि योगासन तयार पार्न सकिन्छ । आसन ज्यादा अग्लो र ज्यादा होचो हुनुहुँदैन । यस्तो आसनमा चित्त स्थिर हुन सक्तैन र लड्ने भय हुन्छ । ज्यादा होचो र अग्लो नभएको आसनमा पहिले कुश, त्यसमाथि मृगचर्म वा उनको राडी या पाखी र त्यसमाथि पवित्र एवं शुद्ध वस्त्र ओछ्याउनुपर्दछ । कुशले जमिनबाट आउने चिसोलाई रोक्छ र मृगचर्म तथा ऊनका वस्त्रको आसनले पृथिवीको आकर्षण शरीरमा प्रवेश गर्नलाई छेक्छ । सफावस्त्रले आसनलाई नरम पार्दछ । आसन सदा अचल र स्थिर हुनुपर्दछ । यस्तो आसनबाट हल्लने, लड्ने आदि सम्भावना हुँदैन । आसन चलायमान पनि हुनुहुँदैन ।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

पदार्थ

तत्र	= त्यही	= जसका चित्त र
आसने	= आसनमा	इन्द्रियका क्रियाहरू वशमा छन्
उपविश्य	= बसेर	आत्मविशुद्धये (आत्मनः अन्तःकरणस्य
मनः	= मनलाई	विशुद्धये) = आत्मा वा अन्तःकरणको
एकाग्रम्	= एकाग्र	शुद्धिका लागि
कृत्वा	= गरेर	योगम् = योग, ध्यानयोग
यतचित्तेन्द्रियक्रियः (यता संयता		युञ्ज्यात् = साधना गरौस्, अभ्यास
चित्तस्य इन्द्रियाणाञ्च क्रिया यस्य सः)		गरौस्

भावार्थ

त्यही (पूर्वोक्त) आसनमा बसेर मनलाई एकाग्र गरेर चित्त (मन) र इन्द्रियका क्रियाहरूलाई आफ्नो वशमा राख्दै आफ्नो आत्मा वा अन्तःकरणको शुद्धिका लागि योगाभ्यास गरोस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

पूर्वोक्त योगासनमा बसेर योगाभ्यास गर्ने साधकले सर्वप्रथम चित्त र इन्द्रियका क्रियाहरू उपर विजय प्राप्त गर्नुपर्दछ । साधारण व्यक्तिको मन सदा चञ्चल र अनियन्त्रित भइरहन्छ, मनलाई नियन्त्रण नगरी कुनै पनि योगी योगसाधनामा सफलता प्राप्त गर्न सक्तैन । मन छाडा भयो भने अरू इन्द्रियहरूलाई पनि वश गर्न सकिन्न र चित्त पनि नियन्त्रण हुनसक्तैन । यहाँ चित्त शब्दबाट- “निगद्यतेऽन्तःकरणं मनो धीरहृदितिशित्तमिति स्ववृत्तिभिः”- वि.चू. ९५ । अर्थात् मन, बुद्धि, अहङ्कार र चित्तसम्बन्धी सबै अन्तःकरणका क्रियाहरूको बोध हुन्छ । साधकले यी अन्तःकरणका क्रिया र दसै इन्द्रियहरूका क्रियाहरू उपर विजय प्राप्त गरी तिनलाई वशमा राख्नुपर्दछ । मनको स्वभाव नै चञ्चलता हो, त्यसैले यसलाई स्थिर राख्न कठिन हुन्छ । मनको एकाग्रताविना योगसाधनामा पूर्णता प्राप्त हुनसक्तैन । त्यसैले मनलाई ध्येयवस्तुमा केन्द्रित गरी त्यहीँ स्थिर राखेर योगाभ्यास गर्नाले अन्तःकरण शुद्ध हुन्छ र हृदय स्वच्छ, निर्मल एवम् पवित्र बन्दछ ।

योगासनमा बस्ने र ध्यान गर्ने विधि

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

पदार्थ

कायशिरोग्रीवम् (कायश्च शिरश्च ग्रीवा च, तत्) = शरीर, शिर र गर्धन वा घाँटीलाई
समम् = समान, सीधा
अचलम् = अचलरूपमा
धारयन् = धारण गर्दै, राख्दै, राखेर
स्थिरः = स्थिर एवम् शान्त भई
स्वम् = आफ्नो

नासिकाग्रम् (नासिकायाः अग्रम्) = नाकको अग्रभागलाई
सम्प्रेक्ष्य = हेर्दै, दृष्टि दिँदै
च = र
दिशः = अरू दिशातिर
अनवलोकयन् = नहेरी, अवलोकन नगरिकन (ध्यानमग्न रहोस्)

भावार्थ

आफ्नो शरीर, शिर र घाँटीलाई सीधा एवं अचलरूपमा राखेर आफ्नो नाकको अग्रभागतिर दृष्टि दिँदै अरू दिशातिर अवलोकन नगरिकन स्थिर एवम् शान्त भई ध्यानमग्न रहोस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

योगाभ्यास गर्ने योगीले शिर झुकाउनु हुँदैन र घाँटी र त्यसभन्दा मुनिको शरीरलाई पनि सीधा एवम् अचल राख्नुपर्दछ । यसरी नै गर्धन नुहुनु वा झुक्नु हुँदैन अनि शरीरको पछाडिको भाग पनि सीधा राख्नुपर्दछ र झुक्न वा नुहुन दिनुहुँदैन । योगाभ्यास गर्दा शरीरका नसाहरूलाई पनि खुम्चिन दिनुहुँदैन र शरीरलाई यताउति हल्लन नदिई सम एवम् स्थिर राखेर आफ्ना दुवै दृष्टिलाई आँखीभुईको बीचभागबाट लगी नाकको अग्रभागमा केन्द्रित गर्नुपर्दछ र अरू विषय वा दिशातिर दृष्टिविन्दु छरिन दिनुहुँदैन । यताउति दृष्टि छरियो भने चित्तवृत्ति एकाग्र हुनसक्तैन । त्यसैले ध्यानयोगमा संलग्न योगीले एकाग्रमनले हृदय परमेश्वरमा लगाई ध्यानयोगको साधना गर्नुपर्दछ ।

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥१४॥

पदार्थ

ब्रह्मचारिव्रते (ब्रह्मचारिणो व्रतं तस्मिन्)	शान्त भएको छ
= ब्रह्मचारीको व्रतमा अर्थात् ब्रह्मचर्य, गुरुसेवा, भिक्षाटन, अध्ययन आदि व्रतमा	युक्तः = समाहित चित्त भएको योगी
स्थितः = स्थित भई, रही, ब्रह्मचारीका व्रतको अनुष्ठान गर्दै	मनः = मन र त्यसका वृत्तिहरूलाई
विगतभीः (विगता भीर्यस्य सः)	संयम्य = नियन्त्रण गरेर, वशमा राखेर
= जसको भय हटिसकेको छ, निर्भय भई	मच्चित्तः (मयि (परमेश्वरे) चित्तं यस्य सः) = जसको चित्त म (परमेश्वर) मा लागेको छ अर्थात् ममा चित्त लगाउँदै
प्रशान्तात्मा (प्रशान्तः आत्मा अन्तःकरणस्य सः) = जसको अन्तःकरण राम्रोसँग	मत्परः (अहं (वासुदेवः) परो यस्य सः) = जसको म (वासुदेव) नै सर्वश्रेष्ठ छु अर्थात् मेरै परायण भई
भावार्थ	आसीत् = स्थित होओस्

जो ब्रह्मचारीको व्रतमा स्थित छ, जो भयरहित छ, जसको अन्तःकरण धेरै शान्त छ, यस किसिमको समाहित चित्त भएको योगी मन र त्यसका वृत्तिहरूलाई नियन्त्रणमा राखेर ममा चित्त लगाउँदै मेरै परायण भई समाधिमा स्थित होओस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ परमेश्वरको ध्यान गर्ने विधिको वर्णन गरिएको छ । पूर्वोक्त योगासनमा बसी ध्यानमा संलग्न योगीले ब्रह्मचर्य व्रतको पूर्णतः पालन गर्नुपर्दछ । ब्रह्मचर्यमा रहँदा शुद्ध, पवित्र एवम् संयमित जीवनयापन गर्नुपर्दछ । ब्रह्मचर्यमा रही गुरुकुलमा बस्दा गुरुको सेवा-शुश्रूषा गर्ने, भिक्षाटन गर्ने आदि यस व्रतका प्रमुखविधि र नियम भएकाले योगसाधनामा निरत रहने योगीले पनि यसरी नै

ब्रह्मचर्य व्रतमा स्थित भई अन्तःकरण शान्त राखेर भयबाट चित्तविक्षोभ हुने हुँदा निर्भय भई एकाग्र मनले आफ्नो ध्येयवस्तुमा चित्त स्थिर राखी आफूलाई विसेर आफ्नो परमगति र परम आश्रयस्वरूप परमेश्वरकै उपासनामा परायण भई परब्रह्म परमेश्वरको प्रतीकात्मक ॐ यस एकाक्षर ब्रह्मको समुच्चारण गर्दै ध्यानमा निमग्न हुनुपर्दछ । ध्येयवस्तु चाहे निर्गुण तथा निराकार, परब्रह्म परमात्मा हुनु, चाहे ब्रह्मा, विष्णु, शिव, दुर्गा, राम, कृष्ण, गणेश आदि साकार देवीदेवता नै हुनु, तिनमा परायण रही एकाग्रभावले ध्यान गर्नुपर्दछ, यस्तो ध्यानविधिलाई नै "मच्चित्तः" "मत्परः" भनिएको हो ।

ध्यानयोगको प्रतिफल

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

पदार्थ

नियतमानसः (नियतं मानसं मनो यस्य सः)
= जसको मन वशमा छ

अर्थात् संयमित मन भएको

योगी = योगी

एवम् = यसप्रकार

आत्मानम् = आत्मालाई

सदा = नित्यनिरन्तर

युञ्जन् = ध्यानमा लगाउँदै

परमात्मामा विलीन गराउँदै

मत्संस्थाम् (मयि संस्था यस्यास्ताम्)

= ममा रहेको

निर्वाणपरमाम् (निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा
स्थितिर्यस्याः सा ताम्)

= मोक्ष अन्तिम स्थिति

वा पराकाष्ठा भएको, मुक्तिदायिनी

शान्तिम् = शान्ति

अधिगच्छति = प्राप्त गर्छ

भावार्थ

संयमित मन भएको योगी यसप्रकार आत्मालाई नित्यनिरन्तर ध्यानमा विलीन गराउँदै निर्वाण वा मोक्ष परम प्राप्ति वा पराकाष्ठा भएको शान्ति प्राप्त गर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ योगाभ्यास वा ध्यानयोगको अन्तिम लक्ष्य वा प्रतिफल के हो भन्ने कुरा देखाइएको छ । योगाभ्यासको अन्तिम लक्ष्य भौतिक संसार वा भौतिक विषयवासनाप्रति विरक्ति पैदा गरेर निर्वाण वा मोक्ष पराकाष्ठा भएको मुक्तिदायिनी शान्ति प्राप्त गर्नु हो । यसका लागि ध्यानयोगीले अन्तःकरणका चित्तवृत्तिहरूलाई संयमित राख्नुपर्छ र सबै इन्द्रियहरू वश गर्नुपर्छ । यसपछि आफ्नो आत्मालाई सांसारिक विषयबाट हटाएर सदा परमात्माको स्वरूपमा लीन गराई एकाग्र भएर आफ्नो मन र बुद्धिलाई परमेश्वरकै स्वरूपमा तन्मय गराउन सकेमा "मत्संस्थाम्" अर्थात् परमेश्वरमा अवस्थित परम आनन्ददायिनी शान्ति प्राप्त हुन्छ । यस्तो

शान्तिं चिरकालतकं रहिरहन्छ र परम आनन्दको अनुभूति भइरहन्छ । यस किसिमको शान्तिलाई भगवद्गीताले नैष्ठिकी शान्ति, शाश्वत शान्ति र पराशान्ति मानेको छ र यसैलाई मोक्ष वा निर्वाण प्राप्ति पनि भनिन्छ ।

योगसाधनाका लागि आहार-विहार

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

पदार्थ

अर्जुन = हे अर्जुन !
योगः = योग
अत्यश्नतः (अति अश्नतः) = धेरै खानेको, खच्चुवाको
तु = ता
न अस्ति = हुँदैन, सिद्ध हुँदैन
च = र
न = न त
एकान्तम् = बिलकुल
अमनश्नतः = नखानेवालाको
(अस्ति) = हुन्छ, सिद्ध हुन्छ

च = र
न = न त
अतिस्वप्नशीलस्य = ज्यादा सुत्नेवालाको, ज्यादा सुताहाको
अस्ति = हुन्छ, सिद्ध हुन्छ
न = न त
जाग्रतः = जागाबस्नेको, ननिदाउनेको
एव = नै
(अस्ति) = हुन्छ, सिद्ध हुन्छ

भावार्थ

हे अर्जुन ! न यो योग धेरै खाने खच्चुवाको सिद्ध हुन्छ, न बिलकुल नखाने निराहारीको हुन्छ, न ज्यादा सुत्ने सुताहाको हुन्छ, न त ननिदाई जागा बस्नेको नै सिद्ध हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

योगसाधनामा समाहित हुन चाहने व्यक्तिको शरीर स्वस्थ र तन्दुरुस्त हुनुपर्छ । प्राणीक अस्वस्थता र मानसिक अशान्तिले योगसाधनामा अवरोध पैदा गर्दछ । त्यसैले उचित र सन्तुलित आहार-विहार, निन्द्रा आदि कुरामा विशेष ध्यान दिनुपर्छ । वासी, रूखो, अमिलो, परो, ठसठसी गन्हाउने जस्ता खानाको प्रतिकारहरू अस्वस्थकर हुन्छन् । यस किसिमको खाना खान उपयुक्त हुँदैन । त्यसरी नै ज्यादा खान पनि हुँदैन, ज्यादा खायो भने अपच हुन्छ । पाचनशक्ति क्षीण भएपछि रोगले ग्रस्त पार्न सक्तछ । खाँदै नखाई निराहार बस्नेको शक्ति पनि क्षीण हुन्छ । शक्तिसन्तुलनको अवस्था नभएपछि रोगको सिकार बन्ने बढी सम्भावना रहन्छ, चित्तवृत्ति पनि त्यति एकाग्र हुन सक्तैन र शरीर शिथिल बन्दछ । त्यसैगरी ज्यादा सुताहा र ज्यादा जाग्राम बस्ने पनि योगसाधनामा

सफल हुन सक्तैन । दुवैलाई आलस्य र रोगले ग्रस्त पार्ने हुँदा शरीरमा फूति आउँदैन र मन पनि स्वच्छ र निर्मल हुन सक्तैन अनि स्वस्थ र निरोगी बनेर योगाभ्यास गर्न कठिन पर्दछ ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- योगीहरूले धेरै खानु वा ज्यादा खन्चुवा हुनु, खादै नखानु अथवा आवश्यकताभन्दा कम खानु, धेरै सुत्नु अथवा सुत्दै नसुत्नु- यी सबै हानिकारक छन् । यसबाट योगसिद्धि प्राप्त हुन सक्तैन ।

सन्तुलित आहार-विहार

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

पदार्थ

युक्ताहारविहारस्य (युक्तः आहारः विहारः यस्य, तस्य) = उपयुक्त आहार विहार छ जसको अर्थात् उचित आहार विहार गर्नेको
कर्मसु = कर्ममा
युक्तचेष्टस्य (युक्ता चेष्टा यस्य, तस्य) = कर्ममा उचित चेष्टा भएको, कर्ममा उचित चेष्टा छ जसको

युक्तस्वप्नावबोधस्य (स्वप्नश्च अवबोधश्च तौ, युक्तौ स्वप्नावबोधौ यस्य, तस्य) = जसको सुत्ने र जागा बस्ने काम यथा समयमा नै हुन्छ, त्यस्ता पुरुषको
दुःखहा (दुःखानि हन्तीति दुःखहा) = दुःखकष्ट नाश गर्ने, दुःखनाशक
योगः = योग
भवति = हुन्छ, सिद्ध हुन्छ

भावार्थ

जसको परिमित मात्रामा उपयुक्त आहार-विहार छ, कर्ममा जसको उपयुक्त चेष्टा या लगनशीलता छ, जो उपयुक्त समयमा सुत्ने र जागा रहनेगर्छ, त्यसैको दुःखकष्टनाशक योग सिद्ध हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

योगसिद्धि प्राप्त गर्नका लागि आहार-विहार आदि कारणबाट योगसाधनामा कुनै विघ्नबाधा र अवरोध पैदा हुन दिनुहुँदैन । खानपिन गर्ने, घुमफिर गर्ने र आराम गर्ने काम ज्यादै नियमित र निश्चित परिमाणमा हुनुपर्छ । उपयुक्त आहार-विहारले जीवन स्वस्थ रहन्छ, शरीरमा आलस्यता हट्छ र चित्त प्रसन्न रहन्छ । ध्यानयोगको साधकले कर्म पनि उपयुक्त नै गर्नुपर्छ । यसैगरी योगाभ्यास गर्ने योगीले सुत्ने, उठ्ने र जागा बस्ने समयको पनि ख्याल गर्नुपर्दछ । दिनमा सुत्ने र रातमा जाग्राम बस्ने यी प्रकृतिविरुद्ध कार्य हुन् । त्यसैले सुत्ने, उठ्ने र जाग्राम बस्ने काम पनि यथायोग्य नै हुनुपर्छ । यसरी उचित ढङ्गले आहार-विहार गर्ने, उपयुक्त कर्म गर्ने र ठीक ठीक समयमा सुत्ने र जागा बस्ने योगीका समस्त भौतिक कष्टहरू नष्ट हुन्छन् र दुःखको निवारण हुन्छ ।

योगमा समाहित योगी

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

पदार्थ

यदा = जब, जुन समयमा
विनियतम् = स्वाधीन राखिएको,
बाहिरी वृत्तिबाट हटाइएको
चित्तम् = एकाग्र भएको चित्त
आत्मनि = आत्मामा, परमात्मामा
एव = नै
अवतिष्ठते = स्थित हुन्छ
तदा = त्यस समयमा

सर्वकामेभ्यः = समस्त विषयभोगको
कामनाबाट
निःस्पृहः (निर्गता स्पृहा तृष्णा वा लालसा
यस्य सः) = जसको तृष्णा वा
लालसा हटेको छ, त्यस्तो योगी
युक्तः = योगमा समाहित
इति = यस्तो
उच्यते = भनिन्छ

भावार्थ

जुन समयमा बाहिरी वृत्तिबाट हटाइएको एकाग्र चित्त केवल आत्मामा नै स्थित हुन्छ, त्यस बखतमा समस्त विषयभोगको कामनाबाट निःस्पृह तथा निरासक्त बनेको योगी योगमा समाहित (लीन) भएको 'युक्त' कहलाउँछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

सांसारिक विषयसुखमा फसेको व्यक्ति योगसाधनामा सफल हुन सक्तैन । त्यस्ता व्यक्तिको चित्त सदाकाल इन्द्रियका विषयहरूको उपभोगमा लालायित भइरहेको हुन्छ र बाह्य आकर्षण योगसाधनाको बाधक हुन्छ । त्यसैले भौतिकवादी व्यक्तिहरू कहिल्यै पनि आफ्नो बुद्धि र अहङ्कारलाई वश गर्न सक्तैनन् । आफ्नो वशमा राखिएको चित्तवृत्ति मात्र आफ्नो स्वरूपमा स्थित हुन सक्तछ ।

यसरी जो पुरुष आफ्ना मन, बुद्धि र देहेन्द्रियहरूलाई आफ्नो वशमा राखी समस्त भौतिक कामनाहरू र विषयभोगका लालसाहरूलाई परित्याग गरी निःस्पृह भई एकाग्रचित्तले निश्चल भएर परमात्मा वा ध्येयवस्तुमा स्थित हुन्छ, त्यही नै योगयुक्त हुन्छ । यस्तो व्यक्तिलाई दृश्यजगत्ले कुनै पनि प्रभाव पार्न सक्तैन र यस किसिमका सिद्धयोगीको मन, वचन, शरीर र सबै इन्द्रियहरू परब्रह्म परमेश्वरमा समाहित भएका हुन्छन् र साधक दिव्य अवस्थामा पुगेको हुन्छ । तर आफ्नो, मन, बुद्धि र देहेन्द्रियहरूलाई वश गर्न नसक्ने व्यक्ति भने योगसाधनामा सफल हुन सक्तैन ।

परमात्मामा समाहित चित्त भएका योगीको अवस्था

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

पदार्थ

निर्गुण कर्मयोग ॥ १७ ॥

यथा = जसरी, जुन प्रकारले
निवातस्थः (निवाते स्थः)

= हावा नभएको स्थानमा स्थित

दीपः = बत्ती, दियो

न इङ्गते = हलचल गर्दै न, हल्लदै न,
चलायमान हुँदैन

सा = त्यस्तै किसिमको, उस्तै

उपमा = उपमा

भावार्थ

जसरी हावा नभएको स्थानमा राखिएको बत्ती चलायमान हुँदैन, त्यस्तै उपमा वा स्थिति, आत्मा वा परमात्माको ध्यानमा निमग्न आफ्नो चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने योगीको बताइन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

भौतिक विषयसुखको आकर्षणले सदा मानिसको चित्त चलायमान भइरहेको हुन्छ र यस्तो व्यक्ति एकक्षण पनि आराम लिएर बस्न सक्तैन । यस किसिमका व्यक्तिको मनमा एक पछि अरु नयाँ तयाँ चाहना र आकाङ्क्षा सदा उठिरहेका हुन्छन् । आत्मसंयम नगरी चित्तवृत्ति नियन्त्रण गर्न ज्यादै कठिन हुन्छ । तर परमात्माको समाधिमा निमग्न योगीको चित्त भने त्यस्तै किसिमले अविचलित वा स्थिर रहन्छ, जुन किसिमले हावा-रहित स्थानमा राखिइएको बत्ती चलायमान नभई स्थिर रहन्छ । यहाँ चित्तको चञ्चलतालाई बत्तीको चञ्चलपनसँग तुलना गरिएको छ । मन र इन्द्रियहरूको विजयी स्वाधीन चित्त भएको पुरुष परमात्माको ध्यानमा सदा स्थिर रहन सक्तछ । त्यसैले योगसाधनामा संलग्न रहने योगिजसले आफ्नो चित्तलाई हावा नभएका स्थानको दीप जस्तै स्थिर राख्न सक्नुपर्दछ ।

आत्यन्तिक सुखको वर्णन

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

पदार्थ

यत्र = जुन अवस्थामा, जुन
समयमा

योगसेवया = योगाभ्यासद्वारा,
योगानुष्ठानद्वारा

निरुद्धम् = बाहिरी वृत्ति रोकिएको

चित्तम् = चित्त

उपरमते = उपरत हुन्छ, विश्राम लिन्छ

आत्मनः = आत्मवृत्तिको, परमात्माको

योगम् = योगसाधना, ध्यानमा, समाधिमा

युञ्जतः = लागेको, स्थित

यतचित्तस्य (यतं संयतं चित्तं यस्य तस्य)

= वशमा छ चित्त वा

अन्तःकरण जसको, स्वधीन चित्त भएको

योगिनः = योगीको

स्मृता = मानिन्छ, समानता बताइन्छ

आत्मनि = आफूमा, परमात्मामा

एव = नै

भावार्थ

तुष्यति

= सन्तुष्ट हुन्छ, तृप्त रहन्छ

आनन्द प्राप्त गर्छ

योगानुष्ठानद्वारा बाहिरी वृत्तिबाट निरुद्ध भएको चित्त जुन अवस्थामा उपरत हुन्छ वा वृत्तिहीन बन्दछ र शान्त हुन्छ, त्यस समयमा साधक समाधिद्वारा परिशुद्ध आत्माले परम ज्योतिस्वरूप आत्माको साक्षात्कार गर्छ अनि आफूमा नै तृप्त रहन्छ र आनन्द प्राप्त गर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ योगाभ्यासद्वारा प्राप्त हुने आत्यन्तिक सुखको वर्णन गरिएको छ । योगाभ्यासद्वारा जब योगीको चित्त समस्त भौतिक पदार्थबाट निवृत्त भई आफ्नो ध्येयवस्तु वा परमात्मामा मात्र स्थित हुन्छ, त्यसबखत अभिमान हट्छ, चित्तको चञ्चलता रहदैन र स्थिर हुन्छ । त्यस अवस्थामा पुगेको योगीको चित्त अहङ्काररहित भई भौतिक ससारबाट नै उपरत हुन्छ । योगसाधनाको यस अवस्थामा पुगेपछि ध्याता (ध्यान गर्ने), ध्यान र ध्येय यी तीनवटा विभेदवृत्ति हट्छन् र ध्येयवृत्ति मात्र अवशेष रहन्छ । यही नै योगसाधनाको समाधि अवस्था हो । यस अवस्थामा ध्यान गर्ने ध्याता आफ्नै स्वरूपलाई समेत बिर्सेर ध्येयस्वरूपमै लीन भएको हुन्छ । यसरी चित्तले विश्राम लिएपछि समाधिद्वारा शुद्धीकरण भइसकेको योगीको आत्माले परम ज्योतिस्वरूप परमात्माको साक्षात्कार गर्दै आफू आफैमा सन्तुष्ट वा तृप्त रहन्छ र परमात्माको दृष्टिले योगसाधक परम-आनन्द वा आत्यन्तिक सुखको अनुभूति गर्दछ ।

आत्यन्तिक सुख कस्तो हुन्छ ?

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

पदार्थ

अयम्

अतीन्द्रियम्

बुद्धिग्राह्यम्

(बुद्ध्या ग्राह्यम्)

= केवल सक्षम बुद्धिद्वारा

ग्रहण गर्ने योग्य

यत्

आत्यन्तिकम्

सुखम्

तत्

यो योगी

(इन्द्रियेभ्योऽतीतम्)

= इन्द्रियहरूको

पहुँचभन्दा परको

यत्र

वेत्ति

च

यत्र स्थितः

(सः)

तत्त्वतः

= जुन अवस्थामा

= अनुभूति गर्दछ,

जान्दछ

= र

= जुन आत्मस्वरूपमा

स्थित

= त्यो योगी

= तत्त्वबाट, वास्तविक

स्वरूपबाट, परमात्म स्वरूपबाट

न एव चलति = विचलित नै हुँदैन

भावार्थ

यस योगीले इन्द्रियहरूको पहुँचभन्दा परको, केवल सूक्ष्मबुद्धि वा अन्तर्ज्ञानद्वारा ग्रहण गर्न योग्य जुन अनन्त एवम् शाश्वत आनन्द छ, त्यस अक्षय आनन्दलाई जुन अवस्थामा अनुभूति गर्दछ, त्यसै आत्मस्वरूपमा स्थित त्यो योगी तत्त्व वा वास्तविक स्वरूपबाट विचलित हुन नै चाहँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

समाधिबाट प्राप्त हुने आनन्द इन्द्रियबाट ग्रहण गर्न सकिँदैन । यो अतीन्द्रिय छ, अगोचर छ र अनिर्वचनीय पनि छ । यस्तो आनन्दको अनुभव सूक्ष्मबुद्धिले मात्र गर्न सक्तछ । समाधिबाट प्राप्त हुने आत्यन्तिक सुख सात्त्विक, राजस र तामस सुखभन्दा ज्यादै विलक्षण र इन्द्रियातीत हुन्छ । कुनै पनि अन्य प्रकृतिजन्य सुख यससित तुलना हुन सक्तैन, यो सुख सबै सुखको पराकाष्ठा र परागति हो । आत्म-साक्षात्कारबाट प्राप्त हुने यो परम-आनन्द योगासीन योगीले जुन अवस्थामा अनुभव गर्दछ, त्यो योगी त्यही आत्मस्वरूपमा स्थित हुन्छ र त्यस परम-आनन्द परमात्मस्वरूपबाट कदापि विचलित हुँदैन । आत्म-साक्षात्कार गर्ने योगीको हृदय सदा निश्चल रहन्छ र आफ्नो स्थितिबाट कहिल्यै विचलित हुँदैन । यस अवस्थामा उसलाई कुनै शारीरिक तथा मानसिक दुःखकष्टको अनुभूति हुँदैन र परम आत्यन्तिक आनन्दको मात्र अनुभूति भइरहन्छ ।

जुन कुरा पाएपछि अरू आवश्यक पर्दैन

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

पदार्थ

यम्	= जुन आत्यन्तिक सुख	यस्मिन्	= जुन अवस्थामा,
लब्ध्वा	= पाएपछि	आत्मप्राप्तिरूप अवस्थामा	
अपरम्	= अर्को कुनै पनि	स्थितः	= स्थित भएपछि
लाभम्	= लाभलाई	गुरुणा	= अत्यन्त कठोर, ज्यादै ठूलो
ततः	= त्यसभन्दा	दुःखेन	= दुःखबाट
अधिकम्	= अधिक, बढी	अपि	= पनि
न मन्यते	= लाभ हो भन्ने ठान्दैन	न विचाल्यते	= विचलित गराइँदैन
च	= र		

भावार्थ

पूर्वोक्त प्रकारले परम आनन्द अवस्थामा रहेको योगी अत्यधिक सुख प्राप्त गरेपछि अर्को कुनै पनि लाभलाई त्यसभन्दा बढी लाभ हो भन्ने ठान्दैन र आत्म प्राप्तिरूप अवस्थामा स्थित भएपछि अत्यन्त कठोर दुःखले पनि विचलित गराउन सक्तैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

यसमा योगसाधनाबाट प्राप्त हुने परम आनन्दको वर्णन गरिएको छ, जुन आनन्द प्राप्त गरेपछि यस संसारमा उपलब्ध हुने समग्र भौतिक सुख र समृद्धि तुच्छ र नगण्य हुन पुग्दछन् । योगसाधनाबाट परमात्माको साक्षात्कार गरेका योगीको हृदय अत्यन्त शान्त हुन्छ । उसलाई क्षणभङ्गुर भौतिक पदार्थहरूले र विषयजन्य सुखले प्रभावित पार्न सक्तैनन् । अनि उसलाई यसभन्दा बढी अरु कुरा पाउँ भन्ने इच्छा, आकाङ्क्षा वा लालसा पनि केही हुँदैन र ऊ विषयसुख वा ऐश्वर्य-भोगका साधनहरूप्रति लालायित पनि हुँदैन । यसपछि सात्त्विक, राजस र तामस प्रकृतिका उसका कामनाहरू स्वतः पूर्ण हुन्छन् । यसरी पूर्णकाम बनेको योगी अत्यन्त कठोर प्रकृतिको गुरु या बृहत् यातना, पीडा वा असह्य एवम् विकराल दुःखकष्टबाट पनि विचलित हुँदैन । उसको अन्तःकरण सदा परमात्मामा स्थिर एवम् अटल रहिरहन्छ ।

योगको लक्षण र योगसाधना

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

पदार्थ

दुःखसंयोगवियोगम् (दुःखैः संयोगस्तेन वियोगम् वा दुःखस्य संयोगात् वियोगम्)	सः = त्यो
= सांसारिक विषयका संसर्गबाट रहित, दुःखको संयोगबाट रहित	योगः = योग
योगसञ्ज्ञितम् = योगनाम भएको तम्	अनिर्विण्णचेतसा (न निर्विण्णम्, अनिर्विण्णञ्च तच्चेतश्च, तेन) = विचलित नभएको चित्तले वा निर्वेदरहित चित्तले
विद्यात् = जानोस्	निश्चयेन = निश्चयले, विश्वासका साथ
भावार्थ	योक्तव्यः = अभ्यास गर्नुपर्छ

त्यसैलाई योगनामक तत्त्व सम्झनुपर्छ, जसले सांसारिक विषयको संसर्गबाट उत्पन्न दुःखको संयोगबाट छुटाउँछ । त्यस योगको अभ्यास विचलित न भएको उत्साहयुक्त चित्तले दृढ निश्चयका साथ गर्नुपर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ भगवद्गीताले (योगको) अत्यन्त राम्रो परिभाषा गरेको छ । 'योग' भनेको त्यो तत्त्व हो, जसले दुःखरूप संसारबाट वियोग अर्थात् छुटकारा दिलाउँछ र सांसारिक दुःखका संयोगबाट पनि मुक्ति या छुटकारा दिन्छ, अनि कर्मसंस्कारबाट पैदा हुने विषयवासना समूल नष्ट गर्छ र अन्तरात्मामा आत्यन्तिक सुख र आनन्दको अनुभूति पैदा गर्छ ।

वास्तवमा भौतिक संसार अत्यन्त दुःखमय छ । त्यसको संसारबाट छुटकारा पाउनु नै दुःखको संयोगबाट वियोग (रहित) हुनु हो । यस अवस्थामा अन्तरात्मामा एक मात्र परमात्मा प्रस्फुटित हुने हुँदा योगीको अन्य भौतिक पदार्थसँग कुनै सम्बन्ध रहदैन ।

योगसाधनाका लागि उत्साह, धैर्य र दृढ विश्वास चाहिन्छ । योगसाधना गर्नेले आफ्नो कर्तव्य- पथबाट विचलित नभई दृढ-निश्चय लिई योगाभ्यास गरेमा परमात्माको साक्षात्काररूप योगसिद्धि प्राप्त हुन्छ ।

ध्यानयोग साधनाविधि

सङ्कल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

पदार्थ

सङ्कल्पप्रभवान् (सङ्कल्पः प्रभवः येषान्ते, तान्)	मनसा	= मनले, चित्तले
= सङ्कल्प नै उत्पत्ति छ जसको	एव	= नै
सङ्कल्पबाट पैदा भएको	इन्द्रियग्रामम् (इन्द्रियाणां ग्रामम्)	= इन्द्रियहरूका समुदायलाई
सर्वान् = समस्त	समन्ततः	= सबैतिरबाट
कामान् = कामनाहरूलाई	विनियम्य	= नियमपूर्वक रोकेर
अशेषतः = निःशेषरूपले, शेष नराखी		(योगाभ्यास गर्नुपर्छ)
त्यक्त्वा = छाडेर, परित्याग गरेर		

भावार्थ

सङ्कल्पबाट पैदा भएको विषयवासनाका समस्त कामनाहरूलाई निःशेषरूपले परित्याग गरेर मनले नै इन्द्रियहरूका समुदायलाई सबैतिरबाट नियमपूर्वक रोकेर योगाभ्यास गर्नुपर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ योगसाधन गर्ने विधि र तरिकाको वर्णन गरिएको छ । योगसाधना गर्ने पुरुषले सङ्कल्पबाट पैदा हुने सबै पदार्थहरू र अरू समग्र कामनाहरू सम्पूर्णरूपमा परित्याग गर्नुपर्दछ र सबै इन्द्रियहरू र तिनका विषयहरूलाई वश गर्न सक्नुपर्दछ । 'सङ्कल्प' भनेको मानस कर्म हो । मानिसलाई इन्द्रियको दास बनाउने र विषयवासनामा धकेल्ने उसको मन नै हो । मानिसको सङ्कल्प-विकल्पबाट नै कामनाहरूले जन्म लिन्छन् । विषयकाङ्क्षा र लृष्णा वा लालसा कामनाबाट पैदा हुन्छन् । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छन्- सङ्कल्पबाट उत्पन्न हुने समस्त कामनाहरूलाई अस्तिकृत (केस) मात्र पनि बाँकी नराखी परित्याग गर्नुपर्छ र मनले इन्द्रियका समूहलाई नियमपूर्वक रोकेर विषयतिर प्रवेश गर्ने नदिई योगसाधनामा निरत हुनुपर्छ । अनिमात्र योगसिद्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

ध्यानयोगीले मनलाई आत्मामा स्थित गरी अरु कुनै कुराको चिन्ता गर्नु हुँदैन

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

पदार्थ

शनैः शनैः = बिस्तारै बिस्तारै, अलि
अलि गरेर, क्रमैले

उपरमेत् = उपरत होस्, शान्त रहोस्
धृतिगृहीतया (धृत्या गृहीता, तया)
= धैर्ययुक्त, धैर्यले धारण
गरिएको

बुद्ध्या = बुद्धिद्वारा

भावार्थ

बिस्तारै अलि अलि गरेर उपरत (शान्त) भएर रहोस् र धैर्ययुक्त बुद्धिले मनलाई
आत्मामा स्थित गरेर, (परमात्मा बाहेक) अरु कुनै कुरा पनि चिन्ता नगरोस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यसमा पनि योगसाधना विधिकै वर्णन गरिएको छ । योगसाधनामा संलग्न योगीले
आन्तरिक तथा बाह्य आकर्षणमा लागिरहेको मनलाई यसबाट हटाउनुपर्दछ र
मनमा पैदा हुन कलुषित भावना र विचारहरूलाई परित्याग गर्नुपर्दछ । त्यसरी नै
योगसाधनामा धैर्य र उत्साहको पनि ठूलो महत्त्व रहेको हुन्छ । लामो समयको
भक्तिकाल पछि पनि योगसाधनाबाट सिद्धि वा सफलता पाउन सकिएन भने पनि
धैर्य र उत्साह सहिरहनुपर्छ र योगसाधनाको तैरन्त्यलाई ङगमगाउँन दिनुहुँदैन ।

योगसाधनामा निरत योगीले इन्द्रियलाई पनि आ-आफ्ना विषयबाट बिस्तारै-
बिस्तारै हटाएर चित्तमा स्थित गर्नुपर्छ र इन्द्रियहरू निवृत्त भएपछि धैर्यवती
बुद्धिद्वारा मनलाई पनि खिचेर आत्मामा स्थित गर्नुपर्छ । यसरी चित्तवृत्ति रोकेर
मनलाई आत्मामा लीन गरेपछि परमात्मा परमेश्वर बाहेक अन्य कुनै कुरा
नसम्झी वा विचार नगरी समाधिमा स्थित हुनुपर्दछ । विषय प्रपञ्चबाट
मनलाई न हटाई परमात्मामा स्थित हुन सकिँदैन र समाधिजन्य आनन्द पनि
प्राप्त हुन सक्तैन ।

नमः कसरी स्थिर राख्ने ?

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

पदार्थ

एतत्	= यो	ततस्ततः	= त्यता त्यतातिरबाट
अस्थिरम्	= अस्थिर, स्थिर भएर नरहने	नियम्य	= खिचेर, हटाएर
चञ्चलम्	= चञ्चल, चलायमान	आत्मनि	= आत्मामा
मनः	= मन, चित्त	एव	= नै
यतो यतः	= जता जताबाट, जहाँ जहाँ	वशम्	= वश, नियन्त्रण, निरोध
निश्चरति	= विचरण गर्दछ, लाग्छ	नयेत्	= गरोस्, ल्याओस्

भावार्थ

यो अस्थिर एवम् चञ्चल मन जता जता लाग्छ वा घुम्छ, त्यता त्यतातिरबाट खिचेर आत्मामा नै वश गरोस् अर्थात् त्यहीं रोकेर राखोस् ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ योग साधनामा संलग्न रहने योगीले आफ्नो मनलाई कसरी वश गर्न सकिन्छ, त्यस विधिको वर्णन गरिएको छ । मानिसको मन ज्यादै चञ्चल हुन्छ । उसको मनमा असङ्ख्य विचारधाराहरू र सङ्कल्प-विकल्पनादि भावहरू समुद्रको छालभै पैदा हुँदै बिलाउँदै गर्दछन् । यिनीहरूले ध्यानविधिमा अवरोध पैदा गर्दछन् र चित्त एकाग्र हुनसक्तैन । मानिसको मन सदा गतिशील छ र चलायमान पनि छ । यसले सांसारिक भोग, ऐश्वर्यादि र विविधवस्तु तथा पदार्थहरूको हरदम चिन्तन गरिरहन्छ ।

मन स्वभावैले एक ठाँउमा स्थिर भएर रहदैन । शब्दादि विषयहरूको माध्यमद्वारा यो अस्थिर मन सदा हलचल भइरहन्छ । त्यसैले योगाभ्यास गर्ने योगीले आफ्नो मन जता जतातिर भाग्दछ, त्यता- त्यता तिरबाट मनलाई खिचेर आफ्नो आत्मामा नै निरोध गर्न सक्नुपर्दछ । यदि मनले कसैलाई वश गयो भने ऊ इन्द्रियको दास बन्दछ र इन्द्रियजन्य विषयहरूको सुखभोगमा लोलुप भई विषयबन्धनमा पर्दछ र मोहजालमा फस्दछ । त्यसैले सिद्धयोगीहरू आफ्नो मन आत्मामा नै निरोध गरेर शान्त भई एकमात्र परमात्माको ध्यानमा निमग्न हुन्छन् र परम-आनन्द प्राप्त गर्दछन् ।

परम आनन्द प्राप्त गर्ने योगी

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

पदार्थ

प्रशान्तमनसम् (प्रकर्षेण शान्तं मनो यस्य, तम्) = जसको मन राम्रोसँग स्थिर वा शान्त भएको छ	= जसको पाप छैन, जो पापरहित छ, जो वासनामय मलबाट मुक्त छ, जो अधर्मबाट मुक्त छ
अकल्मषम् (नास्ति कल्मषं यस्य तम्)	शान्तरजसम् (शान्तं रजो यस्य, तम्) = जसको रजोगुण शान्त भएको छ

ब्रह्मभूतम् = ब्रह्मत्व प्राप्त गरेको, ब्रह्ममय बनेको	हि = निश्चय नै
एतम् = यो, यस किसिमको	उत्तमम् = अत्युत्तम, सर्वोच्च
योगिनम् = योगीलाई	सुखम् = सुख, आनन्द
	उपैति = प्राप्त हुन्छ

भावार्थ

जसको मन राम्रोसँग स्थिर वा शान्त भएको छ, जो वासनामय मलयुक्त पापबाट मुक्त छ, जसको रजोगुण शान्त भइसकेको छ, यस किसिमले ब्रह्ममय बनेर 'यो सबै ब्रह्म नै हो' भन्ने दृढ निश्चयमा पुगेको र परमात्मासित एकीभाव भएको योगीलाई अवश्य नै अत्युत्तम सुख वा सर्वोच्च आनन्द प्राप्त हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

'म ब्रह्म हुँ' र 'यो सबै ब्रह्म नै हो' भन्ने यस किसिमको ब्रह्ममय स्थिति नै ब्रह्मभूत अवस्था हो । यस अवस्थामा पुगेका योगीको मन शान्त हुन्छ र रजोगुण र त्यसका लोभ आदि वृत्तिहरू निवृत्त भइसक्छन् । रजोगुणले मानसिक अशान्ति र चञ्चलता पैदा गर्छ र भौतिक विषयसुखको प्रलोभनमा मनलाई फसाउँछ तर शान्त चित्त भएका योगीको मन रजोगुणजन्य विकारहरूबाट मुक्त रहन्छ र उसको मन कुनै किसिमको आसक्ति, आकाङ्क्षा, कामना वा लालसा वा अन्य पापजन्य दोषहरूबाट मुक्त भइसकेको हुन्छ । यसरी शान्तचित्त भएको पापमुक्त एवम् रजोगुण-रहित परब्रह्म परमात्मासित एकीभाव भएको सिद्धयोगीलाई दिव्यसुखको परम आनन्द प्राप्त हुन्छ । यही नै ध्यानयोगको चरम उत्कर्ष हो । यस किसिमका योगीको मन, वचन र अन्य इन्द्रियहरू परमेश्वरमा समर्पित भइसकेका हुन्छन् र ऊ कुनै पनि बाधा अवरोधबाट विचलित हुँदैन र परमेश्वर बाहेक अरु कुनै कुराको चिन्तन गर्दैन । यसबाट उसलाई योगजन्य आत्यान्तिक सुखको अनुभूति हुन्छ ।

परम सुख र आनन्दको अनुभूति

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

पदार्थ

विगतकल्मषः (विगतं कल्मषं यस्य सः) = जसको पाप हटिसकेको	सुखेन = सुखपूर्वक, आनन्दपूर्वक
छ, समग्र भौतिक कल्मषबाट मुक्त भएको	ब्रह्मसंस्पर्शम् (ब्रह्मणा परब्रह्मणा संस्पर्शो यस्य तम्)
योगी = योगी, आत्मसंयमी योगी	= जसको परब्रह्मसित सम्पर्क छ, परमात्माको प्राप्तिरूप
एवम् = यसप्रकार	अत्यन्तम् = ज्यादै उत्कृष्ट, परम
सदा = निरन्तर, सर्वदा	सुखम् = सुख, आनन्द
आत्मानम् = आत्मालाई, आफूलाई	अश्नुते = अनुभव गर्छ, प्राप्त गर्छ
युञ्जन् = योगाभ्यासमा लगाउँदै,	
परमात्मामा समाहित गर्दै	

भावार्थ

समस्त भौतिक कल्मषबाट मुक्त निष्पाप योगी यसप्रकार निरन्तर योगाभ्यासद्वारा आत्मालाई परमात्मामा समाहित गर्दै सुखपूर्वक परब्रह्म परमात्माको सम्पर्कबाट प्राप्त हुने अत्यन्त उत्कृष्ट परम सुख वा आनन्दको अनुभूति गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

ध्यानयोगमा निरन्तर संलग्न योगी अहंशरजन्य समस्त भौतिक पापहरूबाट मुक्त भई ब्रह्मसान्निध्य अर्थात् परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ र परम आनन्दको अनुभूति गर्दछ, जसलाई ब्रह्मानन्द, परमानन्द, अक्षयसुख वा चरम-आनन्द पनि भन्ने गरिन्छ । यस अवस्थामा पुगेका योगीको मन सुख-दुःख, पाप-पुण्य, शुभ-अशुभ, असल-खराब, राम्रो-नराम्रो आदि द्वैतभावबाट मुक्त हुन्छ र बाह्य आकर्षणबाट पनि प्रभावित बन्दैन, त्यस स्थितिमा रहेका योगीको अन्तरात्माको असीम आनन्द एवम् शान्ति छाएको हुन्छ ।

ब्रह्मका साथ एकत्वदर्शन

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

पदार्थ

योगयुक्तात्मा (योगेन युक्त आत्मा यस्य सः) = जसको आत्मा योगद्वारा परमात्मासित एकीभाव भएको छ
सर्वत्र = सबै ठाउँमा, सबैमा
समदर्शनः (समं दर्शनं यस्य सः)
= जसको समदृष्टि छ, जो
समभावले देख्दछ, त्यस्तो योगी
आत्मानम् = आफ्नो आत्मालाई

सर्वभूतस्थम् (सर्वेषु भूतेषु स्थ स्थितम्)
= सबै प्राणीमा स्थित
च = र
सर्वभूतानि = सबै प्राणीहरू
आत्मनि = आफ्नो आत्मामा
ईक्षते = देख्दछ, स्थित रहेको
देख्दछ

भावार्थ

योगद्वारा जसको आत्मा परमात्मासित एकीभाव भएको छ, जो सबैमा समभावले रहेको देख्दछ र भेददृष्टि गर्दैन । यस किसिमको सिद्धयोगी आफ्नो आत्मा सबै प्राणीमा स्थित रहेको देख्दछ र त्यसरी नै सबै प्राणीहरूलाई आफ्नै आत्मामा स्थित भएको देख्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

परमात्मसत्त्वलाई राम्ररी बुझेको सिद्धयोगी पुरुष सबै प्रकारका कर्मबन्धनबाट मुक्त रहन्छ र भौतिक विषयसुखको मोह र आसक्तिलाई पनि परित्याग गरिसकेको हुन्छ । त्यस्ता सिद्धयोगीको अन्तरात्मा समदर्शी बनिसकेको हुन्छ र उसमा सर्वत्र समभाव

छाएको हुन्छ । त्यसरी सर्वत्र समदृष्टिले हेर्ने सिद्धयोगी सबै ठाउँमा परब्रह्म परमात्मा वासुदेव नै परिपूर्ण भएर रहेको पाउँछे र उसको अन्तरात्मा पनि ब्रह्ममय बनि सकेको हुन्छ, त्यसैले ऊ आफूमा र समस्त प्राणीको हृदयमा परब्रह्म परमात्मा नै एकीभावले स्थित रहेको देख्छ । र त्यसरी नै अरू समस्त प्राणीहरूलाई पनि वासुदेव श्रीकृष्णमा एकीभावले रहेको देख्छ । भगवद्गीताको 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति' - १८/६१ । अर्थात् समस्त प्राणीहरूको हृदयमा परमेश्वरको निवास छ भन्ने अभिव्यक्ति पनि यिनै कुराको प्रमाण हो ।

भगवद्भक्तयोगीको सर्वत्र भगवद्दर्शन

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

पदार्थ

यः = जो पुरुष
सर्वत्र = सबै ठाउँमा, सबै प्राणीमा
माम् (वासुदेवः सर्वस्य आत्मानम् - शा. भा.)
= सबैको आत्मरूप म
वासुदेवलाई
पश्यति = देख्छ
च = र
मयि = ममा, म वासुदेव
(परमात्मा) मा

पश्यति = देख्छ, एकीभावले
रहेको पाउँछ
तस्य = त्यसका लागि
अहम् = म
न प्रणश्यामि = अदृश्य हुन्न, टाढा हुन्न
च = र
सः = त्यो
मे = मेरो लागि
न प्रणश्यति = अदृश्य हुँदैन, न देखिने

सर्वम् = समस्त प्राणीलाई

भावार्थ

जो पुरुष सबै ठाउँमा र समस्त प्राणीहरूमा सबैको आत्मरूप म (वासुदेव परमात्मा) लाई देख्छ र समस्त प्राणीहरू म (वासुदेवमा) एकीभावले स्थित रहेको देख्छ, त्यसका लागि म कदापि अदृश्य वा टाढा हुन्न र त्यो पनि मेरो लागि नदेखिने वा परोक्ष हुँदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

यो सम्पूर्ण चराचर जगत्की सृष्टि, स्थिति र लयको मूलकारण परब्रह्म परमेश्वर नै हुनुहुन्छ । परमात्माको अस्तित्व सर्वत्र व्याप्त छ । जो परमेश्वरको सच्चा उपसंके वा भक्त छ, उसले सबैको आत्मरूप परब्रह्म परमात्मा लाई सर्वत्र देख्छ र उसका लागि समस्त चराचर जगत् वासुदेवमय बन्दछ र उहाँभन्दा भिन्न कुनै कुरा पनि प्रतीत हुँदैन । त्यसैले भगवद्गीताको १० औं अध्यायको अन्त्यमा वासुदेव श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' म यो चराचर जगत्लाई मेरो एक अंशले ढाकेर रहेको छु ।

वास्तवमा सर्वव्यापक एवम् सर्वेश्वर परमात्माको सर्वत्र उपस्थिति रहेको छ, यो समग्र विश्व ब्रह्माण्ड उहाँकै संरचना हो, कुनै पनि प्राणी उहाँबाट भिन्न वा अलग रहन सक्तैन । नदी र त्यसको छलजस्तै जीव, जगत् र परमात्माबीच अभिन्न सम्बन्ध छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- यसरी ममा एकीभावले रहेको पुरुषका लागि म कहिल्यै उसबाट अदृश्य हुन्न र त्यसरी नै भक्त- पुरुष पनि मेरो लागि कहिल्यै मबाट अदृश्य हुँदैन ।

परमेश्वरको भक्त उहाँमा नै स्थित हुन्छ

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

पदार्थ

यः	= जो योगी	भजति	= भज्दछ, सेवा गर्दछ
एकत्वम्	= एकत्वभावमा, एकीभावमा	सः	= त्यो
आस्थितः	= स्थित भई	योगी	= योगी
सर्वभूतस्थितम् (सर्वेषु भूतेषु स्थितम्)	= समस्त प्राणीहरूको	सर्वथा	= सबै प्रकारले
	हृदयमा र जगत्मा नै	वर्तमानः	= क्रियाशील रहेर
	व्यापकरूपले अवस्थित	अपि	= पनि
माम्	= म (वासुदेव परमेश्वर) लाई	मयि	= ममा नै
		वर्तते	= रहन्छ, स्थित हुन्छ

भावार्थ

जो योगी एकत्वभावमा स्थित भई समस्त प्राणीहरूको हृदयमा र चराचर जगत्मा नै व्यापकरूपले अवस्थित म (वासुदेव परमेश्वर)लाई भज्दछ या उपासना गर्छ, त्यो योगी सबै प्रकारले क्रियाशील रहेर पनि सदा ममा नै स्थित हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यो ब्रह्माण्ड परमब्रह्म परमेश्वरको एक रङ्गभूमि या नाट्यशाला हो । यस रङ्गभूमिमा अनेकौं नाटकहरूको मञ्चन हुन्छ । यहाँ अनेकौं नर्तक नर्तकी प्राणीहरूको नृत्य गरिरहेका छन् र यसको मुख्य सूत्रधार परब्रह्म परमेश्वर नै हुनुहुन्छ र उहाँकै दिव्यज्योति सर्वत्र उद्भासित र प्रकाशित छ । यसरी परब्रह्म परमेश्वर एक भएर पनि समस्त चराचर जगत्मा व्याप्त हुनुहुन्छ र समस्त प्राणीहरूको हृदयमा स्थित हुनुहुन्छ । जो एकाग्रभावमा स्थित भई परब्रह्म परमेश्वर वासुदेवको सेवा गर्दछ र सर्वत्र सबै ठाउँमा वासुदेव सिवाय अरु केही देख्तैन, त्यस्तो सिद्धयोगीको मन, वचन, शरीर र अन्य इन्द्रियहरूले क्रिया गरिरहेर पनि उसको अन्तरात्मा सदा परब्रह्म परमेश्वरमा एकीभावले स्थित भइरहन्छ र ऊ कुनै पनि सांसारिक माया र मोहको जालमा फस्तैन ।

सर्वोत्कृष्ट योगी

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

पदार्थ

अर्जुन = हे अर्जुन !

यः = जो योगी

आत्मौपम्येन (आत्मा स्वयमेव
उपमीयते अनया इति आत्मोपमा,
तस्याः भावः आत्मौपम्यम्, तेन)

= आफ्नै सादृश्यले, आफ्नै
तुलनाद्वारा

सर्वत्र = समस्त भूतहरूमा

सुखम् = सुख, आनन्द

यदि वा = अथवा

दुःखम् = दुःखलाई

(समम्) = सम वा बराबर

(पश्यति) = देख्छ

सः = त्यो

योगी = योगी

परमः = ज्यादै श्रेष्ठ, सर्वोत्कृष्ट,
परमश्रेष्ठ, सर्वोच्च (हुन्छ)

भावार्थ

हे अर्जुन ! जो योगी सुखमा होस् या दुःखमा आफ्नो सादृश्य वा तुलना या उपमाद्वारा समस्त भूतहरू सबैमा सुख वा दुःख दुवैलाई बराबर वा समानताको दृष्टिले देख्छ, त्यो योगी परमश्रेष्ठ मानिन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ परमश्रेष्ठ योगीका लक्षणहरू परिभाषित गरेर देखाइएको छ । जस्तो कुनै एक साधारण व्यक्ति आफूलाई सुख वा आनन्द प्राप्त हुँदा खुसी हुन्छ र दुःख प्राप्त हुँदा दुःखी वा खिन्न हुन्छ, त्यसरी नै हरेक व्यक्तिलाई अनुकूल स्थिति प्रिय लाग्दछ र प्रतिकूल स्थिति अप्रिय । तर परमात्मतत्त्व बुझेको योगी महात्मा भने आफ्नै उपमा वा तुलनाद्वारा आफूसित अरूको समानता वा सम्पूर्ण भूतहरूमा आफ्नै सरह देख्छ, र समस्त चराचर विश्वका प्राणीहरूलाई सुखी देख्दा खुसी हुन्छ र दुःखी देख्दा समानरूपले दुःखको नै अनुभूति गर्दछ । यस किसिमको सबैमा समभावले हेर्ने समदर्शी योगी नै परमश्रेष्ठ वा सर्वोत्कृष्ट योगी हो । यस्तो योगीले फसैलाई खराब ठान्दैन र सबैमा आफ्नै उपमाद्वारा समान व्यवहार गर्दछ ।

मनका चञ्चलताको कारणले योगमा स्थिरता नहुने

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

पदार्थ

अर्जुन	= अर्जुनले	प्रोक्तः	= आज्ञा भयो, बताउनुभयो
उवाच	= बिन्ती गरे	चञ्चलत्वात्	= मन चञ्चल हुने
मधुसूदन	= हे मधुदैत्यका संहारक !	कारणले,	मनको चञ्चलपनाले
त्वया	= हजुरले	अहम्	= म
यः	= जो	एतस्य	= यसको, यस योगको
अयम्	= यो	स्थिराम्	= स्थिर, अचल, धेरै
साम्येन	= समत्वभावले		समयसम्म रहने
योगः	= योग, समत्वयोग, ध्यानयोग	स्थितिम्	= स्थिति, अवस्था
		न पश्यामि	= देखिन

भावार्थ

अर्जुनले बिन्ती गरे- हे मधुसूदन ! हजुरले समत्वभावरूप जुन यो योग बताइवक्सियो, मनको चञ्चलपनाले गर्दा म यस योगको स्थिर वा धेरै समयतक रहने अचल स्थिति भने देखिन ।

भावबोधिनी व्याख्या

योगको मार्ग अत्यन्त कठिन र जटिल पनि छ र यसका लागि संयम र धैर्यको आवश्यकता पर्दछ । आत्मसाक्षात्कार गर्न आत्मसंयम अपनाउनुपर्दछ, तर त्यसप्रतिको असमर्थताले अर्जुन योगाभ्यास विधिलाई सहर्ष स्वीकार गर्न व्यावहारिक कठिनाइले अलि हिचकिचाउँछन् । मनको चञ्चलता र मन एकै ठाउँमा स्थिर भएर नरहने अस्थिरपनाको कारण उनको दृष्टिमा योगाभ्यास प्रक्रिया निकै दुष्कर र असम्भव प्रतीत हुन्छ । त्यसैले योगको उपयोगिता स्थिर भएर रहने देखिन, हुन पनि मन बेचैन भएपछि शान्तिको सम्भावना नै रहँदैन । भने ज्यादै चञ्चल हुने व्यावहारिक कठिनाइले गर्दा योगाभ्यासको मार्ग त्यति सरल छैन । मनको एकाग्रता नै योगाभ्यासको मुख्य सिँढी हो । त्यसैले अर्जुन भन्दछन्- योगमार्ग अतिकठिन र दुष्कर पनि छ ।

मनको चञ्चलता र दुर्निग्रहता

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

पदार्थ

कृष्ण	= हे कृष्ण !	बलवद्	= बलवान् (छ)
हि	= निश्चय नै	दृढम्	= दृढ, दुराग्रेही (छ)
मनः	= मन		
चञ्चलम्	= ज्यादै चञ्चल (छ)		

प्रमाथि = प्रमथन गर्ने स्वभावको
 भर्थात् शरीर र इन्द्रियलाई विचलित,
 विक्षिप्त वा क्षुब्ध पार्ने स्वभावको । छ।
 (भत एव) = यसैकारण
 महम् = म
 तस्य = त्यसको (मनको)

निग्रहम् = नियन्त्रण गर्ने वा वशमा
 ल्याउने काम
 वायोः = वायुको निग्रह वा रोक्ने काम
 इव = भैं जस्तै
 सुदुष्करम् = अत्यन्त दुष्कर, ज्यादै कठिन
 मन्ये = ठान्दछु

भावार्थ

॥ श्रीकृष्ण ! मन ज्यादै चञ्चल छ, अतिबलवान्, ज्यादै दृढ र दुराग्रही पनि छ ।
 यो प्रमथनशील स्वभावको भएकाले यसलाई वश गर्न ज्यादै कठिन छ ।
 त्यसैकारण मनलाई नियन्त्रण वा वशमा ल्याउने काम वायुलाई रोक्नु वा वशमा
 ल्याउनु जस्तै अत्यन्त दुष्कर छ, भन्ने ठान्दछु ।

भावबोधिनी व्याख्या

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः- भ.गी. २/६०

यहाँ मनका स्वभावको अतिस्पष्ट र अतियथार्थ चित्र खिचिएको छ । मन स्वभावले
 अत्यन्त चञ्चल तथा अस्थिर छ, र यसले योगसाधनाको स्थितिलाई विचलित
 पार्दछ । मन ज्यादै बलवान् भएकोले यसलाई मत् हातीलाई भैं वश गर्न कठिन
 छ । अर्जुनको हृदय निराशाले छाएको छ । मनको चञ्चलताको कारण उनी
 योगसाधनालाई अत्यन्त दुर्लभ र दुष्कर ठान्दछन् । वास्तवमा मन ज्यादै दृढ र
 दुराग्रही पनि छ । मन जुन विषयमा आकर्षित हुन्छ, त्यसबाट छुटाउन ज्यादै
 कठिन पर्छ । यदि कसैले मनलाई जबर्जस्ती नियन्त्रण गर्न वा रोक्न खोज्यो भने
 उसलाई असफलता नै हात पर्छ । माथि दिइएको "प्रमाथि" विशेषणले मनको
 स्वभाव नै प्रमथनशील छ र मध्यानीले ठेकीमा दही हुँडले भैं यसले शरीर र
 इन्द्रियलाई नै हुँडल्छ, अनि अन्तःकरणलाई विचलित पार्दछ, र विक्षिप्त वा क्षुब्ध
 बनाउँछ । त्यसैले मनलाई वश गर्नु भनेको वायुको गतिलाई रोक्नु जस्तै हो, जुन
 कार्य अत्यन्त कठिन र अतिदुष्कर पनि छ ।

यहाँ अर्जुनले मनलाई वायुसँग तुलना गरेका छन् । यसमा दिएको 'वायु' पदले
 श्वासप्रश्वास प्रक्रियाको पनि सङ्केत गर्दछ, जसरी श्वास-प्रश्वास प्रक्रियालाई रोक्न
 कठिन हुन्छ, त्यसरी नै मनलाई नियन्त्रण गर्न कठिन पर्दछ भन्ने अन्तर्निहित भाव
 पनि व्यक्त हुन्छ ।

मनलाई वश गर्ने उपाय

श्रीभगवानुवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

पदार्थ

श्रीभगवान् = श्रीभगवान्वाट
 उवाच = आज्ञा भयो
 महाबाहो = हे शक्तिशाली बाहु
 भएका अर्जुन !, हे महाबाहु !
 असंशयम् = निस्सन्देह
 मनः = मन, चित्त
 चलम् = चञ्चल (छ)
 दुर्निग्रहम् (दुर् दुःखेन निगृह्यते इति
 दुर्निग्रहम्) = बडो मुस्किलले मात्र
 भावार्थ

वशमा ल्याउन सकिनेछ
 तु = किन्तु, तर
 कौन्तेय = हे कुन्तीपुत्र अर्जुन !
 अभ्यासेन = अभ्यासद्वारा, लगातार
 प्रयत्न गर्नाले
 च = र
 वैराग्येण = वैराग्यद्वारा
 गृह्यते = वश वा दमन गर्न सकिन्छ

भगवान् श्रीकृष्णवाट आज्ञा भयो- हे शक्तिशाली भुजा भएका अर्जुन ! निःसन्देह मन ज्यादा चञ्चल छ र यसलाई नियन्त्रण गर्न वा दमन गर्न अत्यन्त कठिन छ, किन्तु हे कुन्तीपुत्र अर्जुन ! निरन्तरको अभ्यास वा वैराग्यद्वारा भने मनलाई वश वा निग्रह गर्न सकिन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

चञ्चलता मनको स्वभाव हो । मनको व्यग्रता वा अशान्तपन हटाई यसलाई निग्रह गर्न वा आफ्नो अधीनमा राख्न पनि अत्यन्त कठिन छ । तर पनि योगसाधनाको समुचित अभ्यासद्वारा मनलाई नियन्त्रणमा राखी शान्त र निश्चल बनाई राख्नसकिन्छ, मनलाई नियन्त्रण गर्ने अर्को उपाय हो- वैराग्य । इन्द्रियका विषयहरूप्रति अनाकर्षण र भौतिक पदार्थहरूप्रतिको अनासक्तिबाट वैराग्य प्राप्त हुन्छ ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- मनलाई विषयासक्तिबाट हटाई ध्येयवस्तुमा वा परमेश्वरमा केन्द्रित गर्ने बारम्बारको अभ्यासद्वारा मनलाई वश गर्न सकिन्छ । मनमा नानाभौतिक चिन्तन र विचारहरू नदीको तरङ्ग वा छालभौं बारम्बार आइरहन्छन्, ती सबैलाई उपेक्षा गरेर अन्यत्र अरू विषयतिर लागेको मनलाई आफ्नो लक्ष्यमा नै केन्द्रित गर्नुपर्दछ । यस किसिमको अभ्यासबाट मनलाई निग्रह गर्न सकिन्छ ।

देखे-सुनेका सांसारिक विषयवासनाप्रति वितृष्णा पैदा हुनु नै वैराग्य हो । यस किसिमको वैराग्यद्वारा पनि मनलाई दमन वा निग्रह गर्न सकिन्छ ।

योगसूत्रमा भनिएको छ- "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" पा.यो.द. १/१२ । निरन्तरको अभ्यास र वैराग्यद्वारा मनलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ ।

इन्द्रियनिग्रह गर्न नसक्नेका लागि योगको अप्राप्यता

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

पदार्थ

असंयतात्मना (असंयत आत्मा मनः यस्य, तेन) = जसको मन वशमा छैन, अर्थात् मनलाई वश गर्न नसक्ने पुरुषद्वारा

योगः = योग

दुष्प्रापः (दुःखेन प्राप्यते इति)

= प्राप्त गर्न बढो कठिन छ

तु = परन्तु

वश्यात्मना (वश्यः वश्यत्वं प्राप्तः आत्मा मनः यस्य, तेन) = जसको मन वशमा

भावार्थ

आफ्नो मनलाई वश गर्न नसक्ने पुरुषद्वारा योग प्राप्त गर्न बढो कठिन छ, परन्तु जसको मन वशीभूत छ, यस किसिमको स्वाधीन मन भएको प्रयत्नरत पुरुषद्वारा भने उपयुक्त उपाय वा साधनाबाट योग प्राप्त गर्न सहज हुन्छ, यस्तो मेरो धारणा छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

आत्मालाई निरन्तर शान्त र स्वच्छ बनाई राख्न मनलाई पनि संयमित बनाएर राख्न सक्नुपर्छ । संयमित चित्त नभएको पुरुषबाट योगसाधनामा सफलता प्राप्त गर्न अत्यन्त दुर्लभ छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्णबाट आफ्नो धारणा या विचारलाई स्पष्ट पार्दै आज्ञा हुन्छ- जसको मन संयमित छैन र चञ्चल वा उच्छृङ्खल छ, त्यस्तो पुरुषले विना लगामको घोडाभै आफ्नो मनलाई वश गर्न सक्तैन । यस्तो अस्थिर मन भएको पुरुषले योगसाधनामा सफलता प्राप्त गर्न ज्यादै कठिन हुन्छ । यस्ता पुरुषको लागि योगसाधना ज्यादै दुर्लभ तथा दुष्प्राप्य छ र यस्ता व्यक्तिले कहिल्यै आत्म-साक्षात्कार गर्न सक्तैन । परन्तु जसको मन संयमित छ, वश्य छ, स्वाधीन छ र अन्तःकरण स्वच्छ छ, यस किसिमको प्रयत्नशील पुरुषले भने उपयुक्त उपाय वा साधनाबाट योगमा सफलता प्राप्त गर्न सक्छ र उसका लागि आत्म-साक्षात्कार त्यति कठिन हुँदैन बरु सहज बन्न पुग्दछ ।

योगभ्रष्ट हुनेको गति वा अवस्था कस्तो हुन्छ ?

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

पदार्थ

अर्जुन	= अर्जुनले	= विचलित भएको छ मन जसको,
उवाच	= बिन्ती गरे	यस्तो पुरुष
कृष्ण	= हे श्रीकृष्ण !	योगसंसिद्धिम् (योगस्य संसिद्धिम्)
श्रद्धयोपेतः (श्रद्धया उपेतः)		= योगको सर्वोच्चसिद्धि,
	= श्रद्धाले युक्त, योगमा श्रद्धा राख्ने	परमात्माको साक्षात्काररूप पूर्णता
किन्तु	= परन्तु	अप्राप्य
अयतिः	= योगसाधनामा संयम नगर्ने	= प्राप्त नभई, पाउन नसकी
योगात्	= योगबाट	काम्
चलितमानसः (चलितं मानसं यस्य सः)		= कस्तो, कुन
		गतिम्
		= गति
		प्राप्नोति
		= प्राप्त हुन्छ, पाउँछ

भावार्थ

अर्जुनले बिन्ती गरे- हे कृष्ण ! जो पुरुष योगमा श्रद्धा राख्छ, तर योगसाधनामा संयम भने अपनाउँदैन र अन्ततः जसको मन योगबाट विचलित हुन्छ । यस्तो पुरुषलाई योगको सर्वोच्चसिद्धि अर्थात् परमात्माको साक्षात्काररूप पूर्णता त अवश्य प्राप्त हुन सक्तैन, तर यसरी योगमा सफलता पाउन नसक्ने यस्तो पुरुषलाई कस्तो गति प्राप्त हुन्छ ?

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ योगभ्रष्ट पुरुषको गति कस्तो हुन्छ ? भन्ने अर्जुनको मुख्य प्रश्न छ । योगसाधनामा सफलता प्राप्त गर्न नसक्ने मुख्यतया दुईथरी योगाभ्यासीहरू हुन्छन्, तिनमा एकथरी योगी प्रारम्भमा श्रद्धायुक्त भई विशेष उत्साह र लगनशीलता अपनाई श्रद्धापूर्वक योगसाधनामा लाग्दछ, तर योगाभ्यासको समयमा उसले आफ्नो मन भने स्वाधीन राख्न समर्थ हुँदैन र संयम एवं धैर्यता गुमाई योगाभ्यासमा शिथिल हुँदै जान्छ र अन्त्यमा योगसाधनबाट विचलित हुनपुग्दछ । अर्कोथरी योगी आमरणतक दिलोज्यान दिएर योगसाधनामा संलग्न भइरहन्छ र योगसाधनामा उच्चता पनि प्राप्त गर्दछ, तर पूर्वजन्मार्जित खराब कर्म वा यसै जन्मको अहङ्कारजन्य व्यामोहले गर्दा ऊ योगसाधनामा सफल हुन सक्तैन र अन्त्यमा योगबाट नै विचलित हुनपुग्दछ, यहाँ अर्जुनका प्रश्नको मुख्य अभिप्राय हो- यस किसिमको योगभ्रष्ट पुरुष नरकमा त अवश्य नै पर्दैन होला तर योगको सर्वोच्चसंसिद्धि अर्थात् परमात्माको साक्षात्कार पनि त प्राप्त गर्न सक्तैन होला, त्यसैले उसले अन्तःकालको गति कस्तो प्राप्त गर्दछ ?

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

पदार्थ

महाबाहो = हे शक्तिशाली बाहु भएका श्रीकृष्ण !
 कञ्चित् = के ?
 ब्रह्मणः = ब्रह्म वा भगवत् प्राप्तिको
 पथि = मार्गमा
 विमूढः = मोहित भएको, मोहग्रस्त
 भएको
 अप्रतिष्ठः = आश्रयरहित
 (सः) = त्यो पुरुष

छिन्नाभ्रम् (छिन्नञ्च तदभ्रम्)
 = छिन्नभिन्न भई फाटेको बादल
 इव = भैं, जस्तै
 उभयविभ्रष्टः (उभयाभ्यां
 ज्ञानकर्ममार्गाभ्यां विभ्रष्टः)
 = ज्ञानमार्ग र कर्ममार्ग
 दुवैतिरबाट भ्रष्ट हुँदै
 न नश्यति = नाश हुँदैन र ?,
 हराउदैन र ?

भावार्थ

हे शक्तिशाली बाहु भएका श्रीकृष्ण ! ब्रह्म प्राप्तिको मार्गमा मोहग्रस्त भई भलमलिएको आश्रयविहीन त्यो पुरुष छिन्नभिन्न भई फाटेको बादलभैं ज्ञानमार्ग र कर्ममार्ग दुवैतिरबाट स्थानभ्रष्ट भई के नाश हुँदैन र ?

भावबोधिनी व्याख्या

योगसाधनामा असफल भएको योगीको मन निराशाले छाउँछ । उसले आफूलाई हावाले तितर-वितर पारेको बादलभैं समान सक्तैन अनि धैर्य घुमाउँछ र विवेकबुद्धिले आफ्नो मनलाई समालेर योगसाधनामा सफलता प्राप्त गर्न असमर्थ हुन्छ । त्यसैले अर्जुन विचार गर्दछन्, यसरी मोहग्रस्त भई आफ्नो जीवनमा आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न नसकी ब्रह्म प्राप्तिको मार्गबाट च्युत भई भ्रष्ट भएको पुरुष न कर्ममार्ग, न त ज्ञानमार्गमा नै सफलता प्राप्त गर्दछ । न त उसले भगवत् प्राप्तिरूप आध्यात्मिक सफलता पाउन सक्तछ, न त सांसारिक विषयभोगबाट प्राप्त हुने भौतिकसुख र आनन्द नै प्राप्त गर्न सक्तछ । त्यसैले कतैबाट पनि आश्रय नभएको त्यो पुरुष हावाले छिन्न-भिन्न पारेको बादलभैं यथार्थमा उपर्युक्त उभयमार्गबाट भ्रष्ट भई न स्वर्गादि लोक प्राप्त गर्न सक्तछ, न त परब्रह्म परमात्माको नै साक्षात्कार गर्न सक्तछ । त्यसैले उसको अधोगति अवश्यम्भावी छ र यसरी योगभ्रष्ट भई अधोगति तिर लागेका पुरुषको के विनाश हुँदैन र ?

संशयनिवारणका लागि अर्जुनको अनुरोध

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

पदार्थ

कृष्ण = हे श्रीकृष्ण !
 एतत् = यो
 मे = मेरो
 संशयम् = संशय, सन्देह, आशङ्का

अशेषतः = पूर्णरूपले
 क्षेत्तुम् = चुडात्न, छेदन गर्न,
 हटाउन
 (त्वम्) = हजुर नै

अर्हसि	= योग्य वा समर्थ हुनुहुन्छ
हि	= निश्चय नै
त्वत्	= हजुरभन्दा, हजुरबाहेक
अन्यः	= अर्को, दोस्रो
अस्य	= यस

संशयस्य	= सन्देहको
क्षेत्ता	= छेदन गर्ने, मेटाउने, हटाउने
न उपपद्यते	= पाउन सम्भव छैन, पाउन सकिन्न

भावार्थ

हे श्रीकृष्ण ! यो मेरो सन्देहलाई पूर्णरूपले चुडाल्न वा हटाउन हजुर नै योग्य तथा समर्थ हुनुहुन्छ । निश्चय नै यो सन्देह मेटाउने हजुरभन्दा अर्को कोही पनि पाउन सम्भव छैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

परब्रह्म परमेश्वर वासुदेव श्रीकृष्ण निश्चय नै सर्वज्ञ, सर्वव्यापक एवम् सर्वशक्तिमान् हुनुहुन्छ । उहाँ देश, काल र परिस्थितिभन्दा पर हुनुहुन्छ र ठूला-ठूला ऋषिमुनि र महर्षिहरूले बताउन नसक्ने गूढ रहस्यहरू उहाँ नै बताउन सक्नुहुन्छ । त्यसैले कुन्तीपुत्र अर्जुन श्रीकृष्णसमक्ष प्रार्थना गर्दछन्- मेरो मनमा योगभ्रष्ट पुरुषको गति कस्तो हुन्छ भन्ने कुरामा ठूलो संशय पैदा भइरहेको छ । हजुर त्रिकालदर्शी हुनुहुन्छ । हजुर नै सर्वज्ञ विद्वान् र सर्वशक्तिमान् भएकोले योगभ्रष्ट पुरुषहरूको गति कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा विशेषरूपले बताउन समर्थ हुनुहुन्छ र हजुरबाहेक मेरो मनको सन्देह मेटाउन अर्को कोही पनि योग्य तथा सक्षम छैन ।

अर्जुनका प्रश्नको उत्तर

श्रीभगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

पदार्थ

श्रीभगवान्	= भगवान् श्रीकृष्णबाट
उवाच	= आज्ञा भयो
पार्थ	= हे पृथापुत्र अर्जुन !
न इह	= न यस लोकमा
न अमुत्र	= न परलोकमा
एव	= नै
तस्य	= त्यस पुरुषको
विनाशः	= विनाश, नाश
विद्यते	= हुन्छ

हि	= निश्चय नै, पक्कै पनि
तात	= हे प्रिय अर्जुन !
कल्याणकृत् (कल्याणं करोतीति)	= कल्याणकारी कर्म गर्ने, शुभकर्म गर्ने
कश्चित्	= कोही पनि, कुनै पनि मानिस
दुर्गतिम्	= दुर्गति, अधोगति
न गच्छति	= पाउँदैन, प्राप्त हुँदैन, जाँदैन

भावार्थ

भगवान् श्रीकृष्णवाट आज्ञा भयो- हे पृथापुत्र अर्जुन ! त्वस पुरुषको न यस लोकमा विनाश हुन्छ, न त परलोकमा नै । हे प्रिय अर्जुन ! पक्कै पनि जसले कल्याणकारी शुभकर्म गर्छ, त्यस्तो कुनै पनि पुरुषले कहिल्यै दुर्गति पाउदैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ अर्जुनको मुख्य प्रश्न थियो- योगसाधनामा सफल हुन नसकी विचलित बनेका योगभ्रष्ट पुरुषको अन्तकालमा कस्तो गति हुन्छ भन्ने । यस प्रश्नको प्रत्युत्तरमा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई- इमान्दारीपूर्वक लोककल्याणकारी शुभकर्म गर्ने कुनै पनि व्यक्ति अधोगतिमा प्राप्त हुँदैन र यस्ता व्यक्तिको न यस लोकमा विनाश हुन्छ, न त उसले मृत्युपश्चात् नै कुनै दुर्गति प्राप्त गर्छ भनी अत्यन्त भरपर्दो, घतलाग्दो र आशाजनक प्रत्युत्तर दिनुभएको छ । यस प्रत्युत्तरले योगसाधनामा सफलता प्राप्त गर्न नसकी निराश बनेका इमान्दार एवम् श्रद्धालु योगीजनको हृदयमा उत्साहजनक प्राणसञ्चार गरिदिन्छ ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- हे प्रियमित्र अर्जुन ! पर उपकार गर्ने, अरूको भलाइ गर्ने र कल्याणकारी कर्म गर्ने मानिसले कहिल्यै हार खानुपर्दैन र त्यस्तो व्यक्तिको कहिल्यै पतन पनि हुँदैन । आफ्ना समस्त भौतिक सुख, सुविधा र कामनाहरू त्यागेर परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कारका निम्ति योगसाधनामा प्रयत्नशील व्यक्तिको पतन हुने त भन्नु सम्भवै छैन । यस्तो व्यक्तिले योगसिद्धि वा सफलता प्राप्त गर्न नसकी बीचैमा विचलित हुनुपरे पनि उसको दुवै लोकमा विनाश पनि हुँदैन र अधोगति वा पतन पनि हुँदैन । वास्तवमा योगसाधनामा संलग्न व्यक्तिले आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न कयौँ उत्थान र पतन व्यहोर्नुपर्दछ । योगसाधनामा जस्तोसुकै कठिनाइ र सङ्कट आइपरे पनि निराश बन्नुहुँदैन र हतोत्साहित पनि हुनुहुँदैन । यस जन्ममा सफलता हासिल गर्न नसकी योगभ्रष्ट हुन पुगे पनि जन्मान्तरमा नै भएपनि आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सकिन्छ ।

योगभ्रष्ट पुरुषको गति कस्तो हुन्छ ?

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४९॥

पदार्थ

योगभ्रष्टः (योगे योगात् वा भ्रष्टः)
= योगमा विचलित भएको
वा योगबाट सफलता प्राप्त गर्न
नसकेको पुरुष
पुण्यकृताम् (पुण्यं कुर्वन्तीति, तेषाम्)
= पुण्यकर्म गर्नेहरूको

लोकान् = लोकहरूमा
प्राप्य = पुगेर, पाएर
शाश्वतीः = असङ्ख्य, अनेकौँ, धेरै
समाः = वर्षसम्म, समयसम्म
उषित्वा = बसेर, निवास गरेर

शुचीनाम् = शुद्ध आचरण भएका
पवित्र आत्मा भएका
श्रीमताम् = सम्पन्न व्यक्तिहरूको,
भावार्थ

श्रीमान् पुरुषहरूको
गेहे = घरमा
अभिजायते = जन्म लिन्छ, जन्मन्छ

जो व्यक्ति योगभ्रष्ट छ अर्थात् योगमा विचलित भई सफलता प्राप्त गर्न सकेको छैन, त्यस्तो व्यक्ति पुण्यकर्म गर्नेहरूको लोकमा (स्वर्गादिमा) पुगेर धेरै वर्षसम्म त्यहीँ निवास गर्छ र त्यो भोग क्षय भएपछि शुद्ध आचरण एवम् पवित्र आत्मा भएका श्रीसम्पन्न व्यक्तिहरूको घरमा पुनः जन्म लिन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

योग धेरै छन्- ज्ञान, कर्म, ध्यान र भक्तियोग आदि । तर यहाँको मुख्य प्रसङ्ग ध्यानयोग हो र अन्य योगहरूलाई पनि नकार्न सकिन्न । यहाँ प्रयुक्त 'योगभ्रष्ट' शब्दले आत्म-साक्षात्काररूपे ध्यानयोगमा संलग्न भई चित्त-विक्षेपादि कारणबाट योगमा सफलता प्राप्त गर्न नसकी विचलित भएको पुरुषलाई सङ्केत गर्दछ । कुनै योगीपुरुष योगसाधनाको अन्तिम लक्ष्यमा पुगेर योगमा पूर्णता वा योगसिद्धि प्राप्त गर्न नसकी बीचैमा योगसाधनाबाट च्युत भएर योगभ्रष्ट हुन पुगे पनि शुभकर्म गर्ने व्यक्तिको विनाश वा दुर्गति नहुने हुँदा त्यस किसिमको असफल योगी मृत्युपश्चात् पुण्यात्माहरूको रमणीय स्वर्गादि लोकमा पुगेर अनन्तकालसम्म त्यहीँ निवास गरी अनेकौँ सुखको उपभोग गर्दछ र ज्यादै ठूलो आनन्दको अनुभूति गर्दछ । तदनन्तर त्यस सुखभोगको क्षय भएपछि सदाचारी धार्मिक तथा पुण्यात्मा श्रीमान् पुरुषहरूको राम्रो एवम् समृद्ध घरमा पुनः जन्म लिन्छ र आध्यात्मिक तथा भौतिक विविध सुखसमृद्धिको उपभोग गर्न पाउँछ ।

पक्षान्तर

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

पदार्थ

अथवा = अथवा, वा
सः = योगमा सफलता प्राप्त
नगरेको त्यो पुरुष
धीमताम् = ज्ञानसम्पन्न
योगीनाम् = योगीहरूको
एव = नै
कुले = कुलमा, परिवारमा
भवति = जन्म लिन्छ, उत्पन्न हुन्छ

हि = निःसन्देह, निश्चय नै
ईदृशम् = यसप्रकारको
यत् = जो
एतत् = यो
जन्म = जन्म (छ)
लोके = यस लोकमा वा यस
संसारमा
दुर्लभतरम् = अत्यन्त दुर्लभ (हुन्छ)

भावार्थ

अथवा योगमा सफलता प्राप्त गर्न नसकेको त्यो पुरुष ज्ञानसम्पन्न योगीहरूकै कुलमा जन्म लिन्छ, निःसन्देह यस प्रकारको जो यो जन्म छ, त्यो यस लोकमा अत्यन्तै दुर्लभ मानिन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

योगभ्रष्ट पुरुष या त धनाढ्य श्रीमान् पुरुषहरूको कुलमा जन्म लिन्छ अथवा धन ऐश्वर्यले परिपूर्ण नभए पनि बुद्धिसम्पन्न ज्ञानी योगीहरूको कुलमा उत्पन्न हुन्छ । यी दुईमध्ये दोस्रो प्रकारको ज्ञानवान् योगीहरूको कुलमा जन्म लिनु अत्यन्त दुर्लभ मानिन्छ । यसको कारण हो- यदि योगभ्रष्ट पुरुषको मनमा सांसारिक विषयवासनाका कामनाहरू रित्तिएका छैनन् भने स्वर्गादि लोकको उपभोग-पश्चात् धनाढ्य श्रीमान् पुरुषहरूको कुलमा उत्पन्न हुन्छ, यदि योगभ्रष्ट पुरुषको मनमा विषयाशक्तिका अभिलाषाहरू अवशेष छैनन् भने यस्तो पुरुष सीधै बुद्धि-विवेक र ज्ञानसम्पन्न योगीहरूकै परिवारमा जन्म लिन पुग्दछ । खासगरी जीवनको अन्तिम अवस्थासम्म पनि योगसाधनामा संलग्न रही आफ्नो मानसिक दुर्बलता वा पूर्वजन्मको अहङ्कारजन्य संस्कार आदि विविध कारणबाट योगसाधनाको अन्तिम बिन्दुमा पुग्न नसकेका योगीहरूको नै यस्तो परिवारमा जन्म हुन्छ । यस किसिमको पुनर्जन्म अतिसौभाग्यबाट मात्र प्राप्त हुने हुँदा अतिप्रशंसनीय र अत्यन्त दुर्लभ मानिन्छ । थोरै भाग्यशाली व्यक्तिहरूले मात्र यस किसिमको पुनर्जन्म पाउने गर्दछन् । यस्तो जन्मबाट महान् महात्माहरूको सङ्गत हुन्छ, यस्तो सङ्गत भक्तिसूत्रले अत्यन्त दुर्लभ, अगम्य र अमोघ मानेको छ-

"महत्सङ्गस्तु दुर्लभोऽगम्योऽमोघश्च"-भ.सू. ३९ ।

योगीहरूको कुलमा जन्मनाको प्रतिफल

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥४३॥

पदार्थ

तत्र = त्यहाँ, योगीहरूको कुलमा
पौर्वदेहिकम् (पूर्वस्मिन्देहे भवम्)
= पूर्वदेहमा भएको वा सञ्चय गरेको
तम् = त्यो, त्यस
बुद्धिसंयोगम् (बुद्ध्याः संयोगः, तम्)
= पहिलेको बुद्धिसितको संयोग,
पूर्वजन्मको योगसंस्कारको स्फुरण
लभते = प्राप्त गर्छ

च = र
कुरुनन्दन = हे कुरुनन्दन ! हे अर्जुन !
ततः = त्यस पूर्वसंस्कारको प्रभावले
(सः) = त्यो, ऊ
भूयः = फेरि, पुनः
संसिद्धौ = योगसिद्धिका लागि,
योगको पूर्ण सफलताका लागि
यतते = प्रयास गर्छ, प्रयत्न गर्दछ

भावार्थ

त्यहाँ योगीहरूको कुलमा जन्मेपछि उसले पूर्वजन्ममा सञ्चय गरेको त्यही पहिलेको बुद्धिसितको संयोग प्राप्त गर्छ अर्थात् पूर्वदेहमा गरेको योगसाधनाको मानसिक संस्कार पुनः स्फुरण हुन्छ । हे कुरुनन्दन ! त्यस पूर्वसंस्कारको प्रभावले अनि ऊ फेरि योगसिद्धिको पूर्णताका लागि अझै बढी प्रयत्नरत हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

पूर्वजन्मको राम्रो संस्कार र योगसाधनाको प्रतिफलबाट नै त्यस्तो असफल योगी योगीहरूकै कुलमा जन्मन पुग्दछ र त्यहाँको राम्रो सत्सङ्गले ऊ फेरि पनि योगको पूर्णताका लागि प्रयत्नरत रहन्छ, त्यसैले सत्सङ्ग ज्यादै महत्त्वपूर्ण कुरा हो । 'सङ्गत गुणाको फल' भन्ने लोकोक्ति छ । निश्चय नै चोरसितको सङ्गतले मानिस चोर नै बन्दछ र सज्जन-साधुहरूको सङ्गतले सज्जन नै बन्दछ । यहाँ योगीहरूको कुलमा जन्म लिन पाउनुलाई पूर्वजन्मको सत्कर्मको प्रतिफल मानिएको छ । महात्माहरूको सङ्गत दुर्लभ, अगम्य र अमोघ भएकोले यदि योगसाधनामा सफलता नपाएको व्यक्ति योगीहरूको परिवारमा जन्मन पुग्यो भने त्यहाँको सत्सङ्ग र वातावरणले उसले पूर्वजन्ममा गरेको योगको संस्कार प्राप्त गर्छ र पहिलेको बुद्धिसित उसको संयोग हुन्छ । अनि त्यसको प्रभावले ऊ फेरि योगसिद्धिका लागि अथक प्रयासमा लाग्दछ ।

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

पदार्थ

सः = त्यो योगभ्रष्ट पुरुष
अवशःअपि = पहिले इन्द्रियलाई वश गर्न नसकेको भए पनि, परवश भए पनि
तेन = त्यही, त्यसै
पूर्वाभ्यासेन (पूर्वस्मिन् जन्मनि कृतः अभ्यासस्तेन)

= पूर्वजन्ममा गरेको अभ्यासद्वारा

हि = निःसन्देह, निश्चय नै

भावार्थ

योगभ्रष्ट त्यो पुरुष जसले पहिले इन्द्रियलाई वश गर्न नसकेको भए तापनि त्यसै पूर्वजन्ममा गरेको अभ्यासद्वारा निःसन्देह ऊ योगाभ्यासतिर खिचिन्छ र योगको रहस्य जान्न चाहने जिज्ञासु मात्र भएर पनि शास्त्रीय अनुष्ठान र कर्मफलको अतिक्रमण गर्दछ ।

ह्रियते = योगाभ्यासतिर आकर्षित गरिन्छ, परमेश्वरको ध्यानमा खिचिन्छ
योगस्य = योगको, योगका स्वरूपको
जिज्ञासुः = जिज्ञासु, रहस्य जान्न चाहने
अपि = पनि
शब्दब्रह्म = कर्मानुष्ठानको फल, शास्त्रीय अनुष्ठान, शास्त्रीय विधिविधान
अतिवर्तते = अतिक्रमण गर्छ, उल्लङ्घन गर्दछ

भावबोधिनी व्याख्या

अधिकांश व्यक्तिहरूलाई पूर्वजन्ममा गरेका खराब कर्महरूको प्रतिफलले वर्तमान जन्ममा पनि प्रभाव पार्दछ, अनि त्यस्तो पुरुष यस जन्ममा पनि इन्द्रियतृप्तिका विषयहरूमा आकर्षित हुन पुग्दछ र पुनः मोह र आसक्तिमा फसेर कर्मबन्धनमा पर्दछ । तर योगीहरू भने पूर्वजन्मका योगको संस्कारले वर्तमान जन्ममा पनि योगसाधनाद्वारा पूर्णता प्राप्त गर्न प्रयत्नरत रहन्छन् ।

प्रस्तुत श्लोकमा प्रयुक्त “अवश” पदले पूर्वजन्ममा इन्द्रियलाई वश गर्न नसकी योगभ्रष्ट भई धनाढ्य, ऐश्वर्यशाली, श्रीमान् पुरुषको घरमा उत्पन्न योगमा असफल भएको पुरुषलाई सङ्केत गर्दछ र भोगासक्तिको कामना नरित्तिएको पुरुषलाई पनि बुझाउँछ । यस्तो पुरुष पनि पूर्वजन्ममा गरेका योगाभ्यासको संस्कार र चेतनाद्वारा स्वतः योगाभ्यासतिर आकर्षित हुन्छ र योगको तत्त्व जान्न चाहने यस किसिमको जिज्ञासु योगी पनि शास्त्रीय अनुष्ठानलाई अतिक्रमण गर्दछ र सकाम कर्मफललाई पनि उल्लङ्घन गर्दै अनि ऊ त्यसभन्दा धेरै पर स्थित हुन पुग्दछ ।

योगभ्रष्ट पुरुषको गति

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

पदार्थ

तु	= परन्तु	योगी	= योगी
प्रयत्नात्	= कठिन प्रयत्नले	संशुद्धकिल्बिषः	(संशुद्धं किल्बिषं पापं यस्य सः) = जसको पाप छुटिसकेको छ, समस्त पापबाट शुद्ध वा मुक्त भई
यतमानः	= योगको अभ्यास गर्दै, योगको प्रयास वा साधना गर्दै	ततः	= त्यसै प्रभावबाट
अनेकजन्मसंसिद्धः	(अनेकेषु जन्मसु उपचितेन संस्कारजातेन संसिद्धः-शा.भा.)	पराम्	= परम, सर्वोच्च
	= अनेक जन्ममा सञ्चित संस्कारले सिद्धि प्राप्त गरेको	गतिम्	= गति
		याति	= प्राप्त गर्छ

भावार्थ

परन्तु कठिन प्रयत्नले योगको अभ्यास गर्दै अनेक जन्ममा सञ्चित संस्कारले सिद्धि प्राप्त गरेको योगी समस्त पापबाट शुद्ध भई त्यसै प्रभावबाट परमगति प्राप्त गर्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

जुन योगी इन्द्रिय निग्रहादि कार्य गर्न असफल भएको कारणबाट योगभ्रष्ट भई योगीकै कुलमा जन्म लिन्छ र पूर्वजन्ममा सञ्चित संस्कारले त्यस्तो योगी सिद्धिप्राप्तिको लागि फेरि पनि कठिन प्रयत्न गर्दै योगाभ्यासको कठोर साधना गर्दछ, त्यस किसिमको योगको प्रभावबाट उसका समस्त पापहरू छुट्छन् अनि उसको अन्तःकरण स्वच्छ, निर्मल र शुद्ध हुन्छ । त्यसपछि उसले समग्र भौतिक विषय र आसक्तिको परित्याग गर्दछ र आत्मज्ञान प्राप्त गर्छ । यसरी आत्मज्ञान खुलेपछि ऊ सम्पूर्ण पापबाट मुक्त भई सर्वोच्चसिद्धि प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ र परमशान्तिको अनुभूति गर्दछ । अन्ततः परब्रह्म परमात्माको साक्षात्कारद्वारा परमपद वा परमगति प्राप्त गर्दछ ।

योगी बन्ने प्रेरणा

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

पदार्थ

योगी	= योगी	कर्मिभ्यः	= सकाम कर्म गर्नेहरूको अपेक्षा
तपस्विभ्यः	= तपस्वीहरूभन्दा	योगी	= योगी
अधिकः	= श्रेष्ठ (छ), ठूलो (छ)	अधिकः	= श्रेष्ठ (छ)
च	= र	तस्मात्	= त्यसैकारण, त्यसैले
ज्ञानिभ्यः	= ज्ञानीहरूभन्दा	अर्जुन	= हे अर्जुन ! (तिमी पनि)
अपि	= पनि	योगी	= योगी
अधिकः	= श्रेष्ठ, ठूलो	भव	= बन, होऊ
मतः	= मानिएको छ		

भावार्थ

योगी पुरुष तपस्वीहरूभन्दा श्रेष्ठ छ र ज्ञानीहरूभन्दा पनि श्रेष्ठ मानिएको छ । यसैगरी सकाम कर्मीहरूको अपेक्षा योगी नै अधिक श्रेष्ठ छ, त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी पनि योगी होऊ ।

भावबोधिनी व्याख्या

तपस्याले पूर्वजन्मका दूषित संस्कारहरूको शुद्धीकरण गर्दछ र विषयसुखको लालसालाई हटाउने प्रयत्न गर्दछ अनि त्यागको भावना पैदा गर्दछ । आध्यात्मिक चिन्तन र परिशीलनले ज्ञान प्राप्तिमा सहयोग पुऱ्याउँछ । ज्ञान प्राप्त भए पछि

सबै किसिमका कर्मबन्धनबाट छुटकारा पाउन सकिन्छ । यज्ञदानादि सत्कर्म गर्ने व्यक्ति स्वर्गलोक पुगेर त्यहाँका स्वर्गीय भोगैश्वर्यको उपभोग गर्दछ । तर पनि तप, ज्ञान र कर्ममार्गको अनुयायीभन्दा योगी महात्मा नै श्रेष्ठ हुन्छ ।

त्यसैले चाहे कठोर तप गर्ने महान् तपस्वी होस्, चाहे आध्यात्मिक दृष्टिकोणले र शास्त्रीय विचार पद्धतिको चिन्तन मनन गर्ने ज्ञानी होस्, चाहे शास्त्रविहित यज्ञ, दानादि सकाम कर्म गर्ने कर्मी होस्, यिनीहरू सबैभन्दा योगी पुरुष अधिक श्रेष्ठ छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे अर्जुन ! योगमार्ग सङ्गीर्ण नभएर सीधा, फराकिलो र ज्यादै छोटो महामार्ग हो । यस मार्गमा चल्ने योगी पुरुष सर्वाधिक श्रेष्ठ भएकोले तिमी पनि योगी बन । यसैबाट तिमीले परमसिद्धि प्राप्त गर्नेछौ ।

भगवद्भक्त योगीको प्रशंसा

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

पदार्थ

सर्वेषाम्	= समस्त, सम्पूर्ण	यः	= जो योगी
योगिनाम्	= योगीहरूमध्ये	माम्	= मलाई
अपि	= पनि	भजते	= भज्दछ, सेवा गर्छ
मद्गतेन (मयि (वासुदेवे) गतेन		सः	= त्यो योगी
समाहितेन) = म (वासुदेव) मा लागेको		मे	= मेरो लागि
अन्तरात्मना	= अन्तरात्माले, अन्तःकरणले	युक्ततमः	= अत्यन्त श्रेष्ठ
श्रद्धावान्	= श्रद्धायुक्त, श्रद्धालु (भई)	मतः	= मानिएको छ

भावार्थ

सबै प्रकारका योगीहरूमध्ये जो योगी म (वासुदेव) मा समाहित भएको अन्तरात्माले श्रद्धायुक्त भई मलाई भज्दछ वा मेरो पूजा गर्छ, त्यो योगी मेरा लागि अत्यन्त श्रेष्ठ मानिन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ भक्तियोगको महत्त्व दर्शाउँदै भगवद्भक्त योगी नै सर्वोत्तम योगी हो भ
कुरा स्पष्ट गरिएको छ । चाहे राम्रो कर्मगर्ने कर्मयोगी होस्, चाहे ज्ञानप्राप्ति
निरत रहने ज्ञानयोगी होस्, चाहे परमेश्वरको ध्यान र स्तुति गर्ने ध्यानयोगी हो
चाहे शरीरलाई अनुशासित बनाइराख्न प्रयास गर्ने हठ योगी होस्- यी सबैभन्दा
भगवद्भक्त योगी नै सर्वोत्कृष्ट मानिएको छ किनभने उसको आफ्नो निजी भ
कुनै कुरा हुँदैन र उसले सबै कुरा परमेश्वरमा नै समर्पण गरेको हुन्छ ।

त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- ज्ञान, कर्म, ध्यान र भक्ति अ
मार्गका जति उपासकहरू छन्, तिनीहरूमध्ये श्रद्धावान् जो योगी प्रेम, भक्ति
अटल विश्वासका साथ सर्वात्मा परमेश्वरमा स्थित भएको अन्तरात्मा
हरतरहबाट परमेश्वर (वासुदेव) लाई भज्दछ वा अनन्यभावले सेवा गर्दछ, त्यही
सर्वोत्तम योगी हो र त्यही नै परमेश्वरको सर्वश्रेष्ठ र अत्यन्त प्यारो भक्त पनि
किनभने उसले सर्वेश्वर भगवान् वासुदेवमा आफूलाई पूर्ण समर्पण गरेको हुन्छ
उहाँ मेरो हुनुहुन्छ र म पनि उहाँकै हुँ भन्ने अनन्यभाव राखेको हुन्छ ।

श्रीमद्भगवद्गीताको आत्मसंयमयोगनामको छैटौँ अध्याय समाप्त ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अथ सप्तमोऽध्यायः

नेपालीमा पदार्थ तथा भावार्थ र भावबोधिनी व्याख्या
(ज्ञानविज्ञानयोगनामको अध्याय)

श्रीभगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

पदार्थ

श्रीभगवान् = श्रीभगवान्वाट
उवाच = आज्ञा भयो
पार्थ = हे पृथापुत्र अर्जुन !
मयि = ममा, म वासुदेव
परमेश्वरमा

आसक्तमनाः (आसक्तं मनः यस्य सः)
= जसको मन आसक्त

छ अर्थात् आसक्त चित्त भई

मदाश्रयः (अहमेव आश्रयः यस्य सः)
= म (परमेश्वर) नै

एकमात्र आश्रय छ जसको अर्थात् म
परमेश्वरलाई अवलम्बन या ग्रहण गर्दै

योगम् = योगमा
युञ्जन् = लाग्दै, साधना गर्दै
माम् = मलाई, म वासुदेव
परमेश्वरलाई
समग्रम् = सम्पूर्णरूपमा, समस्त
ऐश्वर्यले परिपूर्णरूपमा
यथा = जुनप्रकारले
असंशयम् = संशयरहितरूपमा,
निःसन्देह
ज्ञास्यसि = जान्नेछौं
तत् = त्यो, त्यो प्रकार
शृणु = सुन

भावार्थ

भगवान् श्रीकृष्णवाट आज्ञा भयो- हे पार्थ ! म (वासुदेव परमेश्वर) मा दत्तचित्त
भई मेरै आश्रय लिंदै योगसाधनामा लागेका तिमि निस्सन्देह जुन प्रकारले म
(वासुदेव) लाई सम्पूर्णरूपमा जान्नेछौ, त्यो समग्र ज्ञान तिमि सुन ।

भावबोधिनी व्याख्या

साधनारत योगीको चित्त अरू विषयतिर खिचियो भने आफ्नो साधनामा अवरोध
पैदा हुन्छ र परमेश्वरमा एकाग्रतापूर्वक ध्यान केन्द्रित हुनसक्तैन । त्यस किसिमको
असावधान चित्त भएको व्यक्तिले न आफ्नो योगसाधनामा सफलता हासिल गर्न
सक्तछ, न त ऊ पूर्ण भक्तिभावले परमेश्वरको उपासना नै गर्न सक्तछ । त्यसैले
मानिसले भोग र ऐश्वर्यप्रतिको आसक्ति त्यागेर परमेश्वरप्रतिकै आश्रय र सहारा
मिनुपर्दछ । त्यसैकारण भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे पार्थ ! अरू
कुनै विषयमा आसक्त नभई म सर्वव्यापक परमेश्वरमा नै आफ्नो मनलाई केन्द्रित

गरेर राखनुपर्दछ र मेरै आश्रय वा सहारा लिई एकाग्रचित्तले योगसाधनामा संलग्न हुनुपर्दछ । यस प्रकार तिमी पनि श्रद्धा र भक्तिपूर्वक मेरो साधनामा संलग्न भयो भने समस्त ऐश्वर्यले परिपूर्णरूप म (वासुदेव परमेश्वर) लाई जुन प्रकारले संशयरहित रूपमा जान्नेछौ, त्यो अब म तिमीलाई बताउँछु, सुन ।

ज्ञान र विज्ञानको महत्त्व

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

पदार्थ

अहम्	= म	वक्ष्यामि	= भन्नेछु, बताउनेछु
ते	= तिम्रा लागि, तिमीलाई	यत्	= जसलाई, जो
सविज्ञानम्	= विज्ञानसहित	ज्ञात्वा	= जानेर
इदम्	= यो	इह	= यस जगत्मा
ज्ञानम्	= दिव्यज्ञान, तत्त्वज्ञान, आत्मज्ञान	भूयः	= फेरि
अशेषतः	= सम्पूर्णरूपबाट, समग्ररूपमा	अन्यत्	= अरू कुनै कुरा
		ज्ञातव्यम्	= जान्नुलायक
		न अवशिष्यते	= बाँकीरहँदैन, शेष रहन्न

भावार्थ

म तिमीलाई विज्ञानसहित यो दिव्य आत्मतत्त्वको ज्ञान समग्ररूपमा बताउँनेछु, जसलाई जानेपछि फेरि यस जगत्मा जान्नुलायक अरू कुनै कुरा बाँकी रहनेछैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

यहाँ प्रयुक्त 'विज्ञान' शब्दले बाह्य अर्थमा जीवनमा भोगेका व्यावहारिक, सैद्धान्तिक तथा प्रत्यक्ष ज्ञानको बढी बोध गराउँछ र भित्री अर्थमा यो समग्र ब्रह्माण्ड परमेश्वरकै हो, उहाँ बाहेक कुनै कुरा पनि नित्य र शास्वत छैन, उहाँ नै सर्वत्र विद्यमान हुनुहुन्छ भन्ने ज्ञान प्रदान गर्नाका साथै यस शब्दले विश्वब्रह्माण्डका सबै रहस्यमय वस्तुविशेषको पनि ज्ञान गराउँछ र परमेश्वरको लीला, चरित्र र प्रभाव समेतको यथार्थबोध गराउँछ । त्यसैगरी 'ज्ञान' शब्दले आत्मा र परमात्मासम्बन्धी आध्यात्मिक ज्ञान र कारणस्वरूप परब्रह्म परमेश्वरको रहस्यमय तत्त्वज्ञानका यथार्थताको बोध गराउँछ । भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई विज्ञानसहित दिव्यज्ञान सम्पूर्णरूपमा बताउन चाहनुहुन्छ र आज्ञा हुन्छ- जुन कुरा जानेपछि फेरि जान्नु योग्य केही पनि शेष रहँदैन । वास्तवमा ज्ञान र विज्ञानको यथार्थतत्त्व र रहस्य जानेपछि परब्रह्म परमेश्वरका समग्रतत्त्व र स्वरूपको पूर्ण बोध हुन्छ अनि यस संसारमा जान्नुलायक केही ज्ञेय कुरा शेष रहँदैन र ज्ञाता स्वयम् सर्वज्ञ बन्दछ ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

पदार्थ

मनुष्याणाम्	= मानिसहरूका	सिद्धानाम्	= योगीहरूमध्ये, सिद्ध
सहस्रेषु	= हजारौंमा, अनेकौंमा		महात्माहरूमध्ये
कश्चित्	= कुनै एक, कोही एक	अपि	= पनि
सिद्धये	= सिद्धिका लागि, भगवत् प्राप्तिका लागि	कश्चित्	= कुनै एक
यतति	= यत्न गर्दछ	माम्	= मलाई, म परब्रह्म
यतताम्	= ती प्रयत्न गर्ने		परमेश्वरलाई
		तत्त्वतः	= तत्त्वपूर्वक, यथार्थरूपबाट
		वेत्ति	= जान्दछ

भावार्थ

मानिसहरूका हजारौंमा कुनै एक सिद्धिका लागि यत्न गर्दछ र ती प्रयत्न गर्ने सिद्ध महात्माहरूमध्ये कोही एक मलाई यथार्थरूपमा जान्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

मनुष्यचोला अत्यन्त दुर्लभ छ । अनेकौं जन्मको पुण्यकर्मको फलको प्रभावले तरयोनिमा जन्म हुन्छ । मनुष्य-देहमा जन्म लिने मानिसहरूका हजारौंमध्ये धेरैले त इन्द्रियजन्य विषयहरूको भोगविलासमा नै जीवन व्यतीत गर्दछ र तिनीहरूमध्ये विरलै कोही एक भगवत् प्राप्तिरूप सिद्धिका लागि प्रयत्न गर्दछ । परब्रह्म परमेश्वरको साक्षात्कारमा ध्यान केन्द्रित गर्ने कार्य ज्यादै कठिन र दुष्कर पनि छ । किनभने हरेक व्यक्ति इन्द्रियका विषयहरूको उपभोगमा लालायित भइरहेको हुन्छ र यस्तो व्यक्तिले भगवद् रहस्यलाई राम्ररी जान्न र बुझ्न सक्तैन । त्यसैले आत्मा वा परब्रह्म परमात्मासम्बन्धी दिव्यज्ञान प्राप्तिका लागि प्रयत्नरत अनेकौं योगीहरूमध्ये विरलै कुनै एकले मात्र सच्चिदानन्द-स्वरूप परब्रह्म परमेश्वर वासुदेव श्रीकृष्णलाई तत्त्वपूर्वक यथार्थरूपमा जान्दछ । भगवद्गीता स्वयम् वताउँछ- परब्रह्म-तत्त्वलाई 'कसैले आश्चर्यकै भाँति हेर्दछ, कसैले आश्चर्यकै रूपमा बताउँछ अनि कसैले आश्चर्यकै रूपमा सुन्दछ र सुनेर पनि कसैले बुझ्दैन'- भ.गी. २/२९

अपरा प्रकृति

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

पदार्थ

भूमिः	=	पृथिवी	अहङ्कारः	=	अहङ्कार (अविद्यायुक्त)
आपः	=	जल, पानी	एव	=	नै, समेत
अनलः	=	अग्नि, आगो	इति	=	यसप्रकार, यसरी
वायुः	=	वायु, हावा	इयम्	=	यो
खम्	=	आकाश	मे	=	मेरो
मनः	=	मन	प्रकृतिः	=	जड अपरा प्रकृति हो
बुद्धिः	=	बुद्धि (महत्तत्त्व)	अष्टधा	=	आठ प्रकारले, आठरूपमा
च	=	र	भिन्ना	=	विभक्त छ

भावार्थ

पृथिवी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि र अहङ्कार समेत यसरी यो मेरो जड (अपरा) प्रकृति आठरूपमा विभक्त छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

भौतिक प्रकृति आठतत्त्वमा विभाजित छ र यो जड तथा अचेतन छ, अनि चेतनस्वरूप परब्रह्मबाट यो क्रियाशील बनेको छ, त्यसैले परब्रह्म परमात्मा सृष्टिको मूलकारण मानिनुहुन्छ ।

यहाँ वर्णित पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश यी पञ्चमहाभूत हुन्, यिनका स्थूलरूप मात्र नभएर कारणभूत आ-आफ्नो सूक्ष्म तन्मात्रा छन् । मन, बुद्धि र अहङ्कार- यी तीनवटै अन्तःकरण हुन्- “निगद्यतेऽन्तःकरणं मनो धीरहङ्कृतिश्चित्तमिति” वि.चू. १५ । यस प्रकार परब्रह्म परमेश्वरको मायाशक्ति आठ प्रकारले विभाजित छ । यी आठतत्त्वलाई अपरा प्रकृति अर्थात् जडप्रकृति भनिन्छ । यो अव्यक्त जड प्रकृतिले व्यक्तरूप धारण गर्दा माथिको आठरूपमा प्रकट भई विभक्त भएको हुन्छ । यो परा चेतन जीवरूप प्रकृतिबाट सर्वथा भिन्न छ ।

परब्रह्म परमेश्वरले आफ्नो माया शक्तिद्वारा प्रकृतिका यिनै आठतत्त्वद्वारा जगत्को संरचना गरेर विश्वरङ्गमञ्चमा अनेकौं नाटकीय प्रदर्शनहरू प्रस्तुत गर्नुहुन्छ ।

परा प्रकृति

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

पदार्थ

इयम्	=	यो आठ प्रकारले विभाजित प्रकृति	महाबाहो	=	हे महान् बाहु भएका अर्जुन !
तु	=	ता	इतः	=	यसभन्दा भिन्न
अपरा	=	अपरा प्रकृति हो अर्थात् मेरो जडप्रकृति हो	अन्याम्	=	अर्को, दोस्रो
			जीवभूताम्	=	जीवरूप

मे	= मेरो
पराम्	= परा अर्थात् चेतनस्वरूप
प्रकृतिम्	= प्रकृति
विद्धि	= जान

यया	= जसद्वारा, जुन परा
	प्रकृतिद्वारा
इदम्	= यो
जगत्	= जगत्
धार्यते	= धारण गरिन्छ

भावार्थ

यो आठ प्रकारले विभाजित प्रकृति ता अपरा प्रकृति हो अर्थात् मेरो जडप्रकृति हो । महाबाहो ! यसभन्दा भिन्न अर्को जीवरूपा मेरो परा (चेतन) प्रकृति छ भन्ने जान, जुन परा (उच्चस्तरको) चेतन प्रकृतिद्वारा यो समस्त जगत् धारण गरिन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

जडरूपा अपरा प्रकृतिको अतिरिक्त परब्रह्म परमेश्वरको अर्को शक्ति छ, जसलाई उच्चस्तरको परा प्रकृति भनिन्छ । यो जीवरूपा छ र अपरिवर्तनीय छ, यो भात्मस्वरूपा पनि छ, यसैद्वारा सम्पूर्ण जगत् धारण गरिन्छ । अपरा प्रकृति जड छ, अचेतन छ, तर परा प्रकृति भने चेतनस्वरूप छ र यसैले समस्त जगत्लाई क्रियाशील बनाएको छ । वास्तवमा चेतनतत्त्वको दिव्यज्योतिद्वारा अपरा जड प्रकृति चलायमान र क्रियाशील बन्न पुगेको छ । अपरा प्रकृति बन्धनकारिणी छ र भस्वच्छ पनि छ, तर परा प्रकृति भने शुद्ध, स्वच्छ र जीवरूपा या आत्मरूपा छ ।

परमेश्वर नै सृष्टि, स्थिति र लयको मूलकारण

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

वचार्थ

सर्वाणि	= सम्पूर्ण
भूतानि	= भूत, प्राणीहरू
एतद्योनीनि (एते परापरे प्रकृती योनिः)	
कारणं येषां भूतानां तानि-शा.भा.)	
	= यी दुवै 'परा' र अपरा

प्रकृति नै योनि (उत्पत्ति) को कारण हुन् अर्थात् यी दुवै प्रकृतिरूप कारणबाट समस्त प्राणीहरू उत्पन्न भएका हुन्

कृत्स्नस्य	= समस्त
जगतः	= जगत्को, चराचर जगत्को
प्रभवः	= उत्पत्ति
तथा	= तथा, र
प्रलयः	= संहाररूप (मूलकारण)
अहम्	= म, परब्रह्म परमेश्वर (हूँ)
इति	= यस्तो
उपधारय	= जान, विचार गर

भावार्थ

महाबाहो ! समस्त भूतप्राणीहरू यी दुवै मेरा परा र अपरा प्रकृतिरूप कारणबाट नै उत्पन्न भएका हुन् र समस्त जगत्को उत्पत्ति गर्ने र संहार गर्ने (मूलकारण) पनि मै छु । तिम्रो यस्तो जान ।

भावबोधिनी व्याख्या

यस विश्वब्रह्माण्डमा चराचर जति भूतप्राणीहरू छन्, ती सबैको उत्पत्ति यी दुवै अपरा (जड), परा (चेतन) प्रकृतिकै संयोगबाट भएको हो । त्यसैले यी दुवै प्रकृति समस्त भूतप्राणीहरूका उत्पत्तिको योनि अर्थात् हेतु हो र परब्रह्म परमेश्वर यं समस्त चराचर जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको सूत्राधार हुनुहुन्छ । समस्त देवताहरू, मानवप्राणीहरू, ग्रह-नक्षत्रहरू, सबै जीवजन्तुहरू, पशुपन्थीहरू, रूखबिरुवा आदि समग्र चराचर विश्वब्रह्माण्ड परमेश्वरबाट नै सृष्टि भएका हुन् । उहाँमा नै अवस्थित छन् र अन्तमा परमेश्वरमा नै विलीन हुन्छन् । त्यसैले जीवात्मा परमेश्वरकै एक अंशरूप हो । परमात्माले नै यस विश्वब्रह्माण्डकै संरचना र सञ्चालन गर्नुहुन्छ ।

परमेश्वरको सर्वव्यापकता

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

पदार्थ

धनञ्जय = हे धन विजेता अर्जुन !

मत्तः = मदेखि, मभन्दा भिन्न

परतरम् = परमश्रेष्ठ

अन्यत् = अर्को, दोस्रो

किञ्चित् = कुनै कुरा, कुनै पनि कारण

न अस्ति = छैन

सूत्रे = सूत्रमा

मणिगणाः = मणिहरू

इव = भैं

इदम् = यो (दृश्यमान)

सर्वम् = सम्पूर्ण (विश्व)

मयि = ममा

प्रोतम् = उनिएको छ, गाँसिएको छ

भावार्थ

हे धनञ्जय ! हे धन विजेता अर्जुन ! मभन्दा भिन्न परमश्रेष्ठ अर्को कुनै पनि कारण छैन । धागोमा मणिहरू उनिए भैं यो सम्पूर्ण जगत् म वासुदेव परमेश्वरमा नै गाँसिएर (उनिएर) रहेको छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यो सबै व्यक्त जगत् परमेश्वरकै संरचना हो । उहाँभन्दा भिन्न अर्को कुनै कारण छैन । अपरिमित शक्तिसम्पन्न परब्रह्म परमेश्वरले नै आफ्नो मायाशक्ति (प्रकृति) को माध्यमद्वारा समग्र सीमित पदार्थ र प्राणीहरूको सृजना गर्नु भएको हो । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनलाई आज्ञा हुन्छ- हे धनञ्जय ! परमेश्वरकै अतिरिक्त अर्को कुनै पनि उच्चतम या श्रेष्ठ कारण छैन । वास्तवमा परमेश्वर नै विश्व ब्रह्माण्डको परम कारण हुनुहुन्छ । यो जगत् उहाँबाटै प्रकट भएको हो । यहाँका सबै प्राणीहरू, जीवजन्तु, वनस्पति र अन्य भौतिक पदार्थ धागोमा उनिएको मणिको हारभैं परमेश्वरमा नै उनिएका वा गाँसिएका छन् । यो विराट्

ब्रह्माण्डको मुख्य आधार पनि सच्चिदानन्द-स्वरूप परब्रह्म परमेश्वर नै हुनुहुन्छ । यसभन्दा भिन्न अर्को कुनै भौतिक वा आध्यात्मिक शक्ति नै छैन । सत् असत् सबै उहाँ नै हुनुहुन्छ ।

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

पदार्थ

कौन्तेय	= हे कुन्तीपुत्र अर्जुन !	सर्ववेदेषु	= सबै वेदहरूमा
अहम्	= म	प्रणवः	= ओझार (हुँ)
अप्सु	= जलमा, पानीमा	खे	= आकाशमा
रसः	= रस, सार (हुँ)	शब्दः	= शब्द हुँ, ध्वनि (हुँ)
शशिसूर्ययोः	= चन्द्र र सूर्यमा	नृषु	= मानिसहरूमा
प्रभा	= प्रकाश, कान्ति	पौरुषम्	= पुरुषत्व (हुँ), सामर्थ्य (हुँ)
अस्मि	= हुँ		

भावार्थ

हे कुन्तीपुत्र अर्जुन ! म जलमा रस (स्वादरूप) हुँ, चन्द्रमा र सूर्यमा म प्रकाश हुँ, सबै वेदहरूमा प्रणव अर्थात् ओझार मै हुँ, आकाशमा शब्द या ध्वनि म हुँ र मानिसहरूमा पुरुषत्व (सामर्थ्य) म नै हुँ ।

भावबोधिनी व्याख्या

यस अध्यायको यस आठौँ श्लोकदेखि बाह्रौँ श्लोकसम्म परब्रह्म परमेश्वर कसरी यस व्यक्त जगत्लाई ढाकेर रहनु भएको छ र कुन कुन तत्त्व उहाँका प्रत्यक्ष विभूति हुन् भन्ने कुरा देखाइएको छ ।

पानीमा रस, सूर्य र चन्द्रमामा प्रभा, वेदहरूमा प्रणव र आकाशमा शब्दतत्त्व उहाँ नै हुनुहुन्छ । पानीको सारतत्त्व रस हो, यो स्वादबाट अनुभव हुन्छ र यो रसतत्त्व नै परमेश्वरको स्वरूप हो । सूर्य र चन्द्रमाको सर्वव्यापकता प्रकाशद्वारा अनुभूति हुन्छ । यो प्रकाश नै परब्रह्म परमेश्वरको ज्योतिषुञ्ज हो । सबै वेदहरूको मूलभूत सारतत्त्व नै "अ, उ, म्" को संयोगबाट बनेको ओझार हो, जसलाई प्रणव पनि भनिन्छ । जसले ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर तीनै देवहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ, यो प्रणवध्वनि पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ । आकाशको मूलभूत सारतत्त्व शब्द या ध्वनि हो, यही ध्वनि नै परमेश्वरको स्वरूप हो । यसैगरी हरेक मानिसमा जुन शक्ति या सामर्थ्य छ, जसलाई पुरुषार्थ भनिन्छ, श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- पराक्रमी एवम् शूरवीर व्यक्तिहरूको पुरुषार्थ या पुरुषत्व नै म हुँ ।

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

पदार्थ

पृथिव्याम्	=	पृथिवीमा	सर्वभूतेषु (सर्वेषु भूतेषु)
पुण्यः	=	पवित्र	= समस्त भूतहरूमा
गन्धः	=	गन्ध, सुगन्ध	जीवनम् = जीवन, प्राण
च	=	र	च = र
विभावसौ	=	अग्निमा	तपस्विषु = तपस्वीहरूमा
तेजः	=	तेज	तपः = तप
अस्मि	=	हुँ	अस्मि = हुँ
च	=	तथा	

भावार्थ

म पृथिवीमा पवित्र सुगन्ध हूँ, अग्निमा तेज म हूँ, समस्त भूतहरूमा जीवन (प्राण) म नै हूँ र तपस्वीहरूमा तप पनि म हूँ।

भावबोधिनी व्याख्या

सबै भौतिक पदार्थ चाहे ठोस होस्, चाहे तरल । सबै प्रकारका शक्तियुक्त पदार्थहरूमा समेत परमेश्वरकै व्यापकता रहेको छ । पृथिवीको सार भन्नु नै गन्ध हो, त्यो शुद्ध एवम् पवित्र छ र गन्धतन्मात्राबाट उत्पत्ति भएकोले सुगन्धित पनि छ, त्यही सुगन्ध नै परमेश्वरको अंश हो । त्यसैगरी अग्निमा रहने प्रकाश भनौं, दीप्ति या तेज भनौं, त्यही नै सारतत्त्व हो र त्यही उष्मत्व नै परमेश्वरको स्वरूप हो । समस्त भूत (प्राणी) हरूमा रहेको जुन जीवनतत्त्व छ, जो देवमनुष्यादि सबैको जीवनाधार हो, जस विना प्राणीहरू बाँच्नै सक्तैनन्, भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- त्यो जीवनतत्त्व म नै हूँ । तपस्वीहरूको मुख्य सारतत्त्व भन्नु नै तप हो र त्यो पनि म नै हूँ । यसरी प्रस्तुत श्लोकले पनि परमेश्वरको सर्वव्यापकता र सर्वत्र उपस्थितिकै विश्लेषण गरेको छ ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

पदार्थ

पार्थ	=	हे पृथापुत्र अर्जुन !	विद्धि	=	जान
माम्	=	मलाई, म परमेश्वरलाई	अहम्	=	म (परमेश्वर वासुदेव)
सर्वभूतानाम् (सर्वेषां भूतानाम्)	=	समस्त भूत (प्राणी) हरूको	बुद्धिमताम्	=	बुद्धिमान्हरूको
	=		बुद्धिः	=	बुद्धि (हूँ)
सनातनम्	=	सनातन, शाश्वत	तेजस्विनाम्	=	तेजस्वीहरूको
बीजम्	=	मूलकारण	तेजः	=	तेज
			अस्मि	=	हूँ

भावार्थ

॥ पृथापुत्र अर्जुन ! तिमि मलाई समस्त भूत (प्राणी)हरूको सनातन बीज (मूलकारण) जान । म बुद्धिमान्हरूको बुद्धि हुँ र तेजस्वीहरूको तेज पनि म नै हुँ ।

भावबोधिनी व्याख्या

अराचर विश्वका समस्त भूतप्राणीहरू परब्रह्म परमेश्वरबाट नै उत्पत्ति हुने हुँदा उहाँ समस्त जीवहरूको सनातन बीज (मूलकारण) हुनुहुन्छ । उहाँबाट नै सम्पूर्ण वस्तुहरू उद्गम भएका हुन् । जसरी साना साना बीज कणहरूबाट अनगिन्ती रूखबुट्टाहरू पैदा हुन्छन्, त्यसरी नै ईश्वरीय एक सानो चेतन अंशबाट अनगिन्ती जीवसमुदाय उत्पन्न भएका छन्, त्यसैले १४ औं अध्यायमा भगवान् श्रीकृष्णले 'अहं बीजप्रदः पिता' भन्नु भएको हो ।

'बुद्धि' अन्तःकरणको एउटा विभेद हो, यसमा पदार्थहरूलाई निश्चय गर्ने क्षमता वा विवेक हुन्छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- म (परमेश्वर वासुदेव श्रीकृष्ण) नै बुद्धिमान्हरूको बुद्धि हुँ र तेजस्वी पुरुषहरूको प्रभावशाली तेज वा शक्ति वा सामर्थ्य हुँ । यसैगरी उपनिषद्मा पनि भनिएको छ- "चेतनश्चेतनानाम्"- कठ.उप.२/२/१३ अर्थात् चेतन भएका जीवहरूको चेतना पनि म नै हुँ ।

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

वार्थ

भरतर्षभ = हे भरतवंशीहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन !

अहम् = म

बलवताम् = शक्तिशालीहरूमा, बलवान्हरूमा

कामरागविवर्जितम् (कामश्च रागश्च ताभ्यां विवर्जितम्)

= विषयप्रतिको तृष्णा वा कामना र आसक्तिरहित

बलम् = बल वा सामर्थ्य

अस्मि = हुँ

च = र

भूतेषु = समस्त भूत वा प्राणीहरूमा

धर्माविरुद्ध (धर्मेण अविरुद्ध)

= धर्म वा शास्त्रविरुद्ध नभएको

कामः = काम

(अस्मि) = हुँ

भावार्थ

॥ भरतवंशीहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन ! म शक्तिशाली बलवान्हरूमा विषयप्रतिको तृष्णा, कामना र आसक्तिरहित बल, शक्ति वा सामर्थ्य हुँ र समस्त प्राणीहरूमा धर्मको विरुद्ध (प्रतिकूल) नभएको काम (विषय लालसा) हुँ ।

भावबोधिनी व्याख्या

कामना तथा आसक्ति नभएको जुन बल वा शक्ति छ, त्यो दैवीसम्पदा हो र त्यसमा अहङ्कार र ममता आदि आसुरी भाव पाइँदैनन् । त्यसैगरी समस्त भूत प्राणीहरूमा धर्म वा शास्त्र अनुकूल जुन कामना छ, त्यसमा पनि आसुरी भाव रहेको हुँदैन । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- बलवान्हरूको काम र रागरहित बल मै हुँ र समस्त प्राणीहरूमा धर्म विरुद्ध नभएको काम पनि म नै हुँ । भगवान् शङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ- अप्राप्त वस्तुप्रतिको तृष्णा काम हो र प्राप्तप्रतिको प्रेम राग हो । ईश्वरीय शक्ति कामना र स्वार्थरहित त्यागमा निर्भर रहन्छ ।

जगत्को मूलकारण

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

पदार्थ

ये	= जो	एव	= नै (उत्पन्न हुने)
सात्त्विकाः	= सत्त्वगुणबाट उत्पन्न हुने	इति	= यस्तो
एव	= नै	विद्धि	= जान
भावाः	= भावहरू, पदार्थहरू(छन्)	तु	= परन्तु
च	= र	अहम्	= म
राजसाः	= रजोगुणबाट उत्पन्न हुने	तेषु	= तिनमा
च	= तथा	न	= अधीनमा छैन
तामसाः	= तमोगुणबाट उत्पन्न हुने	ते	= तिनीहरू
(भावाः)	= भाव वा पदार्थहरू छन्	मयि (मद्वशाः)	= ममा छन्, मेरो वश वा अधीनमा छन्
तान्	= ती सबैलाई		
मत्तः	= मबाट		

भावार्थ

जो सत्त्वगुणबाट उत्पन्न हुने सात्त्विक भाव वा पदार्थहरू छन् र रजोगुणबाट तथा तमोगुणबाट उत्पन्न हुने राजस तथा तामस भावहरू छन्, ती सबै मबाट नै उत्पन्न भएका पदार्थ हुन् भन्ने तिम्रो यस्तो जान । परन्तु म तिनमा छैन अर्थात् तिनको वशमा छैन तर तिनीहरू भने ममा छन् अर्थात् मेरो वश वा अधीनमा छन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

सत्त्व, रज र तम- यी तीनै प्रकृतिका गुण हुन् र यी तीन गुणबाट उत्पन्न सात्त्विक, राजस वा तामससम्बन्धी जति भाव वा पदार्थहरू छन्- ती सबै परमेश्वरकै शक्ति वा अपरा प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका हुन् । त्यसैले विश्वब्रह्माण्डमा भएका जति राम्रा नराम्रा र असल वा खराब त्रिगुणात्मक भाव वा पदार्थहरू छन्, ती सबैको मूलकारण

परमेश्वर नै हुनुहुन्छ । उहाँबाटै सबै पदार्थ प्रकट भएका हुन्, ईश्वरीय चेतना पाएर नै तिनीहरू अस्तित्वमा आएका हुन् र ईश्वरीय चेतना विना तिनीहरूको अस्तित्व रहनसक्तैन । तर विचित्रता के छ भने परमेश्वर प्रकृतिको वशमा हुनुहुन्न र उहाँ गुणातीत हुनुहुन्छ, तर त्रिगुणात्मक भाव वा पदार्थहरू भने परमेश्वरका अधीनमा छन् । ईश्वरीय चेतन अंश सबै प्राणीहरूमा पाइने भए तापनि तीन गुणहरूको प्रभावले कुनै व्यक्ति राम्रो र असल स्वभावको हुन्छ भने कुनै खराब प्रकृति वा स्वभावको बन्न पुग्दछ । गुणहरूकै प्रभावका कारण व्यक्तिहरू पनि सात्त्विक, राजस र तामस प्रकृतिका बन्न पुगेका हुन्छन् ।

प्रकृतिको सर्वव्यापकता

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

पदार्थ

गुणमयैः	= गुणयुक्त, सत्त्व, रज र तम गुणका विकाररूप	मोहितम्	= मोहित भएको छ
एभिः	= यी	(अतः)	= त्यसैकारण, त्यसैले
त्रिभिः	= तीन प्रकारका	एभ्यः	= यी तिनै
भावैः	= सात्त्विक, राजस, तामस भावहरूद्वारा	गुणहरूभन्दा	
सर्वम्	= सबै, समस्त	परम्	= पररहेको, अतीत
एवम्	= यो	अव्ययम्	= अविनाशी
जगत्	= संसार, (विश्वको प्राणी समूह)	माम्	= मलाई
भावार्थ		न अभिजानाति	= जान्दैन

सत्त्व, रज र तम गुणका विकाररूप यी तीन प्रकारका सात्त्विक, राजस र तामस भावहरूद्वारा यो समस्त जगत् मोहित भइरहेको छ, त्यसैले कसैले पनि यी तिनै गुणहरूभन्दा परको अविनाशी मलाई जान्दैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

प्रकृतिका तीन गुणहरू छन्- सत्त्व, रज र तम । यस समस्त जगत्को प्राणी-समुदाय यिनै तीन गुणका विकाररूप सात्त्विक, राजस र तामस भावहरूद्वारा मोहित भएको छ । ईश्वरीय मायाशक्तिले यसलाई जकडेर राखेको छ, जसले गर्दा यस जगत्को जीव-समुदाय, विवेकशून्य र बुद्धिहीन बन्न पुगेको छ । तर परब्रह्म परमात्मा भने प्रकृतिका तीन गुणहरूभन्दा पर भएकोले उहाँ गुणातीत हुनुहुन्छ र नित्य एवम् अविनाशी अव्ययस्वरूप पनि हुनुहुन्छ । त्यसैले साधारण व्यक्ति परब्रह्म परमेश्वरको अव्यक्त वा अविनाशित्वलाई बुझ्न, जान्न र ठम्याउन सक्तैनन् ।

मायाबाट पार पाउने उपाय

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

पदार्थ

मम	= मेरो	माम्	= मलाई, मेरो
गुणमयी	= त्रिगुणमयी	एव	= नै
एषा	= यो	प्रपद्यन्ते	= भज्दछन्, शरणागत हुन्छन्
दैवी	= दैवी, दिव्य, अलौकिक	ते	= तिनीहरू
माया	= योगमाया, शक्ति	एताम्	= यो, सबैप्राणीलाई मोहित पार्ने
दुरत्यया	= अतिदुष्कर (छ), पार हुन कठिन (छ)	मायाम्	= मायालाई, मायाबाट
हि	= निश्चय नै, निस्सन्देह	तरन्ति	= अतिक्रमण गर्दछन्, पार हुन्छन्
ये	= जो पुरुष		

भावार्थ

मेरो त्रिगुणमयी यो दैवी माया अत्यन्त दुस्तर छ । यसबाट पार पाउन अत्यन्त कठिन छ । जो पुरुष मलाई भज्दछन् र म परमेश्वरको शरणमा पर्दछन्, तिनीहरू समस्त प्राणीहरूलाई मोहित पार्ने यस मायाबाट पार पाउँछन् अर्थात् मायालाई अतिक्रमण गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

प्रकृतिका तीन गुणले युक्त परमेश्वरको दैवी शक्ति नै माया हो । यसैलाई अपरा प्रकृति पनि भनिन्छ । यो अलौकिक छ र माया, मोह र कामनाले वशीभूत भएको व्यक्तिका लागि अत्यन्त दुष्तर पनि छ । मायाशक्तिको व्यामोहले समस्त जगत्का प्राणीहरूलाई भुल्याएर मोहग्रस्त बनाई सांसारिक बन्धनमा फसाइराखेको हुन्छ । त्यसैले मायाजालमा फसेका सामान्य व्यक्तिलाई यसबाट पार पाउन अत्यन्त दुर्लभ र ज्यादै कठिन पनि छ । तर जो पुरुष परमेश्वरको शरणमा पर्दछन्, परमेश्वरको नित्य सेवा एवम् उपासना गर्दछन् र उहाँको स्तुतिगान तथा प्रार्थना गर्दछन्, यसरी परमेश्वर वासुदेवमा शरणागत हुने ती पुरुषहरूले भने भ्रमको मूलकारण मायालाई जित्न सक्छन् र सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुन्छन् ।

परमेश्वरको शरणमा नपर्नेहरू

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

मायया पहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

पदार्थ

मायया	=	मायाद्वारा
अपहृतज्ञानाः (अपहृतं ज्ञानं तेषां ते)	=	जसको ज्ञान हरण वा नाश भएको छ
आसुरम्	=	आसुरी
भावम्	=	भाव, स्वभावलाई
आश्रिताः	=	आश्रय लिएका

नराधमाः (नराणां नरेषु वा अधमाः)	=	मानिसहरूमा अधम या नीच
दुष्कृतिनः	=	दुष्कर्म गर्ने, पापकर्म गर्ने
मूढाः	=	मूर्ख मनुष्य, मूढजन
माम्	=	मलाई, मेरो (परमेश्वरको)
नप्रपद्यन्ते	=	भज्दैनन्, शरणमा पर्दैनन्

भावार्थ

मायाद्वारा जसको ज्ञान अपहृत (नाश) भएको छ, जसले आसुरी भाव वा स्वभावलाई आश्रय लिएका छन्, मानिसहरूमा यस किसिमका नीच तथा दुष्कर्म गर्ने मोहजालमा फसेका मूढजन मेरो (म परमेश्वरको) शरणमा पर्दैनन् र मलाई भज्दैनन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

परब्रह्म परमेश्वरको माया शक्तिको प्रभाव बढो विचित्रको हुन्छ, जसका प्रभावमा परेर साधारण व्यक्ति निम्नस्तरीय दुष्कर्मतिर प्रवृत्त हुन्छन् । मद्यपान, वेश्यागमन आदि कुकर्म र अन्यायबाट धन आर्जन गर्ने जस्ता प्रवृत्ति त्यस्ता व्यक्तिका लागि सामान्य प्रक्रिया बनिसकेका हुन्छन् र त्यस्ता व्यक्तिमा इमान्दार बनेर उच्च गुणस्तरका सत्कर्महरू गर्ने इच्छा जागृत भएको हुँदैन र दुष्कर्मतिर प्रवृत्त हुने अभिरुचि मात्र बढिरहेको हुन्छ । त्यसैले यसप्रकार दूषित कर्ममा प्रवृत्त हुने पापात्मा नीच मानिसहरू सांसारिक विषयको उपभोगमा आसक्त हुन्छन् र क्षणिक तथा नाशवान् पदार्थमा ममता राख्छन् । त्यसैले उनीहरू काम, क्रोध, लोभ, मोह र अहङ्कारको वशीभूत भई अनेकौँ दुष्कृत पापकर्महरू गर्न प्रवृत्त हुन्छन् । यस किसिमका मानिसको बुद्धि, विवेक र ज्ञान नष्ट भइसकेका हुन्छन्, उनीहरू न्याय, अन्याय र कर्तव्य तथा अकर्तव्यलाई पर्गेल्न सक्तैनन् र द्वेष, वैरभाव, हिंसा आदि पापकर्ममा प्रवृत्त हुन्छन् । यस किसिमले मायाद्वारा अपहृत ज्ञानवाला पटमूर्ख नराधम मानिसहरू नास्तिक प्रकृतिको आसुरीभावलाई अँगाल्दछन् र परमेश्वरको भजन, कीर्तन र सेवाभावबाट विमुख रहन्छन् र परमेश्वरलाई प्राप्त गर्न सक्तैनन् ।

आरथरी भगवद्भक्तहरू

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

पदार्थ

भरतर्षभ (भरतेषु ऋषभ)	च = र
= हे भरतवंशीहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन !	ज्ञानी = ज्ञानवान्, भगवत्तत्त्व बुझेको
आर्तः = रोग वा अन्य विपत्तिले पीडित	चतुर्विधाः = यी चारप्रकारका
अर्थार्थी (अर्थस्य अर्थी)	सुकृतिनः = पुण्यात्मा, उत्तम कर्म गर्ने, पावन कर्म गर्ने
= धनसम्पत्तिको चाहना गर्ने	जनाः = भक्तजनहरू
जिज्ञासुः = ज्ञानको खोजी गर्ने, भगवत्तत्त्व जान्न चाहने	माम् = म (परमेश्वर) लाई
	भजन्ते = भजन गर्दछन्, सेवा गर्दछन्

भावार्थ

हे भरतवंशीहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन ! धनसम्पत्तिको चाहना गर्ने अर्थार्थी, रोग वा अन्य विपत्तिले पीडित आर्त, भगवत्तत्त्वसम्बन्धी ज्ञानको खोजी गर्ने जिज्ञासु र भगवत्तत्त्व बुझेका ज्ञानी- यी चार प्रकारका उत्तम कर्म गर्ने पुण्यात्मा भक्तजनहरू मेरो (म परमेश्वरको) भजन र सेवा गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

परमेश्वरको सेवा र उपासना गर्ने भक्तहरू चार प्रकारका हुन्छन्, ती हुन्- अर्थार्थी, आर्त, जिज्ञासु र ज्ञानी । यी चारथरी भक्तहरूमध्ये अधिल्ला दुईथरी भक्तहरूभन्दा पछिल्ला दुईथरी उच्चतहका भक्त मानिन्छन् र ज्ञानी भक्त सर्वोच्चकोटिमा पर्दछ ।

विभिन्न सुख, सुविधा र स्त्री, पुत्र, धनसम्पत्ति आदि सांसारिक पदार्थहरूको उपभोगको चाहना वा अभिलाषा राखेर परमेश्वरको पूजा, आराधना र सेवा गर्ने भक्त अर्थार्थी हो । मानिसलाई विभिन्न सङ्कट र आपत्तिहरू आइपर्दछन् । मानिस रोग, व्याधि, सन्ताप, आतङ्क आदि विविध भयले ग्रसित भइरहन्छ र यस्तो प्रतिकूल परिस्थितिमा आफ्नो दुःख निवारणका लागि ऊ भगवान्को शरणमा पर्दछ र यस किसिमको भक्त नै आर्त हो । यी दुवैथरी फलको कामना गर्ने भक्त हुन् । जसले आत्मा र परमेश्वरका रहस्यमय तत्त्वको खोजी गर्दछ, भगवत्तत्त्व जान्ने जिज्ञासा राख्छ, शास्त्रको अध्ययन गर्दछ र सत् चित् आनन्दस्वरूप परब्रह्मको रहस्य जान्न चाहन्छ, त्यो जिज्ञासुभक्त हो । अनुकूल वा प्रतिकूल जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि परमेश्वरको भजन, कीर्तन र सेवामा निरत रहने र आफ्नो अज्ञानताका ग्रन्थिहरू हटाएर सर्वत्र भगवत् स्वरूप नै व्याप्त रहेको देख्ने र भगवत्तत्त्व जान्ने भक्त नै ज्ञानी हो । यसरी उत्तम वा पवित्र कर्म गर्ने यी चारैथरी भक्तहरूमध्ये कसैमा स्वार्थभाव रहेको हुन्छ र कसैमा हुँदैन, तर पनि यी सबै भगवद्भक्त हुन् र सबैले परमेश्वरको भजन-कीर्तन र सेवा गर्ने गर्दछन् ।

ज्ञानी-भक्तको महिमा वा प्रशंसा

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

प्रवार्थ

तेषाम् = ती चारथरी
भक्तहरूमध्ये

नित्ययुक्तः = नित्यनिरन्तर
परमेश्वरमा स्थित रहेको

एकभक्तिः (एका भक्तिर्यस्य सः)

= जो परमेश्वरमा अनन्य

भक्तिभावले प्रेम गर्छ, त्यस किसिमको

ज्ञानी = तत्त्ववेत्ता ज्ञानी-भक्त

विशिष्यते = श्रेष्ठ या अति-

उच्चकोटिको मानिन्छ

हि (यतः) = किनभने

ज्ञानिनः = ज्ञानी-भक्तको

अहम् = म

अत्यर्थम् = ज्यादै, अत्यन्त

प्रियः = प्यारो (छु)

च = र

सः = त्यो ज्ञानीभक्त

मम = मेरो

प्रियः = ज्यादै प्रिय (छ)

भावार्थ

यी चारथरी भक्तहरूमध्ये तत्त्ववेत्ता ज्ञानीभक्त नै अत्यन्त उच्चकोटिको मानिन्छ किनभने ऊ नित्य निरन्तर परमात्मा परमेश्वरमा स्थित रहेको हुन्छ र अनन्य-भक्तिभावले परमेश्वरमा प्रेम गर्छ, त्यसैले ज्ञानी-भक्तको म अत्यन्त प्यारो छु र मेरो पनि त्यो ज्ञानी-भक्त ज्यादै प्रिय छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

अर्थार्थी, आर्त, जिज्ञासु, ज्ञानी- यी चारथरी भक्तहरूमध्ये ज्ञानी-भक्त नै सर्वश्रेष्ठ हो । ज्ञानी-भक्तलाई मोहजन्यभावले छुन सक्तैन, उसमा धन आर्जन गर्ने, ज्ञान प्राप्तिको खोजी गर्ने जस्ता स्वार्थपना रहेका हुँदैनन्, त्यसैले ज्ञानी-भक्त सर्वोत्तम र सर्वोत्कृष्ट मानिन्छ । ज्ञानी-भक्त नित्ययुक्त हुन्छ र नित्य निरन्तर पूर्ण एकीभावले परमेश्वरमा स्थित रहन्छ । उसको भक्ति, निस्वार्थ, निष्काम र शुद्ध हुन्छ । समस्त सासारिक इच्छा र कामनाबाट ऊ मुक्त रहन्छ र हरक्षण, हरबखत एकाग्र भई भगवान्कै भक्तिमा समर्पित हुन्छ र ऊ परमेश्वरको अनन्यप्रेमी भक्त बन्दछ ।

ज्ञानी-भक्त आफ्ना समस्त कर्म निःस्वार्थ भावनाले परमेश्वरमा समर्पण गर्दछ र भनि ऊ आफू ईश्वरको अखण्ड प्रेममा विलीन हुनपुग्दछ, त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण भन्ना हुन्छ- ज्ञानी-भक्तको म अत्यन्त प्रिय छु र मेरो पनि ऊ अत्यन्त प्यारो छ । वास्तवमा यस्तो किसिमको ज्ञानीभक्तको आफ्नो कुनै इच्छा र कामना हुँदैन र आफ्ना लागि पाउनुपर्ने कुनै कुरा पनि हुँदैन, विना स्वार्थ ऊ सदा परमेश्वरकै प्रेममा रम्ने, रमाउने गर्दछ र परमेश्वर सिवाय उसको अन्य कुनै वस्तु आफ्नो सम्पत्ति हुँदैन, त्यसैले ऊ भगवान्को परमप्रिय भक्त मानिन्छ ।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

पदार्थ

एते	=	यी
सर्वे	=	सबै, चारैथरी भक्तहरू
एव	=	नै
उदाराः	=	उदार, उत्कृष्ट, विशाल हृदय भएका, उदार प्रकृति भएका (छन्)
तु	=	परन्तु, तर पनि
ज्ञानी	=	ज्ञानवान् भक्त ता
आत्मा	=	आत्मा, मेरो स्वरूप
एव	=	नै (हो)
(इति)	=	यस्तो
मे	=	मेरो

मतम्	=	मत या धारणा (छ)
हि	=	निश्चय नै, निस्सन्देह
सः	=	त्यो
युक्तात्मा	(युक्तः आत्मा यस्य सः)	
	=	ममा स्थिर या समाहित चित्त भएको (विशेष भक्त)
अनुत्तमाम्	=	सर्वोच्च, अतिउत्तम
गतिम्	=	गतिरूप
माम्	=	ममा
एव	=	नै
आस्थितः	=	स्थित छ

भावार्थ

यी चारैथरी भक्तहरू उदार प्रकृति र असल चित्त भएका छन्, तर पनि ज्ञानी-भक्तचाहिं साक्षात् मेरो आत्मा वा स्वरूप हो, यस्तो मेरो मत छ । निस्सन्देह त्यो युक्तात्मा ज्ञानी-भक्त सर्वोच्च गतिरूप ममा नै आस्थित रहन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी र ज्ञानी यी चारैथरी भक्तहरू श्रेष्ठ छन्, उदार छन्, उत्तम छन् र निष्कपट पनि छन् । यी सबै नै परमेश्वरकै परमभक्त हुन्, सबै नै सर्वशक्तिमान् परमेश्वरकै शरणागत छन्, त्यसैले सबै नै उदारमना भगवद्भक्त हुन् । तर पनि ज्ञानी-भक्तको अपेक्षा अन्य भक्तहरूमा केही स्वार्थपना र सकाम भाव पाइने हुँदा ज्ञानी भक्तलाई भगवान् श्रीकृष्णले साक्षात् आफ्नो स्वरूप नै मान्नु भएको छ । किनभने ज्ञानी-भक्त स्थिरचित्त भएको युक्तात्मा हुन्छ, ज्ञानी-भक्त अत्यन्त उदार प्रकृतिको हुन्छ र उसको सर्वोच्चगति नै एकमात्र परमेश्वर हुनुहुन्छ । परमेश्वरको सेवा र उपासनामा उसको कुनै स्वार्थभाव छिपेको हुँदैन, उसले कुनै आवश्यकताको परिपूर्तिका लागि ईश्वरको उपासना गरिरहेको हुँदैन, ऊ निष्काम हुन्छ र परमेश्वरप्रति नै समर्पित भई तन्मय-भावले भगवान्कै दिव्य सेवा र भजन कीर्तनमा लागि रहेको हुन्छ । परमेश्वर नै उसको श्रद्धा, विश्वास र आस्थाको एकमात्र केन्द्रविन्दु हुन्छ । त्यसैले भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- ज्ञानी-भक्त ता साक्षात् मेरो स्वरूप नै हो । निस्सन्देह, त्यो युक्तात्मा ज्ञानी-भक्त अतिउत्तम गतिस्वरूप ममा नै स्थिरभावले रहन्छ । ऊ मेरो आत्मस्वरूप हो ।

ज्ञानी-भक्त पाउन दुर्लभ छ

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

पदार्थ

बहुनाम्	= धेरै, अनेकौं	इति	= यसप्रकार
जन्मनाम्	= जन्मको, जन्म-जन्मान्तरको	माम्	= मलाई, मेरो
अन्ते	= अन्त्यमा	प्रपद्यते	= भज्दछ, शरणागत हुन्छ
ज्ञानवान्	= ज्ञानी, तत्त्वज्ञानी पुरुष	सः	= त्यो ज्ञानवान्
सर्वम्	= सबैथोक, सबै कुरा	महात्मा	= महात्मा
वासुदेवः	= वासुदेव, भगवान्	सुदुर्लभः	= अत्यन्त दुर्लभ छ
श्रीकृष्ण, परमात्मा परमेश्वर नै (हुनुहुन्छ)			

भावार्थ

अनेक जन्म-जन्मान्तरको अन्त्यमा तत्त्वज्ञानी पुरुष सर्वस्वरूप परमात्मा परमेश्वर वासुदेव नै सबैथोक हुनुहुन्छ भन्ने ठानेर मलाई भज्दै मेरो शरणागत हुन्छ । तर त्यस्तो ज्ञानवान् महात्मा पाउन अत्यन्त दुर्लभ हुन्छ ।

भावबोधिनी व्याख्या

नरदेह लिएर जन्मनु नै दुर्लभ छ । कयौं नारकीय योनिको यातनापश्चात् मनुष्यदेहमा जन्म हुन्छ । मानवजन्म पशुपन्छी र अन्य कीटपतङ्गादि अनेकौं जन्मको अन्तिम जन्म मानिन्छ । त्यसैले यस जन्ममा अनेकौं सत्कर्महरू गर्ने र परमेश्वरको भजनकीर्तन र अन्य भक्तिभाव गरेर सद्गति प्राप्त गर्न सक्नुपर्दछ । तर यस जन्ममा पनि मानिसले परमेश्वरलाई बिसिदिन्छ अनि जन्ममरणरूप चक्करमा नै घुमिरहन्छ र सर्वात्मा परमेश्वरलाई प्राप्त गर्न नसकी 'ततो यान्त्यधर्मां गतिम्' नरदेह पछि पनि अधम गतिमा नै प्राप्त भइरहन्छ ।

यस किसिमका जन्ममरणरूप चक्करमा फसेर अनेकौं जन्म बितेपछि कुनै एक जन्ममा त्यो पुरुष तत्त्वज्ञानी भई परमेश्वरको महान्भक्त बन्दछ । वास्तवमा यो समस्त जगत् वासुदेवमय छ । सर्वत्र परमात्मा परमेश्वर नै व्याप्त हुनुहुन्छ ।

यो सबै भगवान् श्रीकृष्णकै स्वरूप हो, सर्वत्र उहाँको नै आभास भल्केको छ र उहाँ सिवाय अन्य कुनै सत्ता छैन । जो पुरुष परमेश्वरप्रति पूर्णताको भाव लिई भगवान्को भजन कीर्तन गर्दछ र दिव्य सेवाभावमा अनुरक्त रहन्छ, त्यो एउटा ज्ञानवान् महात्मा हो । यस जगत्मा त्यस्तो निस्वार्थ ज्ञानी महात्मा पाउन अत्यन्त दुर्लभ छ र ज्यादै कठिन छ । यस्तो भगवद्भक्त व्यक्तिले समग्रभावले उहाँकै आश्रय र शरणमा परेर परमगति प्राप्त गर्दछ ।

अन्य देवताको उपासना

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

पदार्थ

तैः तैः = ती ती, धनपुत्र, स्वर्गादि
प्राप्ति विषयक
कामैः = भोगको कामनाद्वारा
हृतज्ञानाः (हृतम् अपहृतं ज्ञानं येषां ते)
= विवेकज्ञान नष्ट भएका
स्वया = आफ्नो
प्रकृत्या = स्वभावले, प्रकृतिले
नियताः = विवश भएका, प्रेरित
भएका, बाँधिएका

तम् तम् = त्यो त्यो, त्यस त्यस
नियमम् = नियमलाई, विधि
विधानलाई
आस्थाय = धारण गरेर, पालन
गरेर, सम्पन्न गर्दै
अन्यदेवताः = अरू देवताहरूको
प्रपद्यन्ते = पूजा आराधना गर्दछन्,
भज्दछन्

भावार्थ

धन, पुत्र, स्वर्गादि-विषयक विभिन्न विषयभोगको कामनाद्वारा विवेकज्ञान हराएका पुरुषहरू आफ्नो स्वभावले नै प्रेरित भएर विभिन्न विधि विधानहरू सम्पन्न गर्दै अरू देवताहरूको पूजा-आराधना गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

विभिन्न किसिमका लोक परलोकसम्बन्धी विषयहरूको चाहना र इच्छाद्वारा मानिसको विवेक ज्ञान र बुद्धि हराइसकेको हुन्छ । ऊ अनगिन्ती कामनाहरूको परिपूर्तिका लागि थिचिएको हुन्छ र आफ्नै स्वभाव वा प्रकृतिद्वारा वशीभूत बन्न पुग्दछ । यस्तो व्यक्ति यस लोकमा धन, शक्ति, यश या पुत्रादि विभिन्न विषयका सुखको उपभोगमा लालयित हुन्छ र परत्रमा पनि स्वर्गादि लोकका प्राप्तिको कामना गरिरहन्छ । यिनै विषयहरूको चिन्तनले उसको आत्मज्ञान हराउँछ । ऊ स्वभावले अभिलषित चाहनाहरूको परिपूर्तिका लागि अभिप्रेरित हुन्छ र वास्तविक परमेश्वरलाई भुल्दछ, अनि ऊ विभिन्न उपायहरूको खोजी गर्दै भगवान् वासुदेवदेखि भिन्न अन्य देवीदेवताहरूको उपासनातिर लाग्दछ । मानिसका कामनाहरू परिपूर्तिका लागि विभिन्न देवीदेवताको पूजा र आराधना गर्न भिन्न भिन्न नियम र धार्मिक विधिविधानहरू छन्, जुन देवताका लागि जो नियम वा पूजा-विधान निर्धारित छ, त्यसै माध्यमद्वारा मानिसले ती देवताहरूको पूजा आराधना गर्ने गर्दछन्, यस्ता देवताहरूमा इन्द्र, वरुण, सोम, अग्नि, यम, वायु, कुवेर, भैरव आदि पर्दछन् ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

पदार्थ

यः यः	= जो जो	ताम्	= तिनै देवताप्रति
भक्तः	= भक्त, सकामभक्त	एव	= नै
याम् याम्	= जुन जुन	अहम्	= म
तनुम्	= देवतालाई, देवताको स्वरूपलाई	तस्य तस्य	= त्यस त्यसको, त्यस त्यस भक्तको
श्रद्धया	= श्रद्धापूर्वक, श्रद्धाले	श्रद्धाम्	= श्रद्धालाई
अर्पितुम्	= पूजा गर्न, उपासना गर्न	अचलाम्	= अटल, स्थिर, दृढ
इच्छति	= चाहन्छ, इच्छा गर्छ	विदधामि	= गर्दछु

भावार्थ

जो जो सकामभक्त जुन जुन देवतालाई श्रद्धापूर्वक पूजा-उपासना गर्न चाहन्छ, तिनै देवताप्रति म त्यस त्यस भक्तको श्रद्धालाई अटल स्थिर गर्न चाहन्छु ।

भावबोधिनी व्याख्या

सकाम पुरुषहरू अनेकौं भौतिक विषयको प्राप्ति र उपभोगमा इच्छुक हुन्छन् । उनीहरूका कामना र अभिलाषाहरू अनगिन्ती हुन्छन् र सबै कामना पूरा हुन सक्दैनन् । अनि उनीहरू आ-आफ्ना चाहनाहरू पूरा होस् भन्ने उद्देश्यले अन्य शरीरदेवताहरूको पूजा-आराधना र उपासनातिर लाग्दछन् ।

भगवान् सवै प्राणीको अन्तरात्मामा विराजमान हुनुहुन्छ । त्यसैले उहाँ उसको मनोभावना पूरा गराउन जो जो भक्त जुन जुन देवताको श्रद्धाले पूजा अर्चना गर्न चाहन्छ, भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- म तिनै तिनै देवताप्रति त्यस त्यस भक्तजनको श्रद्धालाई अझ अचल, स्थिर र दृढ पार्दछु । चाहे ऋषिमुनि हुन्, चाहे भक्त उच्चविचारधाराका व्यक्तिहरू हुन्, तिनले लोकप्रिय विश्वास र अवधारणाको कहिल्यै खण्डन गरेका छैनन् । विभिन्न शास्त्रमा अमुक देवताको अमुक विधिविधानले उपासना गर्नु भन्ने अमुक फल प्राप्ति हुन्छ भन्ने बताइएको हुन्छ । त्यसैअनुरूप ती सकाम व्यक्तिहरू अन्य देवताको पूजा गर्दछन् ।

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥

पदार्थ

तथा	= त्यस (मवाट स्थिर गरिएको)	आराधनम्	= आराधना, उपासना गर्न
श्रद्धया	= श्रद्धाले	ईहते	= चेष्टा गर्छ, कामना गर्छ
युक्तः	= युक्त भई	च	= र
तः	= त्यो पुरुष	ततः	= तिनै देवताबाट
तस्य	= ती देवताको	मया	= मद्वारा, मबाट
		एव	= नै

विहितान् = विधान गरिएको, व्यवस्था गरिएको	कामान् = कामनाहरू, इच्छित वा वाञ्छित भोगहरू
तान् = ती	हि = निश्चय नै
	लभते = प्राप्त गर्छ

भावार्थ

त्यस (मबाट नै स्थिर गरिएको) श्रद्धाले युक्त भई त्यो पुरुष, ती देवताको उपासना गर्न चाहन्छ र निश्चय नै ती देवताबाट मद्वारा नै विधान गरिएको वाञ्छित भोगहरू प्राप्त गर्दछ ।

भावबोधिनी व्याख्या

कयौँ मानिसहरू आफ्ना चाहनाहरू, आफ्ना कामना र अभिलाषाहरूको परिपूर्तिका लागि परमेश्वरद्वारा स्थिर गरिएको श्रद्धाले युक्त भई विभिन्न देवीदेवताहरूको पूजा-आराधना गर्दछन् र त्यसै अनुरूप उनीहरूले ती देवताबाट आशा गरिएको अभिलषित फल पनि प्राप्त गर्दछन् । तर यहाँ विचारणीय कुरा के छ भने- उनीहरूले प्राप्त गरेका ती सबै फलहरू- "मयैव विहितान् हि तान् " अर्थात् परमेश्वर वासुदेवद्वारा पहिले नै निर्धारित गरिएका हुन्छन् ।

जसरी राज्यद्वारा यस्तो यस्तो काम गरियो भने यो दण्ड वा पुरस्कार पाइन्छ भन्ने कुरा पहिले नै नियम कानुनमा निर्धारण गरिएको हुन्छ, त्यसरी नै यस कामनाको परिपूर्तिका लागि यस देवताको उपासना गरियो भने यो फल प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा परमेश्वरद्वारा पहिले नै व्यवस्था गरिएको हुन्छ र त्यसै अनुरूप सकाम भक्तजनले त्यो फल प्राप्त गर्दछ ।

अन्य देवताका उपासनाको तुलनामा भगवद्-उपासनाको गरिमा

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

पदार्थ

तु = परन्तु	देवयजः (देवान् यजन्तीति ते)
अल्पमेधसाम् (अल्पाः मेधाः येषां तेषाम्)	= देवताको पूजा आराधना गर्नेहरू
= अल्पज्ञ, अल्पबुद्धि भएका	
तेषाम् = ती, तिनीहरूको	देवान् = देवताहरूलाई
तत् = त्यो, अरू देवताको उपासना गरेको	यान्ति = प्राप्त गर्दछन्
फलम् = फल, प्रतिफल	मद्भक्ताः (मम भक्ताः)
अन्तवत् (अन्तः नाशः अस्यास्तीति)	= मेरा भक्तहरू
= नाशवान्, क्षणिक	माम् = मलाई
भवति = हुन्छ	अपि = नै, निश्चय नै
	यान्ति = प्राप्त गर्दछन्

भावार्थ

परन्तु अल्पबुद्धि भएका तिनीहरूको त्यो फल (अरू देवताको उपासनाद्वारा प्राप्त प्रतिफल) क्षणिक र नाशवान् हुन्छ । देवताको पूजा आराधना गर्नेहरू देवतालाई नै प्राप्त गर्दछन् र मेरो भक्ति गर्नेहरू निश्चय नै मलाई प्राप्त गर्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

सकामपुरुष आफ्ना कामनाहरूको परिपूर्तिका लागि अरू देवताहरूको उपासना गर्दछ र वाञ्छित फल पनि प्राप्त गर्दछ । तर भगवान् श्रीकृष्ण आज्ञा हुन्छ- ती अरू देवताहरूको उपासना गर्ने व्यक्ति अल्पज्ञ हो र उसले प्राप्त गरेको फल पनि क्षणिक एवं नाशवान् हुन्छ र त्यो प्रतिफलको अन्त अवश्यम्भावी छ ।

वास्तवमा त्यस्तो अल्पज्ञ व्यक्तिले सर्वोच्च परमेश्वर भगवान् वासुदेवको सर्वव्यापक, अव्यय एवं अविनाशी सत् चित् आनन्द स्वरूपलाई कति पनि जानेबुझेको हुँदैन । अनि ऊ अन्य देवीदेवताको उपासना गर्दछ । यसरी अन्य देवताको पूजा आराधना गर्नेहरू बढीभन्दा बढी देवलोकसम्म पुग्दछन् र "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" पुण्य समाप्ति पछि पुनः यसै मनुष्यलोकमा भर्दछन्, तर परमेश्वरका भक्तहरू भने भगवद्धाममा पुग्दछन् र भगवान् वासुदेवमा नै स्थित हुन्छन् । उनीहरूले फेरि यस लोकमा आई जन्म-मृत्युको चक्करमा पर्नुपर्दैन ।

भगवान् श्रीकृष्णको परमात्मस्वरूपलाई ठम्याउन नसक्नाको कारण

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

पदार्थ

अबुद्धयः	= बुद्धिहीन मानिसहरू	अजानन्तः	= नजान्दा छँदा, नजानेर नै
मम	= मेरो	अव्यक्तम्	= अव्यक्त, अप्रकट, अप्रकाश, रूपहीन
अनुत्तमम् (नास्ति उत्तमम् यस्मात् तम्)		माम्	= मलाई, म परमात्मालाई
	= यसभन्दा अरू उत्तम नभएको, सर्वोत्तम	व्यक्तिम्	= व्यक्तभावमा, प्रकटरूपमा, शरीरधारीरूपमा
अव्ययम्	= अविनाशी, अनश्वर	आपन्नम्	= प्राप्त भएको, जन्मेको
परम्	= परम	मन्यन्ते	= ठान्दछन्
भावम्	= भावलाई, परमात्म-स्वरूपलाई		

भावार्थ

बुद्धिहीन मानिसहरू जो मेरो सर्वोत्तम अविनाशी परमभाव (परमात्मस्वरूप) लाई जान्दैनन् र तिनीहरू नै मलाई अव्यक्त, अप्रकाश नै व्यक्तभावमा (शरीरधारीरूपमा) प्रकट भएको ठान्दछन् ।

भावबोधिनी व्याख्या

जसको बुद्धि र विवेक मोहजालले ढाकेको छ । त्यस्ता व्यक्ति बुद्धिहीन हुन्छन् र त्यस्ता अल्पमेधा अज्ञानी व्यक्तिले परमात्मा परमेश्वरको अनश्वर एवम् अपरिवर्तनशील अव्यक्तस्वरूपको महत्त्व एवम् प्रभावलाई केही जान्दैनन् । त्यसैले उनीहरू मन, बुद्धि र इन्द्रियहरूले ठम्याउन नसकिने भगवान्को अनिर्वचनीय परमात्मस्वरूपलाई सामान्य मानिसकै सरह एक शरीरधारी व्यक्तिको रूपमा लिन गर्दछन् । हुन पनि अर्जुनलाई भगवद्गीताको उपदेश दिने भगवान् श्रीकृष्ण एक साधारण मानिसकै रूपमा प्रतीत हुनुहुन्थ्यो । उहाँ साधारण सारथि जस्तै भएर अर्जुनको रथ हाक्नुहुन्थ्यो । सामान्य मित्रकै समान अर्जुनलाई सहयोग गर्नुहुन्थ्यो । सुख-दुःख र मान-अपमान उहाँले पनि सामान्य मानिसकै नै भोग्नुपर्थ्यो । यस स्थितिमा उहाँको निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सच्चिदानन्द परमात्म-स्वरूपलाई कोही पनि बुझ्न, जान्न र ठम्याउन सक्तैन थिए र उहाँलाई शरीरधारी सामान्य मानिसकै रूपमा जन्म भएको ठान्ने गर्दथे ।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

पदार्थ

अहम्	= म	योगमायासमावृतः (योगस्य मायया समावृतः) = योगमायाद्वारा आच्छादित, आवृत
सर्वस्य	= सबैका लागि	
प्रकाशः	= प्रत्यक्ष, प्रकट	
न (भवामि)	= हुन्न	माम् = मलाई
अयम्	= यो	अजम् = अजन्मा, जन्मरहित
मूढः	= अज्ञानी, मूढ	अव्ययम् = अविनाशी, अनश्वर
लोकः	= जन, जगत्	न अभिजानाति = जान्दैन, बुझ्दैन

भावार्थ

म सबैका (लागि) प्रत्यक्ष या प्रकट भएर रहन्न, त्यसैले यो मूढ जगत (जीवसमुदाय) योगमायाद्वारा ढाकिएको हुँदा म अजन्मा एवम् अविनाशी परमात्मालाई जान्न र बुझ्न सक्तैन ।

भावबोधिनी व्याख्या

सत्त्व, रज, तम यी तीन गुणको योग नै माया हो र परमेश्वर यही योगमायाद्वारा आच्छादित भएर रहनुभएको छ । उहाँ अजन्मा र अविनाशी पनि हुनुहुन्छ र उहाँको रहस्य नबुझ्ने मूढ एवं अल्पज्ञ व्यक्तिका लागि उहाँ सदा अप्रत्यक्ष, अप्रकाश र अप्रकटरूपमा नै रहनुहुन्छ र भगवद्रूपमा कहिल्यै प्रकट हुनुहुन्न । त्यसैले अज्ञानी मूढ जनसमुदाय जन्मरहित एवं अनश्वर अव्यक्त परमात्मस्वरूपलाई बुझ्न सक्तैन र परमेश्वर वासुदेवलाई पनि सामान्य मानिसकै जन्म